

БОШ ИЛМИЙ-МЕТОДИК МАРКАЗ

ЎЗБЕКИСТОН
ДАВЛАТЧИЛИГИ
ТАРИХИ: ЯНГИЧА
ҚАРАШЛАР ВА
ЗАМОНАВИЙ
ЁНДАШУВЛАР

САМАРКАНД ДАВЛАТ
УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА
ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ
МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ
МИНТАҚАВИЙ МАРКАЗИ

САМАРҚАНД-2021

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМИ
ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАЎБАР КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА
ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ
БОШ ИЛМИЙ-МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**САМАРҚАНД ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ
КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ
МИНТАҚАВИЙ МАРКАЗИ**

**“ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТЧИЛИГИ ТАРИХИ: ЯНГИЧА
ҚАРАШЛАР ВА ЗАМОНАВИЙ ЁНДАШУВЛАР”**

МОДУЛИ БЎЙИЧА

ЎҚУВ-УСЛУБИЙ МАЖМУА

Қайта тайёрлаш ва малака ошириш курси йўналиши: Ўзбекистон тарихи

Самарқанд -2021

Модулнинг ўқув-услубий мажмуаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил “7”-декабрдаги 648-сонли баённомаси билан маъқулланган ўқув дастури ва ўқув режасига мувофиқ ишлаб чиқилган.

Тузувчилар:

Самарқанд давлат университети Ўзбекистон тарихи кафедраси профессори
Ф.Набиев, доцент О.Ирискулов, доцент С.Муҳиддинов

Такризчилар:

Самарқанд давлат университети Ўзбекистон тарихи кафедраси мудири, профессор
Б.Ғоибов

Ўқув-услубий мажмуа Самарқанд давлат университети илмий-методик кенгаши (2020
йил “28”-декабрдаги 4- сонли баённомаси).

МУНДАРИЖА

I.	МОДУЛНИНГ ИШЧИ ДАСТУРИ.....	5
II.	ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ.....	11
III.	НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР.....	19
IV.	АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ.....	48
V.	ГЛОССАРИЙ.....	102
VI.	АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	132

I. МОДУЛНИНГ ИШЧИ ДАСТУРИ

Кириш

Дастур Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрда тасдиқланган “Таълим тўғрисида”ги Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон, 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сон, 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли Фармонлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чоратadbирлар тўғрисида”ги 797-сонли Қарорларида белгиланган устувор вазифалар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касб маҳорати ҳамда инновацион компетентлигини ривожлантириш, соҳага оид илғор хорижий тажрибалар, янги билим ва малакаларни ўзлаштириш, шунингдек амалиётга жорий этиш кўникмаларини такомиллаштиришни мақсад қилади.

II. Модулнинг мақсади ва вазифалари

“Ўзбекистон давлатчилиги тарихи: янгича қарашлар ва замонавий ёндашувлар” модулининг мақсади, педагог кадрларнинг ўқув-тарбиявий жараёнларни юксак илмий-методик даражада таъминлашлари учун зарур бўладиган касбий билим, кўникма ва малакаларини мунтазам янгилаш, малака талаблари, ўқув режа ва дастурлари асосида уларнинг касбий компетентлиги ва педагогик маҳоратини доимий ривожланишини таъминлашдан иборат.

“Ўзбекистон давлатчилиги тарихи: янгича қарашлар ва замонавий ёндашувлар” модулининг вазифалари:

- “Ўзбекистон тарихи” йўналишида педагог кадрларнинг касбий билим, кўникма, малакаларини узлуксиз янгилаш ва ривожлантириш механизмларини яратиш;
- замонавий талабларга мос ҳолда олий таълимнинг сифатини таъминлаш учун зарур бўлган педагогларнинг касбий компетентлик даражасини ошириш;
- педагог кадрлар томонидан замонавий ахборот-коммуникация технологиялари ва хорижий тилларни самарали ўзлаштирилишини таъминлаш;
- махсус фанлар соҳасидаги ўқитишнинг инновацион технологиялари ва илғор хорижий тажрибаларни ўзлаштириш;
- “Ўзбекистон тарихи” йўналишида қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнларининг фан ва ишлаб чиқариш билан интеграциясини таъминлаш.

Курс якунида тингловчиларнинг билим, кўникма ва малакалари ҳамда компетентлигига қўйиладиган талаблар:

Ўзбекистон давлатчилиги тарихи: янгича қарашлар ва замонавий ёндашувлар фани бўйича тингловчилар қуйидаги янги билим, кўникма, малака ҳамда компетенцияларга эга бўлишлари талаб этилади:

Тингловчи:

- фаннинг предмети, назарий-методологик асослари, манбалари, тарих ва тарихий хотиранинг миллий ўзликни англашдаги аҳамияти;
- Ўзбекистон давлатчилиги тарихини даврлаштириш масалалари;
- Хусусий мулкчиликнинг келиб чиқиши ва илк давлатчилигимиз илдизларини;
- Ўзбекистонда илк ўрта асрлар даври янги шаҳарларнинг шаклланишини;
- Республикани янада ривожлантиришнинг стратегик йўналишларини *билиши* керак.

Тингловчи:

- Ижтимоий фанларни ўқитиш бўйича янги технологияларни амалиётда қўллаш;

- Ўзбекистон давлатчилиги тарихи: янгича қарашлар ва замонавий ёндашувлар бўйича маъруза, амалий машғулот ва назорат ишларини ташкил этиш;
- педагогик жараёнда мулоқот услубларини тўғри қўллай олиш *қўникмаларига* эга бўлиши лозим.

Тингловчи:

- Ўзбекистон давлатчилиги тарихи: янгича қарашлар ва замонавий ёндашувлар фаннининг замонавий йўналишларини ишлаб чиқиш ва оммалаштириш;
- Ижтимоий фанларни турли соҳаларга татбиқ қилиш ва дастурлар пакети ёрдамида ечишнинг замонавий усулларини қўллаш *малакаларига* эга бўлиши лозим.

Тингловчи:

- ижтимоий фанларнинг дастурлар пакетини ўқув жараёнига татбиқ этиш;
- ижтимоий фанларни дастурлар пакети ёрдамида ечишнинг замонавий масалаларини таҳлил қила олиш;
- Ўзбекистон тарихига оид масалаларни ечишда замонавий технологиялар ва усуллардан фойдалана олиш;
- ижтимоий фанлар соҳасида касбий фаолият юритиш учун зарур бўлган билим, қўникма, малака ва шахсий сифатларга эга бўлиш;
- илғор ахборот-технологияларида ишлаш;
- видеодарсларни тайёрлаш;
- эгалланган тажрибани танқидий кўриб чиқиш қобилияти, зарур бўлганда ўз касбий фаолиятининг тури ва характерини ўзгартира олиш;
- ижтимоий фанларда тизимли таҳлил усулидан фойдаланиш йўлларини ишлаб чиқиш;
- Мустақил Ўзбекистондаги ислохатларнинг назарий концептуал асослари, инновацияларни таълим тизимига татбиқ этилиши, янгича қараш ва ёндашувларга оид замонавий манбалардан фойдалана, тарихий-демографик жараёнларни таҳлил қила олиш олиш *компетенцияларига* эга бўлиши лозим.

Модул бўйича соатлар тақсимоти:

Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юкламаси, соат				
	Ҳаммаси	Аудитория ўқув юкламаси			
		Жами	Жумладан		
			Назарий	Амалий машғулот	Кўчма машғулот
1. “Ўзбекистон давлатчилиги тарихи: янгича қарашлар ва замонавий ёндашувлар” фанининг предмети, мақсад ва вазифалари. Фаннинг манбашунослиги ва тарихшунослиги	2	2	2		
2. Давлатчилик тушунчаси. Давлатчиликнинг келиб чиқиши тўғрисидаги цивилизациявий ёндашувлар.	2	2	2		
3. Давлатлар пайдо бўлишининг ишлаб чиқариш усулига асосланган “Шарқ йўли”, мулкчиликка асосланган “Европача йўли”. Давлатнинг келиб чиқиши тўғрисидаги назариялар.	2	2	2		
4. Бошқарув асосларининг шаклланиши ва давлатларнинг ташкил топиши. Ўзбекистонда қадимги давлатчиликнинг турлари ва бошқарув шакли.	2	2	2		
5. Ўрта асрларда давлатчилик ва бошқарув масалалари, Амир Темури ва темурийлар даврида Моварауннахр ва Хуросонда давлатчилик ривожланиши.	2	2		2	
6. Сўнгги ўрта асрларда ўзбек хонликлари: маъмурий тuzилиши ва давлат бошқаруви масалалари	2	2		2	
7. Туркистонда Россия империяси мустамлака бошқарув тузумининг қарор топиши масалалари.	2	2		2	
8. Ўзбекистон мустақил совет давлати таркибида.	2	2		2	
9. Ўзбекистонда давлат бошқарувининг янги, замонавий ва самарали тизимининг шаклланиши ва ривожланиб бориши.	2	2		2	
10. Давлат ҳокимияти ва бошқарувини демократлаштириш жараёнида Президентлик институти ўрни ва роли	2	2		2	
Жами:	20	20	8	12	

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу: “Ўзбекистон давлатчилиги тарихи: янгича қарашлар ва замонавий ёндашувлар” фанининг предмети, мақсад ва вазифалари. Фаннинг манбашунослиги ва тарихшунослиги (2 соат)

Режа:

1. Фанининг предмети, мақсад ва вазифалари.
2. Фаннинг манбашунослиги ва тарихшунослиги

Дарсда “Ўзбекистон давлатчилиги тарихи: янгича қарашлар ва замонавий ёндашувлар” фанининг назарий-концептуал асоси Ўзбекистон Республикасининг Президентининг асарлари эканлиги кўплаб манбалар ва мисоллар асосида тушунтирилади. Назарий концептуал асоснинг натижалари тушунтирилади.

2-мавзу: Давлатчилик тушунчаси. Давлатчиликнинг келиб чиқиши тўғрисидаги цивилизациявий ёндашувлар. (2 соат)

Режа:

1. Давлатчилик тушунчаси. Давлатчиликнинг келиб чиқиши тўғрисидаги цивилизациявий ёндашувлар.
2. Давлатчиликнинг келиб чиқиши тўғрисидаги цивилизациявий ёндашувлар.
3. “Авесто” ўзбек давлатчилик тарихи бўйича тарихий манба сифатида.

Ўрта Осиё худудида илк давлат-тузумининг вужудга келиши ва ташкил топиши. Ишлаб чиқариш хўжалигига ўтиш ва деҳқончилик тараққиёти. Илк цивилизациянинг шаклланиши ва унинг ўзига хос қиёфаси. Давлат ташкил топиши жараёнида бошқарувнинг шаклланиши.”Авесто” ўзбек давлатчилик тарихи бўйича тарихий манба сифатида. Қадимги Хоразм, Сўғдиёна, Бактрия ва унда бошқарув тизими. Қадимги давлатчиликнинг ташкил топиш шарт-шароитлари.Ўрта Осиё жумладан, Ўзбекистон худудида ривож топган илк давлат-подшоликлар, Аҳмонийларнинг чекланмаган подшо ҳокимияти (мутлоқ монархия) Сатрапликларда бошқарув тизими; Александрнинг бошқарув фаолияти; юнон-бактрия давлат бошқарув тартиби ва давлат тизими; Кушон давлати (подшолигида) хўжалик бошқаруви; Қанг давлати худуди ва тизими.

3-мавзу: Давлатлар пайдо бўлишининг ишлаб чиқариш усулига асосланган “Шарқ йўли”, мулкчиликка асосланган “Европача йўли”. Давлатнинг келиб чиқиши тўғрисидаги назариялар. (2 соат)

Режа:

1. Давлатлар пайдо бўлишининг ишлаб чиқариш усулига асосланган “Шарқ йўли”,
2. Давлатлар пайдо бўлишининг мулкчиликка асосланган “Европача йўли”.
3. Давлатнинг келиб чиқиши тўғрисидаги назариялар.

Давлатчилик тушунчаси. Давлатчиликнинг келиб чиқиши тўғрисидаги цивилизациявий ёндашувлар. Давлатлар пайдо бўлишининг ишлаб чиқариш усулига асосланган “Шарқ йўли”, мулкчиликка асосланган “Европача йўли”. Давлатнинг келиб чиқиши тўғрисидаги назариялар. Қадимги давлатларнинг ривожланиш босқичлари, ижтимоий иқтисодий муносабатлар, бошқарув тизимидаги функциялар; иқтисодий функциялар; ижтимоий функциялар; ҳарбий-сиёсий функциялар; худудий функциялар ва уларнинг фаолиятлари.

4-мавзу: Бошқарув асосларининг шаклланиши ва давлатларнинг ташкил топиши. Ўзбекистонда қадимги давлатчиликнинг турлари ва бошқарув шакли. (2 соат)

Режа:

1. Бошқарув асосларининг шаклланиши ва давлатларнинг ташкил топиши.
2. Ўзбекистонда қадимги давлатчиликнинг турлари ва бошқарув шакли.

Ўзбекистон худудида ривож топган илк шаҳар-давлатлар, Аҳмонийларнинг чекланмаган подшо ҳокимияти (мутлоқ монархия) Сатрапликларда бошқарув тизими; Александр Македонскийнинг бошқарув фаолияти; юнон-бактрия давлат бошқарув тартиби ва давлат тизими; Довон ва Қанг давлатлари худуди ва бошқарув тизими; Кушон давлати (подшолигида) хўжалик бошқаруви.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР

1-мавзу: Ўрта асрларда давлатчилик ва бошқарув масалалари. Амир Темур ва темурийлар даврида Моварауннаҳр ва Хуросонда давлатчилик ривожини. (2 соат)

Режа:

1. Илк ўрта асрларда давлатчилик ва бошқарув (V-VIII аср ўрталаригача)
2. Ривожланган ўрта асрлар давлатчилиги ва бошқаруви

3. Амир Темур ва темурийлар даврида Моварауннахр ва Хуросонда давлатчилик ривож

Дарсада эфталлийлар давлатида ижтимоий-иқтисодий тузум; Турк хоқонлиги ва унинг маъмурий тузилиши, ижтимоий иқтисодий тузуми ва давлат бошқарув тартиблари (Хоқон) эл, улус маҳаллий бошқаруви; туман хоқимликлари, қишлоқ ва шаҳар жамоалари. Арабларнинг Ўрта Осиёни истило этиши ва уларнинг Мовароуннахрдаги бошқаруви; ижтимоий сиёсий жараёнлар. Ўрта Осиёда ислом динининг тарқалиши ва этакчи мавқега эга бўлиши; маҳаллий бошқарув тартиби. Сомонийлар давлати; ижтимоий-сиёсий жараёнлар; давлат бошқарув тартиби; ҳуқуқий муносабатлар. Қороҳонийлар давлати; маъмурий тузилиши, ҳудуди; давлат бошқаруви тартиблари; ижтимоий – сиёсий тузуми (Хоқон-Қороҳон); ҳуқуқ-тартиботи. Ғазнавийлар ва Салжўқийларнинг бошқарув тизими. Хоразмшоҳ-ануштегинийлар давлатининг маъмурий тузилиши, бошқарув тартиблари; ижтимоий иқтисодий ҳаёти. Амир Темурнинг сиёсий ҳокимиятни қўлга олиши ва марказлашган давлат асосларининг яратилиши. Амир Темур зукко, тажрибали ва сиёсатдон, буюк давлат арбоби. Давлат бошқарувидаги ислохотлар. Амир Темурнинг эл юртни ўз тасарруфи ва итоатида тутиш учун тузган ўн икки “тузуг”и: давлат бошқарувида даргоҳ ва девонлар манбалар асосида ёритилади.

2-мавзу Сўнгги ўрта асрларда ўзбек хонликлари: маъмурий тузилиши ва давлат бошқаруви масалалари (2 соат)

Режа:

1. Бухоро хонлиги: марказий ва маҳаллий бошқарув тартиблари.
2. Хива хонлиги: ҳудуди, маъмурий тузилиши, марказий ва маҳаллий бошқарув тартиблари.
3. Қўқон хонлиги: ҳудуди, давлат тизими, маъмурий тузилиши, марказий ва маҳаллий бошқарув тартиблари.

Бухоро хонлиги: марказий ва маҳаллий бошқарув тартиблари. Шайбонийлар давлатининг маъмурий тузилиши. Абдуллахон II нинг сиёсат майдонига чиқиши. Бухоро хонлигининг вилоят (улус)лари. Бухоро шаҳри ва унга тегишли туманлар бошқаруви. Манғитлар сулоласи хумкронлиги даврида давлат бошқаруви ва маъмурий тизим. Амир – энг олий ҳукмдор. Давлат бошқарувида қушбеги мансабининг аҳамияти. Сарой унвонлари ва мансаблари: ҳарбий амалдорлар, сарой амалдорлари, диний унвон ва мансаблар. Унвонлар ва даражалар.

Хива хонлиги: ҳудуди, маъмурий тузилиши, марказий ва маҳаллий бошқарув тартиблари. Сарой амалдорлари, марказий ва маҳаллий бошқарувдаги ижтимоий табақалар, ҳарбий маъмурий амалдорлар, Кенгаш, иноқ, шайхулислом, девонбеги, ясовулбоши диний унвон ва мансаблар.

Қўқон хонлиги: ҳудуди, давлат тизими, маъмурий тузилиши, марказий ва маҳаллий бошқарув тартиблари. Сарой унвонлари ва мансаблари: олий даражали, ўрта даражали, куйи даражали. Ҳарбий маъмурий мансаблар ва унвонлар.

3-мавзу. Туркистонда Россия империяси мустамлака бошқарув тузумининг қарор топиши масалалари. (2 соат)

Режа

1. Туркистон ўлкасида ҳарбий-мамурий ҳокимият тизимининг юзага келиши..
2. Туркистон генерал-губернаторлигида ҳокимият тузумини ва унинг функциялари.
3. Россия империясининг Туркистондаги миллий сиёсатининг ўзига хос хусусияти.

Туркистон ўлкасида ҳарбий-мамурий ҳокимият тизимининг юзага келиши. Туркистон ўлкаси ички бошқарувини ташкиллаштиришда империяга хос маъмурий анъаналар, мутлоқ ҳарбий кўмондонлик ва подшо ғазнаси манфаатларидан келиб чиқиб ўтказилиши. Туркистон генерал-губернаторлигида ҳокимият тузумини ва унинг функциялари. Зарафшон округи ва Амударё бўлимлари фаолияти. Мустамлака бошқарув тизимининг такомиллаштирилиши. Россия империясининг кўчирувчилик сиёсати. Ҳокимият, политсия ва суд органлари, фаолият доирасининг кенгайиши. Россия империясининг Туркистондаги миллий сиёсатининг ўзига хос хусусияти.

4-мавзу. Ўзбекистон мустабид совет давлати таркибида. (2 соат)

Режа

1. 1917 йил сиёсий жараёнларида Туркистон. Туркистон Муҳторияти миллий демократик давлатчиликнинг дастлабки тажрибаси.

2. Болшевиклар тузумига қарши кураш. ХХСР ва БХСР ларнинг ташкил топиши.
3. Ўрта осиеда миллий-худудий чегараланишнинг ўтказилиши мақсад ва моҳияти. Ўзбекистон ССРнинг ташкил топиши.
4. Ўзбекистонда синфий мафкурага асосланган коммунистик партиянинг мутлоқ хукмронлигининг ўрнатилиши.

1917 йил сиёсий жараёнларида Туркистон. Туркистон Муҳторияти миллий демократик давлатчиликнинг дастлабки тажрибаси. Советлар андозаси асосида ТАССР ташкил топиши. Болшевиклар тузумига қарши кураш. ХХСР ва БХСР ларнинг ташкил топиши. Ўрта осиеда миллий-худудий чегараланишнинг ўтказилиши мақсад ва моҳияти. Ўзбекистон ССРнинг ташкил топиши. Ўзбекистон ССРнинг ижтимоий-сиёсий ривожланиши СССР да бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик тизими ўзининг барча салбий кўринишлари билан қарор топиши ва мустақамланиши шароитида содир бўлиши. Ўзбекистонда синфий мафкурага асосланган коммунистик партиянинг мутлоқ хукмронлигининг ўрнатилиши. Ўзбекистон ССР Конституциясининг қабул қилиниши.

5-мавзу. Ўзбекистонда давлат бошқарувининг янги, замонавий ва самарали тизимининг шаклланиши ва ривожланиб бориши. (2 соат)

Режа

1. 1991 йил 31 август “Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги асослари тўғрисидаги” Қонуннинг қабул қилиниши.
2. Ўзбекистонда давлат бошқарувининг янги, замонавий ва самарали тизимининг шаклланиши ва ривожланиб бориши.
3. Ўзбекистон мустақиллиги ҳуқуқий асосларининг яратилиши. Конституциянинг қабул қилиниши.

1991 йил 31 август “Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги асослари тўғрисидаги” Қонуннинг қабул қилиниши ва 1 сентябрни Мустақиллик куни деб эълон қилиниши. Ўзбекистонда давлат бошқарувининг янги, замонавий ва самарали тизимининг шаклланиши ва ривожланиб бориши. Ўзбекистон мустақиллиги ҳуқуқий асосларининг яратилиши. Конституциянинг қабул қилиниши.

6-мавзу. Давлат ҳокимияти ва бошқарувини демократлаштириш жараёнида Президентлик институти ўрни ва роли (2 соат)

Режа

1. Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик ва фуқаролик жамиятини барпо этишда мамлакатни модернизатсиялашда амалга оширилаётган жараёнлар моҳияти.
2. Миллий давлат тизимининг барпо қилиниши ва бошқарувда янги, самарали усулларнинг қарор топиши.
3. Давлат ҳокимияти ва бошқарувини демократлаштириш жараёнида Президентлик институти ўрни ва роли.

Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик ва фуқаролик жамиятини барпо этишда мамлакатни модернизатсиялашда амалга оширилаётган жараёнлар моҳияти. Миллий давлат тизимининг барпо қилиниши ва бошқарувда янги, самарали усулларнинг қарор топиши. Давлат ҳокимияти ва бошқарувини демократлаштириш жараёнида Президентлик институти ўрни ва роли. Мустақиллик йилларида Қорақалпоғистон Республикаси давлатчилиги тараққиёти.

II. ИНТРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

“SWOT-таҳлил” методидан фойдаланиш

Методнинг мақсади: мавжуд назарий билимлар ва амалий тажрибаларни таҳлил қилиш, таққослаш орқали муаммони ҳал этиш йўлларни топишга, билимларни мустаҳкамлаш, такрорлаш, баҳолашга, мустақил, танқидий фикрлашни, ностандарт тафаккурни шакллантиришга хизмат қилади.

S – (strength)	• кучли томонлари
W – (weakness)	• заиф, кучсиз томонлари
O – (opportunity)	• имкониятлари
T – (threat)	• тўсиқлар

Намуна: Анаънавий ва замонавий таълим шакллари “SWOT-таҳлил” методида таҳлил қилинг.

Оддий маърузада маърузачи талабалар, тингловчиларга кўп маълумот бера олади	Муаммоли маърузада камроқ маълумот берилади, бироқ улар талабалар онгига сингдириб берилади
Ўқитувчи асосан ўзи ва аълочи, қизиқувчи талабалар билан гаплашади, яъни дарсда оз сонли талабалар қамраб олинади	Муаммоли маърузада кўп сонли талабалар, тингловчилар қамраб олинади
Оддий маърузада фақат ўқитувчи режа асосида ва тайёрлаб келган маълумотлари атрофида гаплашилади	Муаммоли маърузада муҳокама жараёнида янги-янги масалалар, муаммолар юзага чиқиши, ғоялар туҳилиши мумкин.
Ўқитувчи учун асосий тўсиқ – дастурдан чиқиб кета олмаслик, талаба учун қизиқмаса ҳам ўқитувчини эшитиб ўтириш мажбурияти	Кенг муҳокама учун вақтнинг чегараланганлиги, талабаларни мавзудан четга буришга интилишлари

Резюме, Веер методидан фойдаланиш

Методнинг мақсади: Бу метод мураккаб, кўптармоқли, мумкин қадар, муаммоли характеридаги мавзуларни ўрганишга қаратилган. Методнинг моҳияти шундан иборатки, бунда мавзунинг турли тармоқлари бўйича бир хил ахборот берилади ва айтилган пайтда, уларнинг ҳар бири алоҳида аспектларда муҳокама этилади. Масалан, муаммо ижобий ва салбий томонлари, афзаллик, фазилат ва камчиликлари, фойда ва зарарлари бўйича ўрганилади. Бу интерфаол метод танқидий, таҳлилий, аниқ мантиқий фикрлашга ҳамда ўқувчиларнинг мустақил ғоялари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда тизимли баён этиш, ҳимоя қилишга имконият яратади. “Хулосалаш” методидан маъруза машғулотларида индивидуал ва жуфтликлардаги иш шаклида, амалий ва семинар машғулотларида кичик гуруҳлардаги иш шаклида фойдаланиш мумкин.

Методни амалга ошириш тартиби:

тренер-ўқитувчи иштирокчиларни 5-6 кишидан иборат кичик гуруҳларга ажратади;

тренинг мақсади, шартлари ва тартиби билан иштирокчиларни таништиргач, ҳар бир гуруҳга умумий муаммони таҳлил қилиниши зарур бўлган қисмлари туширилган тарқатма

ҳар бир гуруҳ ўзига берилган муаммони атрофлича таҳлил қилиб, ўз мулоҳазаларини тавсия этилаётган схема бўйича тарқатмага ёзма баён қилади;

навбатдаги босқичда барча гуруҳлар ўз тақдимотларини ўтказадилар. Шундан сўнг, тренер томонидан таҳлиллар умумлаштирилади, зарурий ахборотлар билан тўлдирилади ва

Намуна:

Фалсафадан малака талаблари					
Собиқ стандартлар		Амалдаги стандартлар		Такимллаштирилган стандартлар	
афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги
Хулоса:					

“ФСМУ” методидан фойдаланиш

Технологиянинг мақсади: Мазкур технология иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қиёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур технологиядан маъруза машғулотларида, мустаҳкамлашда, ўтилган мавзунини сўрашда, уйга вазифа беришда ҳамда амалий машғулот натижаларини таҳлил этишда фойдаланиш тавсия этилади.

Технологияни амалга ошириш тартиби:

- қатнашчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклиф этилади;
- ҳар бир иштирокчига ФСМУ технологиясининг босқичлари ёзилган қоғозларни тарқатилади:

ФСМУ таҳлили қатнашчиларда касбий-назарий билимларни амалий машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

Намуна.

Фикр: “Фалсафадан малака талабларини халқаро андозалар асосида такомиллаштириш ва сертификатлаштириш таълим самарадорлигининг энг муҳим омилларидан биридир”.

Топшириқ: Мазкур фикрга нисбатан муносабатингизни ФСМУ орқали таҳлил қилинг.

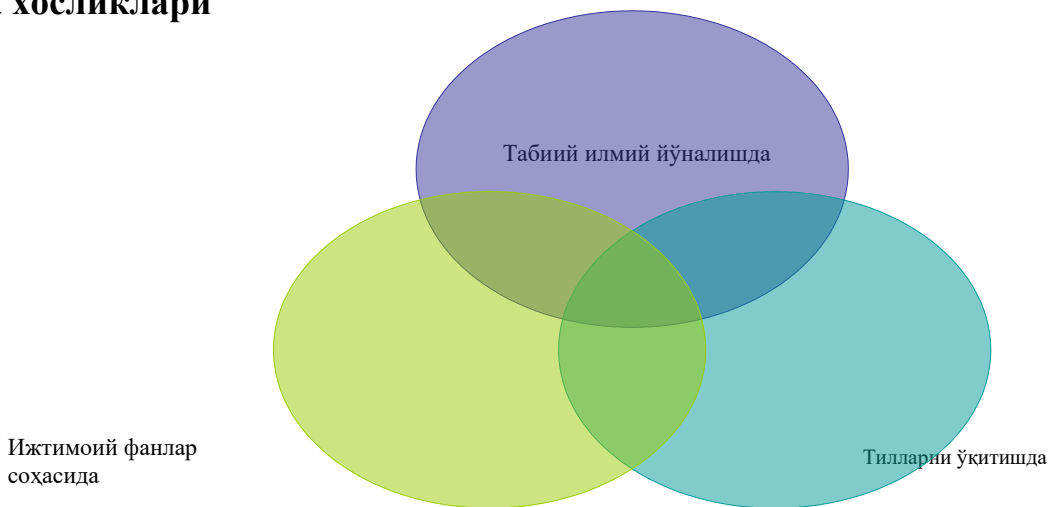
Венн Диаграммаси методидан фойдаланиш

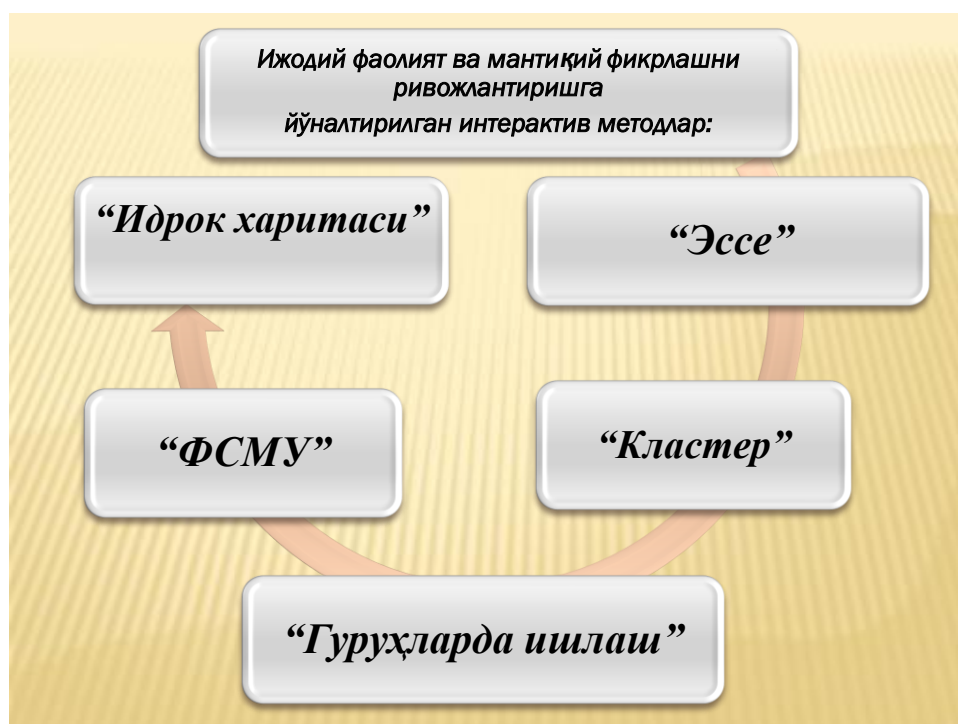
Методнинг мақсади: Бу метод график тасвир орқали ўқитишни ташкил этиш шакли бўлиб, у иккита ўзаро кесишган айлана тасвири орқали ифодаланади. Мазкур метод турли тушунчалар, асослар, тасавурларнинг анализ ва синтезини икки аспект орқали кўриб чиқиш, уларнинг умумий ва фарқловчи жиҳатларини аниқлаш, таққослаш имконини беради.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар икки кишидан иборат жуфтликларга бирлаштириладилар ва уларга кўриб чиқиладиган тушунча ёки асоснинг ўзига хос, фарқли жиҳатларини (ёки акси) доиралар ичига ёзиб чиқиш таклиф этилади;
- навбатдаги босқичда иштирокчилар тўрт кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштирилади ва ҳар бир жуфтлик ўз таҳлили билан гуруҳ аъзоларини таништириладилар;
- жуфтликларнинг таҳлили эшитилгач, улар биргалашиб, кўриб чиқиладиган муаммо ёхуд тушунчаларнинг умумий жиҳатларини (ёки фарқли) излаб топадилар, умумлаштириладилар ва доирачаларнинг кесишган қисмига ёзадилар.

Намуна: Фалсафани турли йўналишларда ўқитишнинг фарқли жиҳатлари ўзига хосликлари

Ўқув жараёнида муаммолар ва муаммоли вазиятларни ечишга йўналтирилган интерфаол методлар

“SWOT-универсал таҳлил”

“Дебат”,

Муаммоли вазият яратиш

“Резюме”,

“Т-чизмаси”,

“Венн диаграммаси”,

“Органайзер”,

Ҳар хил чизмалар, жадваллар ёрдамида амалга ошириладиган интерфаол методлар:

1-топширик

Савол	Жавоб
Zamonbobo	Buxoro viloyati Qorako'l tumanidagi Zamonbobo ko'li bo'ylarida miloddan avvalgi II mingyillikda yashagan chorvador va dehqonlarning qadimiy madaniyati.
matriarxat	eng qadimgi tuzum rivojidadagi bir bosqich bo'lib, qarindoshlik munosabatlari ona tomonga qarab belgilangan, urug'ga va oilaga ayol kishi sardorlik qilgan.
patriarxal oila	ota tomonidan yaqin qarindoshlarning bir necha avlodlaridan tashkil topgan oiladir.
patriarxat	eng qadimgi jamoa tuzumining bir davri bo'lib, unda erkak kishi jamiyat hayotida yetakchi mavqeyega ega bo'lgan, qarindoshlik munosabatlari ham ota tomonga qarab belgilangan.

2-топширик

Савол	Жавоб
so'nggi paleolit	bu davr miloddan avvalgi 40-12 ming yilliklarni o'z ichiga oladi.
urug'chilik	o'zaro qon-qarindosh bo'lgan kishilardan iborat dastlabki odamlar uyushmasi.
sivilizasiya	(lotincha «sivilis»-fuqaroviy, ijtimoiy, ya'ni harbiylar va dindorlar hukmronligisiz) — jamiyatning o'z taraqqiyoti jarayonida yaratgan moddiy va ma'naviy boyliklarining hamda ularni yanada ko'paytirib takomillashtirib borish usullarining majmui.
eng qadimgi urug'chilik tizimi	insoniyat tarixining barcha mehnat qurollari umumiy bo'lgan, hamma odamlar hamkorlikda mehnat qilgan bir davridir.

3-топширик

Савол	Жавоб
Baqtriya	Afg'onistonning shimoli-sharqiy qismi, Janubiy Tojikiston va Surxondaryo viloyati.
varzana	“vis”lar birikuvidan vujudga kelgan yirik qo'shni jamoa
Dovon	Farg'ona vodiysining qadimgi nomlaridan biri
Zulqarnayn	Aleksandr Makedonskiyning laqabi. O'rta osiyoda u shu laqab bilan atalgan. Bu laqab – “ikki shoxli , “ikki tomonni tutuvchi” degan ma'nolarni anglatgan.

4-топширик

Савол	Жавоб
Qiziltepa	hozirgi Qashqadaryo va Surxondaryo viloyati hududida joylashgan qadimgi shahar.
Abbosiyalar	arab xalifalari sulolasi bo'lib (749-1258 yy.), bu sulolaga Muhammad Payg'ambarning amakivachchasi Abu-ul Abbas as-Saffoh (749-754 yy.) asos solgan. Abbosiylar sulolasi besh asr, ya'ni 749 yildan 1258 yilgacha hukm surgan. Abbosiylardan 38 kishi xalifa bo'lgan.
amir al-mo'minin	mo'minlarning hukmdori. Ilk islom davrida xalifalarning keng qo'llanilgan unvoni. Bu unvonni dastlab xalifa Umar olgan. Keyingi barcha xalifalar ham shu unvon bilan yuritilgan
Ummaviylar	arab xalifalari sulolasi (661-750 yy.). Asoschisi makkalik yirik savdogar va qurayshiyalar zodagoni Abu So'fyonning o'g'li Muoviyadir. Muoviya xalifa Ali hokimiyatini tan olishdan bosh tortib, Damashqda o'zini xalifa deb e'lon qilgan.

III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР

МАЪРУЗАЛАР МАЗМУНИ

(10 соат маъруза)

1-мавзу: “Ўзбекистон давлатчилиги тарихи: янгича қарашлар ва замонавий ёндашувлар” фанининг предмети, мақсад ва вазифалари. Фаннинг манбашунослиги ва тарихшунослиги

Режа:

1. Фанининг предмети, мақсад ва вазифалари.
2. Фаннинг манбашунослиги ва тарихшунослиги

Дарсда “Ўзбекистон давлатчилиги тарихи: янгича қарашлар ва замонавий ёндашувлар” фанининг назарий-концептуал асоси Ўзбекистон Республикасининг Президентининг асарлари эканлиги кўплаб манбалар ва мисоллар асосида тушунтирилади. Назарий концептуал асоснинг натижалари тушунтирилади.

- **фаннинг:**- Предмети мамлакатимиз ҳудудида энг қадимги даврлардан бошлаб ҳозирги кунга қадар кечган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий жараёнлар яхлитлик, узвийлик ва ўзаро алоқадорликда ўрганилади
- **Объекти-** мамлакатимиз ҳудудида кечган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий жараёнлар; ишлаб чиқариш кучлари ва воситаларининг такомиллашиб бориши; тил ва ёзув, илм-фан ва маданиятнинг ривожланиши; давлат бошқарув шакллари ва эволюцияси; этник жараёнлар, урф-одат ва расм-русумлар; дипломатия ва элчилик алоқалари; сулолалар, тарихий география; миллий озодлик ҳаракатлари; дин, мафкура ва турли ғоялар; буюк тарихий шахслар, давлат арбоблари ва бошқалар

Ўзбекистон давлатчилиги тарихи фанининг мақсад ва вазифалари. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи фанининг асосий мақсади давлатни бошқариш соҳасидаги тарихий тажрибани ўрганиш орқали малакали тарихчи, архившунос кадрларни тайёрлашда ўз ифодасини топади. Ушбу мақсадни амалга оширишда қуйидаги вазифаларни ечиш талаб этилади:

- давлат муассасаларининг пайдо бўлиш ва ривожланиш босқичларини тадқиқ этиш;
- давлат муассасалари тузилиши ҳамда фаолиятини ўрганиш;
- давлат муассасаларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, вазифаларини ёритиш;
- замонавий давлат муассасалари тизимини такомиллаштиришнинг восита ва йўллари тушунтириш.

Ўзбекистон давлатчилиги тарихи фани бошқа фанларга ўхшаш ҳолда ўзига тегишли ижтимоий муносабатлар тизимини ўрганиш ва тартибга солиш назарий-амалий қоида-тартиблар тизимига эга. Тарихий фанлар тизимининг алоҳида соҳаси сифатида ушбу фан давлатнинг вазифаларини бажариш учун ташкил этилган муассасалар тарихи, фаолияти ва ижтимоий муносабатларни ўргатишни қамраб

олувчи ўз предметига эга.

Шунингдек, жаҳон цивилизациясининг ажралмас қисми бўлган қадимги Ўзбекистон давлатчилиги, давлат муассасалари ва бошқаруви масалаларини ҳар томонлама тадқиқ этиш ҳам мазкур фаннинг асосий мақсадларидан ҳисобланади.

Ўзбекистон давлатчилиги тарихи фани бўйича давлат муассасалари тарихини тизимли ва хронологик кетма-кетликда вужудга келишини, юзага келишининг ижтимоий-иқтисодий омилларини, улар ваколатлари, вазифалари, мажбуриятлари, ташкилий-ҳуқуқий жиҳатлари, фаолият йўналишлари, маълум бир давлат муассасаси ваколатларининг бошқасига ўтказилиши сабабларини ёритиб беради.

Ўзбекистон давлатчилиги тарихи фани билимларини тарихчи, архившунос мутахассис бўлиб шаклланадиган талабалар учун зарурий бўлган билимларни ўз ичига олади.

Ўзбекистон давлатчилиги тарихи фани билимларига эга бўлишлик тадқиқотчиларнинг илмий тадқиқот фаолиятлари учун зарурий бўлган маълумотларни давлат архивларидан осон қидириб топиш имконини беради. Маълумки, давлат архивида материаллар маълум бир давлат муассасаси фаолияти билан боғлиқ ҳолда тизимли равишда фондларда сақланади.

Архивларда фаолият олиб борадиган ходимлар учун турли архив ишлари юритишда яъни ҳужжат материалларини жамлаш ёки фонд ташкил этишда, уларнинг қимматлилигини экспертиза қилишда, тизимлаштириш ва классификациялашда, нашр этиш учун маълумотларни саралашда Ўзбекистоннинг давлат муассасалари тарихи курсини ўрганиш муҳим саналади.

“Ўзбекистон давлатчилиги тарихи” фанининг методологик тамойиллари: Тарихийлик тамойили деганда ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва маданий жараёнларни тарихий жиҳатдан даврий кетма-кетликда, ўзаро алоқадорликда, яхлит тарихий жараён сифатида, ўрганилаётган замон руҳи, ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрлари, ҳаёт мезонлари нуқтаи назаридан талқин қилиш ва шарҳлаш тушунилади.

Холислик тамойили ўрганилаётган тарихий жараёнлар холис ва бетараф ўрганилишини, воқеа ва ҳодисаларни бирор ғоя ёки мафкура нуқтаи назаридан шарҳламасликни, тарихий жараёнларни қандай бўлса шундайлигича қабул қилиш ва ўрганишни, ютуқлар билан бирга йўл қўйилган камчиликлардан ҳам кўз юммасликни, тарихни баён қилишда эҳтиросларга берилиб кетмасликни, тадқиқотчининг ғоявий, сиёсий, мафкуравий, диний қарашлари, миллий мансублиги устунлик қилмаслигини, бир ёқламаликка йўл қўймасликни, воқеаларни таҳлил қилишда бугунги кун нуқтаи назаридан ёндашмасликни, манбаларга танқидий муносабатда бўлиб, бошқа замондош манбалар билан тасдиқланган далилларгагина таянишни, далилларни сохталаштирмасликни, эртак ва афсона элементларидан холи бўлишни англатади.

Манбалар билан асосланганлик тамойили: баён қилинаётган тарихий жараён, келтирилаётган ҳар қандай фактлар чинакам илмий ва асл манбаларга асосланган бўлмоғи лозим. Манбадаги хабарнинг ҳақиқатга қанчалик тўғри келиши манбага замондош бўлган бошқа манбалар маълумотлари билан, агар улар мавжуд бўлмаса археология, нумизматика сингари ёрдамчи тарих фанлари маълумотлари билан

қийёслаш орқали аниқланади.

Минтақа ва жаҳон тарихи билан боғлиқлиги тамойили: ҳар бир халқнинг тарихи алоҳида аҳамиятга эга бўлиши билан бирга улар умуминсоният тарихининг ажралмас ва узвий таркибий қисмини ташкил этади. Ўзбекистон тарихини умумжаҳон тарихининг бир бўлаги, ажралмас ва муҳим таркибий қисми сифатида ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Миллий қадриятлар, халқ анъаналари, урф-одатлари, диний эътиқодлар, турли ижтимоий табақалар манфаатлари ва тарихий-маданий тараққиёт нуқтаи назаридан ёндашиш тамойили: ҳар бир тарихий воқеа ва ҳодисани ўрганишда миллий ҳамда маҳаллий хусусиятлар, яъни ҳар бир миллат ва элатнинг тили, дини, яшаш ҳудуди, ишлаб чиқариш ва бошқарувни ташкил этиш усули, руҳияти, урф-одатлари, расм-русум ва анъаналари ва маросимларини ўрганилаётган давр ахлоқи нуқтаи назаридан тўла англаган ва ҳар томонлама ҳисобга олган ҳолда муносабатда бўлиш назарда тутилади.

Ўзбекистон давлатчилиги тарихига оид асосий ёзма манбалар:

- Авесто

Қадимги Эрон ва Ҳинд манбалари

- Хвадай намак
- Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома»
- «Маҳобҳарата»

Юнон ва Рим манбалари:

- Херадот «Тарих»
- Квинт Курций Руф «Буюк Искандар тарихи»
- Арриан Флавий «Искандарнинг юришлари»
- Помпей Трог «Филипп тарихи»
- Гай Плиний Секунд «Оддий тарих»
- Полибий «Умумий тарих»
- Страбон «География»
- Птоломей Клавдий «География»

Хитой манбалари:

- Сима Цянь «Ши Цзи» - («Тарихий эсдаликлар»)
- Бянь Гу «Цянь Хань шу» - («Аввалги хан сулоласининг тарихи»)
- Ли Янь-шоу «Бэй шу» («Шимолий сулолалар тарихи»)
- Фань Хуа «Хоу Хань шу» («Кейинги хан сулоласи тарихи»)

IX-XII аср араб тилидаги манбалар:

- Муҳаммад Мусо ал Хоразмий «Китоб ат-тарих» - («Тарих китоби»)
- Мадоиний Аблуҳасан Али ибн Муҳаммад «Китоб ал мағозий» («Урушлар ҳақида китоб»)
- Ал-Яъқубий «Китоб ал булдон» («Мамлакатлар ҳақида китоб»)
- Балазурий «Китоб футуҳ ал-булдон» («мамлакатларни забт этилиши»)
- Ат-Табарий «Тарихи ар-русул ва-мулук» («Пайғамбарлар ва подшоҳлар тарихи»)
- Абу Райҳон Беруний «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» («Осор ул-боқия ан ал-қурун ан-ҳолия»)
- Муҳаммад Қошғорий «Девону луғат ат-турк» («Туркий сўзлар луғати»)

XIII-XIV аср форс тилидаги манбалар:

- Наршахий «Бухоро тарихи»
- Низомиддин Шомий «Зафарнома»
- Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома»
- Муҳаммад Тарағай мирзо Улуғбек «Тўрт улус тарихи» («Тарихи арбаъ улус»)

Ўзбек тилидаги манбалар:

- Юсуф Хос Хожиб Боласоғуний «Қутадғу билик» («Саодатга йўлловчи билим»)
- «Темур Тузуклари»
- Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома» («Вақоийъ»)
- Муҳаммад Солиҳ «Шайбонийнома» ва бошқалар

Ўзбекистон давлатчилиги тарихи фанининг бошқа фанлар билан алоқадорлиги. Умумий тарих фанлари ёрдамида жаҳон давлатчилиги эволюцияси, давлат муассасалари тизими, уларнинг вазифалари тўғрисида маълумотларга эга бўлади.

Юридик фанлар давлат ва ҳуқуқ асослари тушунчаси, давлат шакллари ўрганишда ёрдам берса, ижтимоий-сиёсий фанлар давлат ва фуқаролар ўртасидаги муносабатларини тушуниш ва таққослаш орқали илмий-назарий хулосалар чиқаришга асос бўлади.

Махсус тарих фанлари, жумладан тарихий хронология, герльдика, сфрагистика архившунослик билан ҳам чамбарчас боғлиқ.

Хронология тарихий фанларнинг ривожланиши натижасида вақтни ўрганадиган фан сифатида XVI асрда вужудга келди. Хронология илм сифатида Қадимги Бобил, Миср, Юнонистон ва Римда шакланган. Ўрта асрларда хронологиянинг ривожланишига Марказий Осиёлик олимлар ҳам ўз ҳиссаларини қўшганлар.

Хронология – ёрдамчи тарих фанларидан бири бўлиб, у вақт тўғрисидаги

фандир. Хронология сўзи юнонча сўз бўлиб, “хронос” – вақт, “логос” – фан, яъни вақтни ўрганиш ҳақидаги фан деганидир. Хронология вақтларни ўрганиш, ҳисоблаш ҳақидаги фан сифатида икки қисмга бўлинади, булар астрономик (математик) хронология ва тарихий хронологиядир. Астрономик хронологиянинг вазифаси – осмон жисмларининг силжиши тўғрисидаги аниқ астрономик даврларнинг вақтини айтиб беришдир. Тарихий хронология тарихий тараққиёт давомида вақтни ҳисоблаш тизимини ўрганади, уларнинг ўзаро боғлиқлигини, вақтларни бир ҳисоб системасидан иккинчисига айлантириш услубларини ишлаб чиқади.

Геральдика герблар ва улар ҳақидаги билимлар тизимидир. Геральдика атамаси лотинча “heraldus” – жарчи сўзидан келиб чиққан. Полякча “herb”, немисча “erbo” атамалари мерос ва меросхўр маъноларида қўлланилган. Герб бирон бир мамлакат ёки ҳудуднинг сиёсий ва тарихий характердаги ғоялари мажмуасини, ўзига хос табиий ва хўжалик хусусиятлари, табақавий тавофутларини, тарихий шахс, унинг хонадони, оиласи, қайси уруғ ёки қавмга мансублиги ҳамда насл-насабини ифодаловчи алоҳида рамзий белгидир.

Геральдика моддий маданият ёдгорликларини: герб, тамға, муҳр, нишонларни ҳамда гербли ва рамзли ёзма манбаларни ўрганади, миллий анъаналар, ижтимоий хусусиятлар, мамлакатлараро иқтисодий ва маданий алоқаларни ўрганишга ёрдам беради. Фаннинг асосий вазифаси белгиланган объектга қараб тарихий манбаларни ўрганиш, тадқиқ этиш ва улар орқали маълум бир даврнинг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий аҳволини очиқ бериш, ҳукмдорлар, сулолалар, шахслар, воқеаларни даврлаштиришдан иборат.

Генеалогия (юнонча *genealogiya* –шажара) тарих фанинг ёрдамчи соҳаларидан бири бўлиб, тарихий шахс, унинг уруғ-аймоғи, насл-насаби, оиласи, хонадон вакиллари ва уларнинг келиб чиқиши, қон-қариндошлик муносабатлари, насл-насаб занжиридаги ўрнини ўрганади. Унинг амалий соҳаси шажаралар ёки насабномалар тузишдир. Нумизматика танга пулларни ўрганувчи ва тадқиқ этувчи фан соҳаси ҳисобланади. “Нумизматика” сўзи грекча “номисма” – яъни *танга пул* ёки *чақа* деган маънони англатади. Тангашунослик олтин, кумуш ва мисдан ишланган металл пулларни ўрганиш ҳақидаги фандир. Ушбу соҳага бундан ташқари яна қоғоз пулларни ўрганиш (бонистика) ва орден, медал ҳамда шу хилдаги эсдалик тамғаларини (значоклар) флорестика) ўрганиш ҳам киради.

“Нумизматика” атамаси ўрта асрдан эътиборан танга пуллар ҳақидаги фаннинг номи сифатида ишлатила бошланди. У танга ва қоғоз пулларнинг, орден ва медалларнинг юзага келиш тарихини ўрганади. Турли даврларда ҳукмдорлар ўз номидан пул зарб қилдирганлар, бу танга пуллар давлатнинг чегарасини, иқтисодий бирлигини, бозордаги қийматини белгилайди. Ҳар бир ҳукмдорнинг зарб қилдирган танга пулларида ҳукмдорнинг тасвири ёхуд ҳукмрон сулола ёки давлат рамзи бўлган герблар ўз аксини топган. Танга пуллар бошқа манбаларга қараганда алоҳида информатив ҳамда қимматли тарихий далиллар бериши билан ажралиб туради. Сфрагистика – ҳужжатларга қўйилган муҳрлар орқали унинг қайси давлат, идора ёки мансабдор шахсга тегишлилигини аниқлашда ёрдам беради.

“Архив” атамаси лотинча “архивум” сўзидан олинган бўлиб, ўзбек тилида

“махкама”, “муассаса” деган маънони англатади. Лекин бу сўз ҳозирги кунда бошқача маънода қўлланилади. Архив деганда биз одатда ҳужжатлар сақланадиган муассасасани тушунамиз. Айти пайтда бирон-бир ташкилот ёки жисмоний шахслар қўлида тўпланадиган ҳужжатлар мажмуига нисбатан ҳам “архив” атамаси қўлланилади. Архившунослик – бу архивлар фаолиятининг назарий, ҳуқуқий ва услубий масалаларини ҳал этишга қаратилган фандир. У архивлар фаолияти билан барча муаммоларни комплекс тарзда ўрганади. Умуман олганда Ўзбекистон давлатчилиги тарихини ўрганишни бир қатор фанлар билан боғлиқ равишда олиб бориш ҳамда олган назарий билимларини амалиётда муассасалар фаолияти такомиллаштиришда қўллаш жоиздир.

Манбалар ва адабиётлар

1. *Низомулмулк*. Сийосатнома. – Т.: Янги аср авлоди, 2008.
2. *Азамат Зиё*. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар. – Т.: Шарқ, 2000.
3. История государственности Узбекистана: В 3-х т. / Отв. ред. Э.В. Ртвеладзе, Д.А. Алимова. – Т.: Узбекистан, 2009.
4. *Сагдуллаев А., Аминов Б.Б., Мавлонов Ў.М., Норқулов Н.* Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Т.: Академия, 2000.
5. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари / Масъул муҳаррирлар: Д.А. Алимова, Э.В.Ртвеладзе. – Т.: Шарқ, 2001.
6. [The Modern State: Theories and Ideologies](#). – Edinburgh University Press, 2007.
7. Сагдуллаев А., Мавлонов Ў. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи.– Тошкент: Академия, 2006.
8. Эшов Б.Ж. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи.- Т.; Янги аср авлоди, 2012.
9. Эшов Б.Ж. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи.- Т.; Янги аср авлоди, 2012.

2-мавзу: Давлатчилик тушунчаси. Давлатчиликнинг келиб чиқиши тўғрисидаги цивилизациявий ёндашувлар. Давлатлар пайдо бўлишининг “Шарқ йўли”, “Европача йўли”. Давлатнинг келиб чиқиши тўғрисидаги назариялар.

Режа:

1. Давлатчилик тушунчаси. Давлатчиликнинг келиб чиқиши тўғрисидаги цивилизациявий ёндашувлар.
2. Давлатлар пайдо бўлишининг ишлаб чиқариш усулига асосланган “Шарқ йўли”, давлатлар пайдо бўлишининг мулкчиликка асосланган “Европача йўли”.
3. Давлатнинг келиб чиқиши тўғрисидаги назариялар.
4. “Авесто” ўзбек давлатчилик тарихи бўйича тарихий манба сифатида.

Ўрта Осиё ҳудудида илк давлат-тузумининг вужудга келиши ва ташкил топиши. Ишлаб чиқариш хўжалигига ўтиш ва деҳқончилик тараққиёти. Илк

цивилизациянинг шаклланиши ва унинг ўзига хос қиёфаси. Давлат ташкил топиши жараёнида бошқарувнинг шаклланиши.”Авесто” ўзбек давлатчилик тарихи бўйича тарихий манба сифатида. Қадимги Хоразм, Сўғдиёна, Бактрия ва унда бошқарув тизими. Қадимги давлатчиликнинг ташкил топиш шарт-шароитлари. Ўрта Осиё жумладан, Ўзбекистон худудида ривож топган илк давлар-подшоликлар, Аҳмонийларнинг чекланмаган подшо ҳокимияти (мутлоқ монархия) Сатрапликларда бошқарув тизими; Александрнинг бошқарув фаолияти; юнон-бактрия давлат бошқарув тартиби ва давлат тизими; Кушон давлати (подшолигида) хўжалик бошқаруви; Қанғ давлати худуди ва тизими.

Давлатчилик тушунчаси. Давлатчиликнинг келиб чиқиши тўғрисидаги цивилизациявий ёндашувлар. Давлатлар пайдо бўлишининг ишлаб чиқариш усулига асосланган “Шарқ йўли”, мулкчиликка асосланган “Европача йўли”. Давлатнинг келиб чиқиши тўғрисидаги назариялар. Қадимги давлатларнинг ривожланиш босқичлари, ижтимоий иқтисодий муносабатлар, бошқарув тизимидаги функциялар; иқтисодий функциялар; ижтимоий функциялар; ҳарбий-сиёсий функциялар; ҳудудий функциялар ва уларнинг фаолиятлари.

Энг мўътабар, қадимги қўлёзмамиз “Авесто”нинг яратилганига 3000 йил бўляпти. Бу нодир китоб бундан XXX аср муқаддам икки дарё оралиғида, мана шу заминда умргузаронлик қилган аждодларимизнинг биз авлодларига қолдирган маънавий, тарихий меросидир. “Авесто” айти замонда бу қадим ўлкада буюк давлат, буюк маънавият, буюк маданият бўлганидан гувоҳлик берувчи тарихий ҳужжатдирки, уни ҳеч ким инкор этолмайди.

И. А. Каримов

1. Давлатнинг келиб чиқишига цивилизациявий нуқтаи назардан ёндашиш тўғрисида

Давлатчиликнинг ривожланиш тарихи тўғрисида сўз борганда, одатда, «давлатнинг типи» категориясидан фойдаланилади.

Давлатнинг типи - бу муайян, қоидага кўра, давлатларнинг тарихий шартланган гуруҳига хос бўлган умумий белгилар жамидир.

Шўролар даврида юридик фанда *жамият ва давлат ривожланиши тарихига ёндашувнинг* факат давлат ва ҳуқуқнинг марксча-ленинча назарияси доирасида ишлаб чиқилган *формацияли ёндашувидан* фойдаланилар эди.

Ушбу ёндашувга мувофиқ давлатнинг типи синфий жамиятнинг иқтисодий тузуми, унга мувофиқ келувчи синфий тузилма, унинг синфий моҳияти билан белгиланар эди.

Формацияли ёндашувнинг асосий нуқсонлари:

► *биртчидан*, давлатчиликнинг тарихий ривожланишини давлатнинг бир тарихий типининг бошқаси билан механик алмашиши деб талкин қилувчи *бир томонламалик* бўлиб, бу тарихнинг давлат ривожланиши йўллари ва

шакллариининг кўп хиллилиги, ушбу ривожланишнинг циклигига, давлатлар типлари ўзгарганда жараёнларнинг кайтиши эҳтимолига мувофиқ келмайди;

- ▶ *иккинчидан, беш* формацияли схеманинг *номуқобиллиги* ва бутунжаҳон кўламида давлатнинг кулдорчилик, феодал, буржуа ва социалистик типларининг хато равишда *универсаллаштирилиши* ҳисобланади. Давлатчилик тарихи кўп вариантлидир ва ҳамма вақт ҳам унинг учун чизилган схемага «тушавермайди»;
- ▶ *учинчидан, ишлаб чиқаришнинг* Осиёча усули инкор қилинади;
- ▶ *туртинчидан, маънавий омиллар* (маданий, миллий, диний, ва бошқа омиллар) етарлича баҳоланмайди ҳамда давлатчилик ривожланишида ва унинг типологиясида жамият маънавий, маданий ҳаёгининг ахамияти камситилади, уни антагонистик синфлар манфаатини акс эттирувчи ғоялар, тасаввурлар ва кадриятлар билан чеклайди;
- ▶ *бешинчидан, давлатчиликнинг социалистик типини тарихан сўнгги ва олий тарихий тип деб* билади. Давлат ривожланиши амалиёти давлатнинг «ўлиши» тўғрисидаги утопик концепцияни фош қилиб ташлади.
- ▶ Ҳозирги вақтда давлатлар типологиясига *цивилизациявий ёндашув тобора катта рол* ўйнамоқда.

Цивилизациявий ёндашув асосида «**цивилизация**» (лотинча - *civilis* фукаролик) тушунчаси туради. Ушбу тушунчанинг ўзи турлича тавсифланади. «**Цивилизация**» *атамаси кўпроқ умуман маданиятнинг синоними сифатида қўлланилади ҳамда одамлар турмуши ва фаолиятини ташкил этишининг типлари ва шаклларида, уларнинг ўзаро муносабатларида, шунингдек улар томонидан яратилган моддий ва маънавий кадриятларда ифодаланадиган жамият таракқиётининг тарихан муайян даражасини, инсоннинг ижодий кучлари ва қобилиятларини англатади*

Замонавий нуқтаи назардан қараганда давлатлар типологиясига давлатчилик мавжуд бўлишининг ташқи хусусиятларига эмас, балки ички хусусиятларига асосланган цивилизациявий ёндашув қимматлироқ туюлади. Давлат бу ҳокимиятнинг ташкил этилишидир, шу сабабли, ҳар хил давлатлар хусусиятларини таҳлил қилганда диққат эътиборни энг аввало давлат ҳокимиятининг шаклланиши, тегашлилти, амалга оширилиши жихатларига қаратиш зарурдир. Бундай нуқтаи назардан давлатлар типологиясига цивилизациявий ёндашувда давлат ва шахс нисбати таснифлашга асос қилиб олинади.

Бинобарин, **цивилизациявий ёндашувнинг формацияли ёндашувдан асосий фарқи** жамият ва давлатчилик ривожланишини инсоннинг ўз фаолияти кадриятлари ва мақсадлари тўғрисидаги тасаввурлари орқали очиб беришдан иборатдир. «Цивилизация» тушунчаси ёрдамида тарихни ўрганиш асослари инглиз тарихчиси *А.Ж. Тойнби* (1889-1975 йй.) томонидан 1934-1961 йилларда чоп этилган ўн икки жилдлик «Тарихни англаш» («*A Study of History*») асарида ишлаб чиқилган. Муаллиф цивилизациялар фарқини энг аввало тафаккур тарзида кўради.

У маданий элемент ўзида «цивилизациянинг қалби, қони, лимфаси, моҳияти»ни ифодалашди тўғрисидаги қонди асослади. Тойнбининг фикрича, цивилизация географик, миллий, лийнй белгилар ва бошқа белгиларнинг умумийлиги билан фарқ килувчи жамиятнинг тор ва маҳаллий ҳолатидир. У уларга боғлиқ равишда жаҳон тарихида 21 цивилизацияни ажратиб кўрсатди.

Давлатнинг шаклланиши'- узок давом этадиган жараёндр. Бу жараён ҳар хил халкларда турли йўллар билан борди.

- Биринчидан, давлатлар пайдо бўлишининг осиеча ишлаб чиқариш усулига асосланган «Шарқ йўли» бўлиб, унда иктисодиётнинг асосини ирригация деҳқончилиги ташкил этган;
- ер ва ирригация иншоотлари давлатнинг мулки бўлган; деҳқончилик жамоаси жамиятнинг бирламчи ячейкаси эди; аҳолининг катта қисмини сафарбар этиш зарурияти принципнол бошқарувчилар табақасини тақозо этган
- Ишлаб чиқаришнинг осиеча усули милоддан аввалги минг йилликдан милодий I асргача йирик дарёлар водийларида жойлашган Миср, Бобил, Хитой, Хиндистон каби мамлакатларда ёйилган.

Давлат тузилмасининг иккинчи «Европача йўли» Европа худудида милоддан аввалги V асрдан бошлаб милодий III асргача қадимги юнон полисларида мавжуд бўлган. Уларда хусусий мулкчилик шаклланиши, туфайли келиб чикдан жамиятнинг ижтимоий мулкый табақаланишуви жараёни (синфлар шаклланиши жараёни) асосий омил бўлди.

- Давлат пайдо бўлишининг ушбу йўли Фридрих Энгельснинг «Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши» асарида батафсил ёритилган.
- Т.В.Кашанина давлат пайдо бўлишининг икки йўлини ажратиб кўрсатиб, «Шарқ йўли»ни «давлат-ҳокимият», «Европа йўли»ни эса «давлат-мулкчилик» йўли деб атади.

Демак, давлатнинг келиб чиқишига цивилизациявий ёндашувнинг уч мухим принципини ажратиб кўрсатиш имконини беради:

- **биринчидан**, давлатларнинг моҳията кучларнинг реал мавжуд нисбати билан эмас, балки тарихий жараён давомида жамланган ва маданият доирасида дунё, кадрийатлар, хулқ-атвор намуналари, ўтмишнинг тарихий тажрибаси тўғрисидаги тасаввурлар билан белгиланади;
- **иккинчидан**, давлат ҳокимияти сиёсат дунёсининг марказий ходисаси сифатида айни вақтда маданият оламининг бир қисми сифатида қаралиши мумкин, бу бошқа жиҳатлар билан биргаликда давлат ҳокимияти билан нуфуз, ахлоқ,, кадрийатли йўналишлар алоқасини очиб бериш имконини беради;
- **учинчидан**, вақт ва маконда маданиятларнинг хилма-хиллиги нима учун бир хил шароитларга мувсфц келган давлатнинг айрим типлари бошқа шароитларда уз ривожланишида тўхтаб қрлганлигини тушуниш имконини беради. Бунда миллий

маданиятларнинг ўзига хослиги ва миллий характер белгилари ва бошқалар алоҳида ахамиятга эга бўлади.

2. Давлатнинг келиб чиқиши тўғрисидаги назариялар турлари тўғрисида.

Барча даврлар ва халқлар учун ягона бўлган давлатларнинг ҳосил бўлиши қонуниятлари тўғрисидаги ма-салани давлатнинг пайдо бўлиши сабаблари тўғрисидаги масала билан аралашгириб юбормаслик керак. Ушбу масалада давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқишининг кўплаб назариялари мавжуд. Илмий қарашларнинг бундай плюралиزمи жамият ривожланишининг тарихий хусусиятлари, дунёнинг у ёки бу минтақаларининг ўзига хослиги, улар ўз олдига қўйган вазифалар ва бошқа сабаблар билан белгиланади. Жумладан, **теология назарияси** давлатлар келиб чиқишини илоҳийлик билан боғлайди ва «шоҳлик ҳам худодан» деган тезисни маҳкам ушлайди ва ҳимоя қилади.

Ушбу назарияга баҳо берганда кўплаб бирламчи шаҳар-давлатларга хос бўлган ҳокимиятнинг илоҳий сўз билан ёритилиши унга обрў-эътибор келтирар ва сўзсиз мажбурият юклар эди.

У ўрта асрларда жуда кенг ёйилганлиги тасодифий эмас (Ф.Аквинсий). XVI-XIII асрларда теология назариясидан монархнинг чексиз ҳокимиятини асослаш учун фойдаланишар эди. Францияда қирол абсолютизм тарафдорлари эса, масалан *Жозеф де Местр*, уни XIX аср бошида қаттиқ туриб ҳимоя қилдилар.

Мазкур назария айрим ҳозирги замон олимларининг асарларида ўзига хос ривожлангиридди. Улар неолит инкилобининг чегараловчи аҳамиятини эътироф этган ҳолда ўзлаштирувчи иктисодиётга ўтиш илоҳий асосга эгадир, деб чиқдилар. Теологларнинг фикрича, фан инсоният тарихидаги ушбу сифат бурилишининг аниқ, табиий сабабларини аниқламаган, унинг лийн асоси эса Библия ва Қуръондаёқ мавжуддир.

Патриархал назария давлатнинг пайдо бўлишини бевосита оиладан ўсиб чиққан деб қарайди, монарх ҳокимиятини отанинг оила аъзолари устидан ҳокимлиги белгилаб беради. Теология назарияси каби патриархал назария

ҳам подшо, монарх ҳокимиятининг чекланмаганлигини асослашга йўналтирилган эди, бироқ ушбу ҳокимиятнинг манбаини нафақат унинг келиб чиқишининг илоҳийлигида, балки оилада оила бошлиғи, патриархнинг

чекланмаган ҳокимияти мавжуд бўлган шаклларида ҳам кўрди.

Ушбу назария Грецияда туғилди, дастлаб Аристотель асарларида асосланди, бироқ ўз ривожланишини XVII асрда инглиз Р.Фильмернинг «Сиёсат» асарида топди.

Чекланмаган қироллик ҳокимияти тарафдори бўлган Р.Фильмер Библияга таянган ҳолда, унинг фикрича, Одам Ота худодан ҳокимиятни ўз қўлига олган, сўнгра бу ҳокимиятни ўзининг катта ўғли - патриархга, у эса ўз авлодларига - қиролларга берган.

Патримониал назария вакиллари (А.Галлер, ХК асрда яшаган француз олими) давлат ерга мулкчилик ҳуқуқидан келиб чиққан деб ҳисоблашади (патримонимум). Ерга эгалик қилиш ҳуқуқидан ҳокимият бевосита у ерда яшовчи одамларга ёйилади. Феодал сюзеренитет мана шу тарзда асосланади.

ХУП-ХУШ асрларда кенг ёйилган давлатнинг келиб чиқиши туғрисидаги шартномавий назарияга қапа рол тегишлидир. Голлашяда XVII асрда Г.Гроций, Англияда Ж.Локк ва .Гобсс, Францияда ХУШ асрда Ж.Ж.Руссо, Д.Дидро, Ш.Л.Монтескье¹⁶ ушбу назария тарафдори бўлдилар. Россияда инкилобчи демократ А.Радищев (1749-1802) шартномавий назария вакили эди. У давлат ҳокимияти халққа тегишлидир, у томонидан монархга берилган ва халқнинг назорати остида бўлиши керак дер эди. Одамлар давлатга кирар экан ўзларининг табиий эркинлигини йўқотмайдилар, балки чеклайдилар холос. У мана шундан келиб чиқиб, агар монарх ҳокимиятни суиистеъмол қилса ва ўзбошимчаликка йўл кўйса, халқ кўзғолон кўтариши ва инкилобий йўл билан монархии ағдариб ташлашга ҳақли эканлигини келтириб чиқарди.

Куч ишлатиш назарияси (Е.Дюринг, Л.Гумплович, К.Каутский). Унинг тарафдорлари давлат кучсиз ва ҳимоясиз кабилаларнинг кучли ва уюшган кабилар томонидан босиб олиниши йўли билан куч ишлатиш натижасида пайдо бўлган дейдилар. Л.Гумпловичнинг фикрича, айнан кабилаларда, уларнинг ўзаро курашида «биз давлатнинг ҳақиқатда ўзагини, бош, асосий қисмини кабилаларда зътироф этишимиз мумкин. Қабилалар аста-секин синфларга ва табакаларга айланадилар. Ушбу кабилалардан давлат ташкил этилади. Улар ва фақат улар давлатнинг ўтмишдошларидир» К.Каутский жамиятнинг кейинчалик таракдаёти давомида давлат ялпи уйғунлик воситасига айланишини ва ҳам кучли, ҳам кучсизларнинг ялпи фаровонлигини таъминловчи ва ҳимоя қилувчи органга айланишини исбот қилишга уринди. Назария нацистлар Германияси томонидан расмий мафкура сифатида қабул қилинди

Ирригация назарияси немис олими К.Виттфогель номи билан боғлиқдир. Унинг «Шарқий деспотизм» асарида давлатларнинг пайдо бўлиши, уларнинг бирламчи деспотик шакллари шарқий аграр вилоятларда улкан ирригация иншоотлари курилиши билан боғланади. Ушбу зарурият жамиятни асоратга солувчи «менежерал-бюрократик синф» ҳосил бўлишига олиб келади. К.Виттфогель деспотизмни «гидравлик» ёки «агроменежерал» цивилизация деб атайдди.

Психология назарияси (Д.Петражиший¹⁹, З.Фрейд, Г.Тард) давлатнинг пайдо бўлишини инсоннинг психикаси, индивиднинг жамоада яшашга эҳтиёжи, кўрсатмаларига кундалик ҳаёгда амал қилиш мумкин бўлган обрўли кишиларни излаши, буйруқ бериш ва итоат этиш истаги

билан изоҳлайди. Мазкур назария тарафдорлари ўз ғояларини асослаш учун инсон онгининг доҳийлар, лийнй ва сиёсий арбоблар, қироллар ва бошка раҳномаларнинг обрў-эътиборига боғлиқлигининг тарихий мисолларига ҳавола қиладилар.

Психология назарияси (Д.Петражиший¹⁹, З.Фрейд, Г.Тард) давлатнинг пайдо

бўлишини инсоннинг психикаси, индивиднинг жамоада яшашга эҳтиёжи, кўрсатмаларига кундалик ҳаёгда амал қилиш мумкин бўлган обрўли кишиларни излаши, буйрук. бериш ва итоат этиш истаги билан изоҳлайди. Мазкур назария тарафдорлари ўз ғояларини асослаш учун инсон онгининг доҳийлар, диний ва сиёсий арбоблар, қироллар ва бошқа раҳномаларнинг обрў-эътиборига боғлиқлигининг тарихий мисолларига ҳавола қиладилар.

Синфий назарияга мувофиқ {К.Маркс, Ф.Энгельс, В.Ленин, Г.Плеханов²⁰) давлат ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ўзгариши, ишлаб чиқариш усули натижасидир, синфлар пайдо бўлиши ва улар ўртасида синфий курашнинг кескинлашиши якунидир. У одамларни эзиш, бир синфнинг бошқа синф устидан ҳукмронлигини кўллаб-

қувватлаш воситасидир. Бироқ синфлар йўқотилиши билан давлат ҳам ўлади. Давлатнинг келиб чиқиши ҳақидаги марксча назариянинг асосий қридаларини низоли, хато ва ҳатто хаёлий коидаларнинг муайян комбинацияси ташкил этади.

3. Илк давлатчилик тарихи бўйича тадқиқотлар олиб борувчи аксарият олимларнинг эътирофи этишича, Ўрта Осиёда илк давлатчилик асосларини бронза (мил. авв. III-II м.й.) давридаги суғорма деҳқончиликнинг ривожланиши ва ихтисослашган хунармандчилик хўжаликлари ташкил этган эди. Шунингдек илк давлатчиликнинг тарихий илдизлари фақат ички сабабларгагина боғлиқ бўлмай, балки қадимги Шарқдаги юксак даражада ривожланган анъанавий тарихий-маданий алоқаларга ҳам боғлиқ бўлган.

Археологик тадқиқотлар натижасида топилган юқори сифатли моддий маданият буюмлари ўзаро алоқалардаги мавжуд технологик ва иқтисодий таъсирни кўрсатади.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, юзлаб минг йилликларни ўз ичига қамраган инсоният тарихида дастлабки давлатларнинг пайдо бўлиши – нисбатан анча кеч юз берган жараён дир. Давлатчилик тарихи инсоният цивилизациясининг сўнгги 5 минг йили билан боғланади. Илк давлатлар ўз ривожланиш босқичларида турли хусусиятлар ва тарихий қонуниятларига эга бўлиб, илк давлатлар хўжаликнинг ишлаб чиқарувчи шакллари – деҳқончилик, чорвачилик ва хунармандчилик қаерда олдинроқ ривожланган бўлса, ўша ерда пайдо бўлган. Хўжалик ишлаб чиқарувчи шаклларнинг тараққиёти аҳоли жойлашуви, ҳудудларнинг кенгайиши ва ташқи алоқаларнинг ривожланишига олибкелган. Шу тариқа аҳолининг аралаш жойлашуви жараёни бошланиб, бир ҳудудда турли уруғ вакиллари яшайдиган бўлган, яъни қариндош-уруғчилик жамоаси ўрнига ҳудудий кўшнилчилик жамоалари пайдо бўлган.

Бу жамоалар вакиллари алоҳида қишлоқлар, экинзорлар ва суғориш тармоқлари билан чегараланган бўлиб, улар тўла ўзлаштирилган ва доимий хўжалик ҳамда ишлаб чиқариш мақсадларида фойдаланиб келинган воҳа-туманларда яшаганлар. Улар ўз ички ва ташқи муносабатларида келиб чиқадиган муаммоларни ҳал

қилишда бирлашишга ҳаракат қилганлар. Жамоалардаги ишлаб чиқариш ва ижтимоий меҳнат тақсимооти, ташқи ҳарбий босқинлардан ҳимояланиш, диний урф-одатларни бажариш каби масалалар ижтимоий мансаблар ҳамда бошқарувнинг пайдо бўлишига асос солган.

4. «Авесто» китобида қадимий давлатчилик тарихига оид маълумотлар:

- Авесто - Зардуштийлик динининг муқаддас китобидир;
- У «қатъий қонунлар» деган маънони англатади;
- Бу диннинг ғарбдаги номи - зароастризм, араблар оташпарастлар дейишган;
- Бу диннинг пайғамбари-Заратуштра, у буюк мунажжим сифатида ғарбда шухрат қозонган;
- Зардуштийликда эзгулик, адолат, тенглик, раҳм-шафқат ва барча инсоний фазилатлар тарғиб этилади;
- Унда яхши фикр, яхши сўз, яхши амал, яъни кишининг ўйлаган фикри, айтган сўзи, қилган иши бир-бирига мувофиқ бўлгандагина у ҳақиқий бахт саодатга эришади – деган ғоя ётади;
- Зардуштийлик динининг худолари: Ахурамазда (эзгулик худоси), Ахримон (ёвузлик худоси), Хумо – Семурғ-Фарна (бахт ва толеъ худоси), Митра (ёруғлик ва қуёш худоси), Анахита (ҳосилдорлик ва фаровонлик худоси);
- Зардуштийлар асосан олов, қуёш, ер ва юлдузларга топинишган;
- У 17 минг қора мол терисига зарҳал ҳарфлар билан битилган.
- «Авесто»да жами 16 мамлакат санаб ўтилган
- Катта Хоразм (мил.авв. VII аср)
- Қадимги Бақтрия (мил.авв. VII аср)
- Марғиёна (м.а. VII аср)

Милоддан аввалги VII – VI асрларда Ватанимиз ҳудудида шаклланган илк давлат тузилмалари

Катта Хоразм

Амударё қуйи ҳавзасидан Туркменистон жанубига қадар; Шунингдек, Ўрта Осиёнинг Марказий туманларини ўзига бирлаштирган Ўрта Осиёнинг кенг ҳудудларини ўз назоратида тутган қабилалар конфедерацияси

Қадимги Бақтрия

Ўзбекистон жануби. Жанубий-шарқий Ўрта Осиёнинг катта ҳудудларини, жумладан, ҳозирги Сурхондарё, қисман Зарафшон, Амударё юқори оқими, шунингдек, Афғонистон шимолини ўз назоратида тутган қабилалар конфедерацияси

Илк давлатлар пайдо бўлиши арафасида

Ўрта Осиё жамияти

- Маъмурий ҳудудий бошқарув:
- оила – нмана
- уруғ жамоаси – вис
- қабила – занту
- вилоят – даҳю
- ҳукмдор - кави:
- Ижтимоий табақалар:
- Қоҳинлар
- Ҳарбийлар
- Деҳқонлар
- Чорвадорлар
- Хунармандлар

Манбалар ва адабиётлар

1. Низомулмулк. Сиёсатнома. – Т.: Янги аср авлоди, 2008.
2. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар. – Т.: Шарқ, 2000.
3. История государственности Узбекистана: В 3-х т. / Отв. ред. Э.В. Ртвеладзе, Д.А. Алимова. – Т.: Узбекистан, 2009.
4. Сагдуллаев А., Аминов Б.Б., Мавлонов Ў.М., Норқулов Н. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Т.: Академия, 2000.
5. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари / Масъул муҳаррирлар: Д.А. Алимова, Э.В.Ртвеладзе. – Т.: Шарқ, 2001.
6. [The Modern State: Theories and Ideologies](#). – Edinburgh University Press, 2007.
7. Ртвеладзе Э. Цивилизвции, государство, культуры Центральной Азии. – Ташкент, 2005.
8. Сагдуллаев А., Мавлонов Ў. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи.– Тошкент: Академия, 2006.
9. Эшов Б.Ж. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи.- Т.; Янги аср авлоди, 2012.
10. Эшов Б.Ж. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи.- Т.; Янги аср авлоди, 2012.

3-4-мавзулар: Бошқарув асосларининг шаклланиши ва давлатларнинг ташкил топиши. Ўзбекистонда қадимги давлатчиликнинг турлари ва бошқарув шакли.

Режа:

1. Бошқарув асосларининг шаклланиши ва давлатларнинг ташкил топиши.
2. Ўзбекистонда қадимги давлатчиликнинг турлари ва бошқарув шакли.
3. Илк ўрта асрларда давлатчилик ва бошқарув (V-VIII аср ўрталаригача)

Ўзбекистон худудида ривож топган илк шаҳар-давлатлар, Ахмонийларнинг чекланмаган подшо ҳокимияти (мутлоқ монархия) Сатрапликларда бошқарув тизими; Александр Македонскийнинг бошқарув фаолияти; юнон-бактрия давлат бошқарув тартиби ва давлат тузими; Довон ва Қанг давлатлари худуди ва бошқарув тизими; Кушон давлати (подшолигида) хўжалик бошқаруви.

1. Давлат бошқарувининг тарихий илдизлари. Илк давлатчилик тарихи бўйича тадқиқотлар олиб борувчи аксарият олимларнинг эътирофи этишича, Ўрта Осиёда илк давлатчилик асосларини бронза (мил.авв. III-II м.й.) давридаги суғорма деҳқончиликнинг ривожланиши ва ихтисослашган хунармандчилик хўжаликлари ташкил этган эди. Шунингдек илк давлатчиликнинг тарихий илдизлари фақат ички сабабларгагина боғлиқ бўлмай, балки қадимги Шарқдаги юксак даражада ривожланган анъанавий тарихий-маданий алоқаларга ҳам боғлиқ бўлган. Археологик тадқиқотлар натижасида топилган юқори сифатли моддий маданият буюмлари ўзаро алоқалардаги мавжуд технологик ва иқтисодий таъсирни кўрсатади.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, юзлаб минг йилликларни ўз ичига қамраган инсоният тарихида дастлабки давлатларнинг пайдо бўлиши – нисбатан анча кеч юз берган жараён дир. Давлатчилик тарихи инсоният цивилизациясининг сўнгги 5 минг йили билан боғланади. Илк давлатлар ўз ривожланиш босқичларида турли хусусиятлар ва тарихий қонуниятларига эга бўлиб, илк давлатлар хўжаликнинг ишлаб чиқарувчи шакллари – деҳқончилик, чорвачилик ва хунармандчилик қаерда олдинроқ ривожланган бўлса, ўша ерда пайдо бўлган. Хўжалик ишлаб чиқарувчи шаклларнинг тараққиёти аҳоли жойлашуви, худудларнинг кенгайиши ва ташқи алоқаларнинг ривожланишига олиб келган. Шу тариқа аҳолининг аралаш жойлашуви жараёни бошланиб, бир худудда турли уруғ вакиллари яшайдиган бўлган, яъни қариндош- уруғчилик жамоаси ўрнига худудий кўшничилик жамоалари пайдо бўлган.

► Бу жамоалар вакиллари алоҳида қишлоқлар, экинзорлар ва суғориш тармоқлари билан чегараланган бўлиб, улар тўла ўзлаштирилган ва доимий хўжалик ҳамда ишлаб чиқариш мақсадларида фойдаланиб келинган воҳа- туманларда яшаганлар. Улар ўз ички ва ташқи муносабатларида келиб чиқадиган муаммоларни ҳал қилишда бирлашишга ҳаракат қилганлар. Жамоалардаги ишлаб чиқариш ва ижтимоий меҳнат тақсимооти, ташқи ҳарбий босқинлардан ҳимояланиш, диний урф-одатларни бажариш каби масалалар ижтимоий мансаблар ҳамда бошқарувнинг пайдо бўлишига асос солган.

► милоддан аввалги 1 минг йилликнинг бошлари Ўрта Осиё тарихий-маданий вилоятлари (Бақтрия, Суғд, Хоразм) жамоаларидаги асосий ишлаб чиқарувчи кучлар бир неча кичик оилалардан ташкил топган уй жамоалари (катта оила вакиллари)дан иборат бўлган. Ушбу уй жамоаларининг бошқарув тартибида катта оилалар бошлиқлар ёки уй эгалари, шунингдек, алоҳида қишлоқ қўрғонларини бошқарувчи жамоалар муҳим аҳамиятга эга бўлган.

► Бу жараёнда алоҳида уйлар ўртасидаги қариндошчилик муносабатлари каби белгилар иккинчи даражали бўлиб борган. Бу шунда кўринадик, ҳар бир катта оила мумкин бўлган қариндошчилик алоқаларига қарамасдан, алоҳида хусусий мулкка, ўз уй-жойига, ишлаб чиқариш қуролларига, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва чорва молларига эга бўлганлар, бир сўз билан айтганда, улар ўзларини иқтисодий жиҳатдан таъминлай оладиган хўжаликларни акс эттирганлар.

► Ушбу хўжаликларда мансабларни эгаллаш, жамоа ишлаб чиқариш ишлари ва ижтимоий меҳнат тақсимоти билан боғлиқ бўлган. Бошқарув фаолияти зарурати ишлаб чиқаришни такомиллаштириш, ишлаб чиқариш жараёнини назорат қилиш ҳамда жамоа маҳсулотини тақсимлаш каби ишлар билан махсус шуғулланувчи айрим шахсларни юзага чиқарган. Шу тариқа ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тараққиёти жамиятда ўз обрў-эътиборига эга бўлган, фақат ижтимоий ишлаб чиқариш билан шуғулланмасдан, ижтимоий ва хўжалик ҳаётини назорат қиладиган ҳамда бошқарадиган шахсларнинг сараланишига олиб келган. Бундай одамлар ўзларининг шахсий ахлоқий хислатлари, амалий билимлари ва нуфузлари билан бошқалардан ажралиб турганлар. Айнан шу асосда ишлаб чиқариш фаолиятидан ташкилий-бошқарув фаолияти ажралиб чиққан.

► **А.С.Сагдуллаев тадқиқотларига кўра, бошқарувнинг пайдо бўлиш асослари қуйидагилардан иборат:**

- *ишлаб чиқариш ва ижтимоий меҳнат тақсимоти,
- *ташқи ҳарбий босқинлардан ҳимояланиш зарурати,
- *жамоадаги мавжуд урф-одатларни бажариш,
- *жамиятнинг ижтимоий-амалий вазифалар жиҳатдан бўлиниши. Олимнинг таъкидлашича, энг қадимги даврлардан бошлаб то бугунги кунгача қуйидаги бошқарув вазифалари устивор бўлиб келмоқда: ташкил қилиш, тартибга солиш, назорат, жамиятнинг ички ва ташқи мураккабликларини бошқариб туриш.

►

► **Иқтисодий функциялар** тизимида ишлаб чиқариш ва ижтимоий меҳнат тақсимоти муҳим ўрин тутган. Деҳқончилик ишлари, ишлаб чиқаришни ташкил этиш, жамоа хўжаликларида ер ва сувни тақсимлаш, қурилиш ва суғориш ирригация ишларини йўлга қўйиш, қишлоқ хўжалиги ва ҳунармандчилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш, маҳсулот айирбошлаш ҳамда савдо-сотик алоқалари шулар сирасига киради. Ишлаб чиқариш тараққиётининг турли босқичларида режалаштириш, ташкил қилиш, тартибга солиш ва назорат қилиш каби ишларни бажариш вазифалари ҳам юзага келган.

► **Ижтимоий функциялар**

▶ қадимги жамоалардаги ўзаро алоқаларни тартибга солиш ва мувофиқлаштириш, мунозарали масалаларни ҳал қилиш, жамоанинг ички ва ташқи муносабатларини ҳуқуқий жиҳатдан

▶ **Ҳарбий-сиёсий функциялар**

▶ ташқи ҳарбий босқинлардан ҳимояланиш, ҳарбий кўшинларни ташкил этиш,

▶ воҳалар ҳудудларида мудофаа ишларини амалга ошириш,

▶ туман ва воҳалар ўртасида ўзаро алоқаларни ўрнатиш ҳамда мунозарали масалаларни ҳал қилиш каби вазифалар асосида шаклланиб ривожланган бошқариб туриш заруратига асосланган.

▶ **Худудий функциялар**

▶ воҳа, туман, вилоят ҳудудларида жойлашган қишлоқ жамоалари, туман аҳолиси (бир неча қишлоқ жамоалари) ва вилоят (бир неча туман) аҳолисининг муносабатларини назорат қилиш ҳамда бошқариб туриш заруратидан келиб чиққан

▶ **2. Давлат бошқаруви тушунчаси ва бошқарув таснифи**

▶ Бошқарув – бу муайян жамоа ёки ташкилот аъзоларининг фаолият йўналишини таъминлайдиган, бутун ташкилот ва унинг бўлимларини белгиланган мақсад доирасида ушлаб турадиган, фаолият турларига кўра, жамиятнинг барча жабҳаларида ўзига хос тузилмага эга бўлган, муайян раҳбар кадрлар томонидан амалга ошириладиган вазифадир. Шунинг учун ҳам латинча “adminis-tratio” атамаси раҳбарлик қилишни (кимгадир, нимагадир), бошқарувни англатади. Бошқарув – тегишли ижтимоий аҳамиятга эга бўлган мақсадларга эришиш йўлида амалга ошириладиган фаолиятларни ўзида мужассам этади

▶ **Замонавий бошқарув вазифалари тизими қуйидагича белгиланиши мумкин:**

▶ 1. Ташкил этилган ташкилот (жамоа, бирлашма, идора ва ҳ.к.) раҳбари ва етакчиси сифатидаги фаолияти, аъзоларнинг бирлашуви.

▶ 2. Ўзаро ҳамкорлик – мулоқотни йўлга қўйиш ва доимий мулоқот.

▶ 3. Ахборотни қабул қилиш, саралаш ва тарқатиш.

▶ 4. Янги технологияларни мунтазам жорий этиб бориш.

▶ 5. Мавжуд заҳираларни тақсимлаш.

▶ 6. Қоида бузилишларининг олдини олиш ва кадрлар қўнимсизлигини бошқариш.

▶ 7. Мўзокаралар олиб бориш, шартномалар тузиш.

▶ 8. Инновациялар ўтказиш, рақобатбардош лойиҳалар ишлаб чиқиш.

▶ 9. Доимий режа асосида иш олиб бориш (режалаштириш).

▶ 10. Ходимлар фаолиятини назорат қилиш ва уларни йўналтириш бўйича мутахассис амалга ошириши мумкин ва лозим бўлган вазифаларнинг барчаси эмас.

▶ Тадқиқотчилар инсоннинг ҳаётнинг турли жабҳаларига таъсир кўрсатиш нуқтаи назаридан қуйидаги бошқарув турларини ажратиб кўрсатадилар:

▶ 1. Ҳайвонот ва ўсимлик дунёсига зарур шаклда таъсир кўрсатиш йўлини танлаш билан боғлиқ бўлган **биологик бошқарув**.

▶ 2. Технологик жараёнлар, механизмлар ва шунга ўхшаш

▶ ҳолатларни бошқариш билан боғлиқ **технологик бошқарув**.

▶ 3. Инсоннинг инсонга таъсир қилиш воситаларини шакллантирувчи жамият бошқарувини назарда тутадиган **ижтимоий бошқарув**.

▶ Ижтимоий бошқарув ўз хусусиятлари билан қолган иккита бошқарув турларидан ажралиб туради.

▶ Давлатнинг қонунлар асосида иш юритиши ва меҳнатни самарали ташкил этиши маълум ташкилотлар, жамоалар, идораларнинг яшовчанлигини таъминловчи омиллари сифатида майдонга чиқади. Ушбу омилларга ажралмас даражада боғланиб кетган учинчи омил – бу давлат бошқарувида раҳбарлик фаолиятидир. Ташкилот тараққиёти ва унинг барча муносабатлари, шу жумладан, ташкилотнинг ички муносабатлари ҳам уни бошқараётган раҳбар ёки ташкилот тизимида фаолият кўрсатаётган турли даражадаги раҳбарлар – раҳбариятнинг хатти-ҳаракатлари натижасида амалга ошади. Шунинг учун ҳам ташкилот самарали меҳнат ва уни рағбатлантиришни йўлга қўймаса, раҳбар ташкилотга муносиб фаолият юритмаса, у таназзулга учрайди.

▶ Раҳбар кадрлар фаолиятини назорат қилишда амалий иш олиб борувчи тизимлар – **комиссия, ревизия, аттестация** каби тузилмалар мавжуд бўлиб, бу тузилмалар ҳам давлат, ҳам нодавлат ташкилотларга баравар хизмат кўрсатади.

▶ Ўзбекистон Республикасида давлат бошқаруви –бу давлат ва нодавлат идораларининг қонунларни ҳамда бозор иқтисодиётига асосланган демократик давлат барпо этиш вазифаларини бажариш йўлида ўз ваколатлари доирасида амалга ошириладиган кундалик қонуний ижрочилик ва маъмурий фаолиятидан иборат

Давлат бошқаруви хўжалик, ижтимоий-маданий ва маъмурий-сиёсий қурилишга раҳбарлик қилиш жараёнида амалга оширила бориб, қуйидаги масалаларни назарда тутаяди:

▶ 1. Маъмурий ижро тизимининг юқоридан пастга, пастдан юқорига қараб ҳаракатланиши.

▶ 2. Давлат бошқаруви субъектларининг ҳуқуқий-ҳокимият ваколатларини маъмурий тартибда амалга ошириш.

▶ 3. Бошқарув субъектлари ҳуқуқий меъёрларни мустақил ўрната оладиган маъмурий қонун ижодкорлиги имкониятларининг мавжудлиги

3. Давлатнинг вазифалари ва бошқарув кўринишлари. Давлатнинг вазифалари – бу давлатнинг миллий ва умумбашарий моҳияти ҳамда ижтимоий вазифасини ақс эттирадиган асосий фаолият йўналишларидан иборат. Бу вазифалар давлат ҳудуди доирасида амалга ошириладиган ички вазифалар ҳамда унинг ҳудудларидан ташқарида амалга ошириладиган ташқи вазифаларга бўлинади. Давлат вазифалари доимий ва муваққат (фавқўлодда ҳолатларда) вазифаларга бўлиниб, бу вазифалар ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тўлдириб туради

Давлат ижтимоий ролининг моҳияти барча фуқароларининг умумий хоҳиш-иродасини ифода этган ҳолда бутун жамиятга маълум мақсадларни назарда тутувчи, ташкиллаштирувчи таъсир ўтказишдан иборат. Шунинг учун давлат томонидан ўзининг ижтимоий вазифаларини бажаришини белгилаб берадиган қуйидаги икки жиҳати ажратилади: 1) давлат фуқароларининг эҳтиёжлари, манфаатлари, мақсадлари ва хоҳиш иродасини ўзида қанчалик мужассам

этишининг кўрсаткичи; 2) давлатнинг ижтимоий жараёнларни қандай бошқараётгани, жамият тараққиётини таъминлаётган.

► Давлатнинг бошқарув вазифаси давлатнинг деярли барча вазифаларини камраб олганлиги боис, давлатнинг вазифалари – бу бошқарув вазифаларининг мажмуаси сифатида изоҳланади. Давлатнинг **асосий бошқарувчилик вазифалари** раҳбарлик, мувофиқлаштириш, ташкил этиш, назорат, социумни сақлаш ва ривожлантириш мақсадида қарорлар қабул қилиш, унинг тузилиши ва фаолиятини тартибга келтириш, фуқаролар хавфсизлигини таъминлаш, уларнинг ҳар томонлама фаолият кўрсатиши учун қўлай шароитлар яратишдан иборат

► Давлат ўзининг таркибий тузилиши ва алоқаларига кўра кўпtizимлилик хусусиятига эга. Бу тизимда кўплаб давлат идоралари ва бошқа тузилмалар, кўп сонли мансабдор шахслар ва бошқа хизматчилар, миллионлаб кишилар ишга солинади. Давлат бошқарувида қуйидаги тизимлар алоҳида ажратиб кўрсатилади:

► 1. Бошқарувчи тизим – давлат бошқаруви субъектини белгиловчи сифатида.

► 2. Бошқариладиган тизим – бутун жамият ва унинг давлат таъсирига тортилган таркибий қисмлари бошқарув объектлари сифатида.

► 3. Ўзаро ҳамкорлик тизими – давлат ва жамиятнинг алоқаларини амалга оширадиган турли институтлар.

► Ҳокимиятнинг марказий идоралари ва минтақаларнинг ўзаро алоқалари хусусиятларига кўра бошқарувнинг субординацияли ва мувофиқлаштирувчи шакллари фарқланади. **Мувофиқлаштирувчи бошқарув** ҳокимиятнинг ягона марказий идораси билан бирга тўлиқ ёки қисман мустақилликка эга бўлган жойлардаги идоралар ҳам мавжуд бўлган федерация ёки конференция шаклида амалга оширилади.

► **Субординацияли бошқарув** унитар давлатлар учун хос бўлган жойлардаги ҳокимиятнинг марказга маъмурий бўйсунуши, қуйи бошқарув идораларига таъсир ўтказиш, юқори бошқарув идораларидан келадиган буйруқларга мажбуран бўйсундиришига асосланади

Мулк шаклларида фойдаланиш мезонларига кўра, қуйидаги бошқарув турлари: **федерал бошқарув; минтақавий бошқарув; муниципал бошқарув; хусусий (корпоратив) бошқарув кабилар фарқланади.** Бошқариладиган объектларга таъсир ўтказишга кўра, қуйидаги соҳа (функционал) ва ҳудудлар бошқаруви мавжуд: 1) Соҳа бошқаруви марказдан то корхонагача бўйсунуш бўлишини назарда тутди. Бундай ҳолат тармоқда ягона техникавий сиёсатни жорий этадиган, тармоқ ичидаги ва тармоқлараро мувозанатни таъминлайдиган тармоқ вазирликлари орқали амалга оширилади. 2) Ҳудудий бошқарув ишлаб чиқаришни оқилона жойлаштириш, ихтисослашувни чуқурлаштириш ҳамда минтақаларни ҳар томонлама ривожлантириш, уларнинг иқтисодий ва ижтимоий даражасини тенглаштиришга қаратилади.

► Муваққат ҳаракат меъёрларининг миқёсига боғлиқ ҳолда **бошқарув стратегик, тактик ва тезкор кўринишларга** бўлинади. **Стратегик бошқарув** жамият тараққиёти билан боғлиқ масалалар юзасидан тўлиқ ёки айрим йўналишлар, соҳалар, объектлар, ҳудудлар бўйича узоқ муддатли мўлжалларни белгилаб беради, жамият ривожининг мақсадлари, вазифалари, стратегияларини аниқлайди ва

бошқарувнинг ҳар бир бўғинига фаолият йўналишини беради. **Тактик бошқарув** – белгиланган мақсадларни амалга ошириш бўйича аниқ ҳаракатлардир. Бу қисқа муддатли бошқарув бўлиб, унда мавжуд ахборот негизидаги стратегик мазмунга эга бўлган кўрсаткичлар доимо маълум даврда эришилган натижалар билан қиёсланади

► **4.Бошқарувдаги қонунийлик ва тартиб-интизом.** Ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг демократик кадриятлари ҳукмрон бўлган ҳозирги даврда эркин ва масъулиятли шахсларни камол топтириш учун давлат бошқарувининг ижтимоий муносабатларини тартибга солиш бошланғич нуқта бўлиб хизмат қилади. Давлат томонидан амалга ошириладиган бошқарувга ҳуқуқий ҳодиса сифатида қараш давлат бошқарувининг ижтимоий муносабатларини тартибга солишнинг асосига айланади

► Давлат бошқарувининг ҳуқуқий муносабатлари – бу давлат ва жамият ишларини бошқариш зарурати муносабати билан давлат ҳокимиятини амалга оширадиган, ҳуқуқ меъёрлари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлардир. Ушбу муносабатлардан ҳуқуқий меъёр шаклланади. Ҳуқуқий меъёр – бу давлат томонидан ўрнатилган, давлат бошқаруви соҳасида вужудга келадиган, ўзгарадиган ва барҳам топадиган, ижтимоий муносабатларни тартибга солиш мақсадларини кўзлайдиган хатти-ҳаракат қоидаларидир. Ҳуқуқий меъёрнинг ўзига хос томони шундаки, объектларнинг давлат томонидан белгилаб қўйилган хатти-ҳаракат оидалари маъмурий чоралар ва тартиб-интизом масъулияти билан ҳимоя қилинади. Ҳуқуқий муносабатлар субъектлари – бу маълум ҳаракатлар содир этиш ҳуқуқий ва мажбуриятига эга бўлган шахслардир.

► Ўзининг мазмун-моҳиятига кўра ҳуқуқий муносабатлар **моддий** (бошқарув соҳасида пайдо бўладиган) ва **процессуал** (бошқарув жараёнида уни амалга ошириш қоидаларини тартибга солган ҳолда шаклланади) ҳуқуқий муносабатларга бўлинади. Моддий муносабатлар процессуал муносабатлар воситасида тартибга солинади. Давлат бошқарувида ваколатларни белгилаш ва уларни амалга ошириш учун тегишли шахсларга давлат-ҳокимият ваколатларини бериш – давлат бошқарувини ҳуқуқий тартибга солишнинг муҳим қисмларидан бири ҳисобланади. **Ваколатлар** – давлат органи ёки мансабдор белгилаб қўйилган вазифа-ваколатларини бажариш учун уларга берилган ҳуқуқ ва мажбуриятлар йиғиндиси.

► **Вазифа-ваколатлар** - давлат органи ёки мансабдор шахснинг Конституция, қонун ёки меъёрий ҳужжатлар билан белгилаб берилган ваколатлар мажмуи бўлиб, улар ўз фаолияти давомида шундан ташқарига чиқиши мумкин эмас.

► **Идоравий ваколатлар** – конституциявий тушунча бўлиб, давлат ва жамият ҳаётининг маълум соҳаларида ҳокимият-бошқарув фаолиятини амалга ошириш ҳуқуқини билдиради.

► Давлат органининг **ҳуқуқий мақоми** қуйидагилардир: давлат органининг давлат аппарати умумий таркибий тузилмасидаги ҳолати ва унинг ҳокимият-бошқарув

► фаолият турига (қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти), махсус ихтисослашган кичик тизимларга (умумий ваколатлар, ҳуқуқ-тартибот, ҳарбий ва

ҳ.к.) мансублиги; давлат органи ваколатларининг маълум фаолият соҳасида улар бажарадиган вазифа ва аҳолатларнинг ҳуқуқий ифодаси сифатидаги бирлиги; давлат органи фаолиятининг ташкилий тузилмаси, тамойиллари, шакллари, усуллари ва тартиб-қоидалари, маълум масалаларни ҳал этиш тартиби ва бошқалар

► Миллий қонунчиликнинг ҳар қандай соҳаси бошқарув фаолиятини тартибга солувчи ҳуқуқий имкониятлардан фойдаланади. Бу ҳуқуқий имкониятлар – **буйруқ-кўрсатма, таъқиқлаш ва ижозатдир. Буйруқ -кўрсатма** – ижобий мажбурият бўлиб, ҳуқуқий меъёردа кўзда тутилган бирор-бир ҳаракатни содир этиш учун тўғридан-тўғри ҳуқуқий мажбурият юклашни билдиради. **Таъқиқлаш** – ҳуқуқий меъёрдa кўзда тутилган шароитда бирор-бир ҳаракатни содир этмаслик учун тўғридан тўғри ҳуқуқий мажбурият юклашни билдиради. **Ижозат** – ҳуқуқий меъёрдa кўзда тутилган шароитда муайян ҳаракатларни содир этиш ва ўз ихтиёри билан уларни содир этишдан тийилишидир.

► Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 2-қисм, 16-моддасига биноан, давлат, унинг идоралари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунлар асосида фаолият юритади. Ушбу қонун қуйидаги ҳолатларга кўра, бошқарув соҳасида алоҳида аҳамиятга эга: бошқарув давлат ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари фаолиятининг кўпгина соҳаларини қамраб олади; бошқарув субъектлари ўз вазифа ва ваколатларини ҳуқуқ қўлланадиган фаолиятни амалга ошириш орқали бажаради; бошқарув идоралари ўз ваколатлари доирасида Конституция ва қонунларга асосланган ҳолда уларни бажаришга қаратилган қонун ижодкорлиги фаолиятини амалга оширади; ўзини-ўзи бошқариш идоралари фақат қонунда белгилаб қўйилган вазиятларда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини чеклашга олиб келадиган маъмурий мажбурлов чораларини қўллаш соҳасида кенг ваколатларга эга.

► Давлат бошқарувида қонунийликни таъминлаш бу соҳадаги қонунлар ва қонуний ҳужжатларнинг аниқ ва сўзсиз бажарилиши, қўлланилиши, уларга риоя этилиши бўйича шахс ва ташкилотларнинг биргаликдаги фаолиятдан иборатдир. Бундай фаолият қуйидаги масалаларга қаратилади: ижро ҳокимияти ва уларнинг мансабдор шахслари фаолиятида амалдаги қонун ва қонун ҳужжатларида мустаҳкамлаб қўйилган талаб ва кўрсатмаларни бўзишга йўл қўймаслик; бундай ҳолатларни ўз вақтида ва тезкор аниқлаш; уларни олдини олиш ва сабабларини аниқлаш; уларни бартараф этиш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш; айбдорларни тегишли жавобгарликка тортиш.

► Ўзбекистонда қонунийликни таъминлаш усуллари қуйидагилардан иборат:

► 1. Ташкилий-таркибий тузилмалар (давлат идоралари ва жамоат бирлашмалари).

► 2. Ташкилий-ҳуқуқий усуллар (алоҳида фаолият турлари, амалий усул ва воситалар). Бу усуллар кўзатиш ва назоратдан иборат

Антик давр Ўзбекистон ҳудудларида тарққий этган давлатлардан бири – Қанғ давлатидир. Қадимги Хитой манбаларида Қанғ давлати мавжуд бўлганлиги ҳақидаги маълумотлар мил.авв. III аср охири – II аср бошларига тўғри келади. Аммо, Қанғ давлати ва қанғарлар тарихининг машҳур билимдони К. Ш.

Шониёзовнинг фикрича, бу давлат мил. авв III асрнинг бошларида пайдо бўлади.

Қанғ давлати ҳақида бизгача етиб келган манбаларда бу давлат ҳокимияти қандай идора қилингани, бошқарув тартиби ва шакллари ҳақида аниқ маълумотлар сақланиб қолмаган.

Катта Хан сулоласи тарихида (мил.авв.202-мил. 25 йй) Қанғ подшоси ўз оқсоқоллари билан маслаҳатлашиб иш тутганлиги ҳақида маълумот берилади. Бундан хулоса чиқарган тадқиқотчилар ўша даврда ташкил топган Қанғ давлатида кенгаш муҳим рол ўйнаганлигини, давлат кенгашида қабила бошлиқлари, ҳарбий саркардалар фаол қатнашганликларини ҳамда уларнинг фикри ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлганлигини таъкидлайдилар. Демак, ўша даврларда подшо саройи қошида кенгаш мавжуд бўлиб, подшонинг ички ҳамда ташқи сиёсати ва бошқа барча давлат ишлари ва бошқаруви билан боғлиқ масалалар ана шу кенгаш йиғилишида ҳал қилинган.

Қанғ давлатига қарашли ерлар бир нечта вилоятларга (ёки мулкларга) бўлинган бўлиб, уларнинг ҳар бирини жобғу ёки ёбғу (қад. Хитой манбаларида – чжаову) деб номланган ҳокимлар бошқарган.

Жобғулар мамлакат бошқарувида Қанғ подшоларининг асосий таянчи ҳисобланган. Жобғулар подшоларга яқин кишилардан, уларнинг қариндошларидан, йирик уруғ-қабила бошлиқларидан тайинланган. М.И. Филановичнинг фикрича, сиёсий тузилма сифатида Қанғ, эҳтимол, мил. авв II асргача шаклланган кўчманчи ва ярим ўтроқ қабилаларнинг Қанғ йўлбошчилари кўл остида бирлаштирилган турли-туман иттифоқларидан иборат бўлган. Дастлаб у унча катта бўлмаган қабилалар иттифоқидан иборат бўлиб, жанубда юечжилар ҳокимиятига бўйсунса, шарқда хуннларга қарам эди. Аммо, мил.авв. II-мил. II асрда аста-секинлик билан у қудратли давлатга айланади.

Манбалар Қанғ подшоларининг номлари ҳақида маълумотлар бермайди. Фақат шу нарса маълумки, улар ўз номлари билан биргаликда уруғ номини ҳам қўллаганлар ва «Қанғ хонадони ҳукмдори» деб аталганлар. Қанғда сайланган ҳукмдорнинг ҳокимияти оқсоқоллар кенгашига таянгани ва айти пайтда кенгаш томонидан чеклаб қўйилганини кўзатиш мумкин. Қанғ ҳукмдорларининг қандай унвон билан аталганлиги маълум. Аммо, кенгашдаги зодагонлар вакиллари қандай аталганлиги турли баҳсларга сабаб бўлган. Антик даврдаги усунлар, юечжилар ва қанғларнинг ҳукмдорлари ябғу унвони билан аталган.

Қадимги Даван (Паркана)

Мил. авв. III асрдан мил. II асрга қадар мавжуд бўлган. Даван давлати ҳақидаги маълумотлар кўпроқ Хитой манбаларида учрайди. Мил. авв. III аср манбаларида бу давлат «Даван», кейинроқ эса «Бохан» ҳамда «Полона» номлари билан эслатилади. Уларда Даваннинг 70 та шахри булгани қайд этилган. Даван давлатининг чегаралари шимолда Кангюйлар мамлакати ва ҳозирги Тошкент воҳасигача, жанубда эса Юечжилар давлатига қадар чўзилган. Эрши шахри (ҳозирги Марҳамат) қадимги Даван давлатининг пойтахти бўлган. Даван давлати ўзининг «самовий» отлари билан шуҳрат қозонган. Уларнинг довуғи Хитойга ҳам етиб борган. Хитойликлар Фарғона отларининг қаноти борлигига ишонишган ва уларни илоҳийлаштиришган. Мил. авв. 104-101 йилларда

хитойликлар икки марта Фарғонага бостириб кирган.

Даван давлати тарихи бўйича узоқ йиллардан буён тадқиқот ишлари олиб борган ўзбек олимлари - А.Асқаров, А.Хўжаев,Б.Матбобоев, А.Анорбоев, С.Кудратов, Б.Абулғозиева, Б.Абдуллаев,Абдуҳолик Абдурасул ўғли кабилар археологик маълумотларни ёзма манбалар билан қиёсий ўрганиш асосида самарали ишлар олиб бораётган бўлишларига қарамай, бу йўналишда ҳали кўпгина масалалар ўз ечимини топмаган. Даван давлати шаҳарларининг аниқ жойлашуви, давлат тизими ва бошқаруви, давлатнинг чегаралари, қўшни давлатлар билан муносабатлар,маҳаллий маданиятнинг қўшни маданиятлар билан муносабатлари масалалари шулар жумласидандир.

Даван давлати маълум бир сиёсий уюшмани ташкил этган бўлиб, давлатни бошқарувчи ҳукмдор манбаларда «Ван» (подшо) унвони билан иш юритгани эслатилади.Манбаларда «Ван» унвонига эга бўлган Моцай, Чань Финь, Муғуа, Яньлю каби ҳукмдорларнинг номлари сақланиб қолган. Ягона ҳукмдор бўлган подшо, яъни, «Ван» давлат аҳамиятига молик бўлган ишларни оқсоқоллар кенгашига суянган ҳолда олиб борган. Манбаларнингмаълумот беришича, подшога яқин кишилар (одатда унинг қариндошлари) орасидан ёрдамчилар – бита катта ёрдамчи (Фу ван) ва битта кичик ёрдамчи (Фу-го-ван), тайинланган. Давлат ҳукмдори ёки подшо мамлакатнинг сиёсий ва диний ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлган. Бу жараёнда оқсоқоллар кенгашининг ҳам аҳамияти кам бўлмаган. Оқсоқоллар уруш ва сулҳ тузиш масалаларини ҳал этишда иштирок этганлар, баъзан улар ҳукмдорнинг тақдирини ҳам ҳал қилганлар. Мисол учун, манбаларда қайд этилишича, урушда мағлубиятга учраганлиги учун ҳукмдор Ван Моцай оқсоқоллар кенгашидаги умумий овоз беришда айбдор деб топилган ва қатл қилинган.

Даван давлати ҳудудлари шаҳарлар ва воҳаларга бўлинган ҳолда идора этилган бўлиши мумкин. Чунки манбаларнинг маълумот беришича, Ючен шаҳрининг ҳокими Хитой қўшинига озиқ-овқат етказиб беришдан бош тортган. Тадқиқотчи Н. Горбунова ҳар бир шаҳарнинг, эҳтимол, воҳанинг ўз ҳокими бўлганлиги ҳақидаги тахминни илгари суради. Олиманинг фикрича,айнан мана шу ҳокимлар оқсоқоллар кенгаши таркибига кирган ва унда ҳал қилувчи мавқега эга бўлган.

А. Асқаровнинг фикрича, оқсоқоллар кенгаши олдида подшо-ҳукмдорнинг ҳуқуқлари чекланган эди. Айниқса, уруш ва тинчлик, дипломатик масалаларда ҳал этувчи куч ва ҳуқуқ оқсоқоллар кенгаши кўлида эди. Тадқиқотчиларнинг фикрича, Даван давлати мил.авв. III – милодий III асрларда мавжуд бўлган бўлиб, бошқарув тизимига кўра подшолик ҳисобланган. Аҳолининг кўпчилиги шаҳарларда истиқомат қилган. Буюк Ипак йўлининг пайдо бўлиши ҳам ушбу давлатнинг гуллаб-яшнаган даврига тўғри келади. Хитойдан Ўрта ер денгизигача чўзилган бу йўлдаги қитъалараро савдода шарқий Суғдиёна чегараларидан то Тан давридаги Хитой империясигача бўлган йўлнинг хавсизлигини таъминлашда, озиқ-овқат, йўл кўрсатувчилар ва таржимонлар етказиб беришда Даван давлати асосий рол ўйнаган.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига кўра, юечжилар мил.авв. 140-130 йиллар

оралиғида Бактрияга бостириб кирганлар. Орадан кўп ўтмай Бактрияда Катта юечжи давлати ташкил топади. Кичик Хан уйи тарихи маълумотларига кўра, Катта юечжи хукмдорлари кўл остида бешта хокимлик (Хи-хэу) бор бўлиб, улар Хюми, Шаунми, Гуйшуан, Хисе ва Думи.

Хитой манбаларидан хулоса чиқарган кўпчилик тадқиқотчилар Бактрия тарихидаги бутун юечжи даврини уч босқичга бўладилар: 1. Мил.авв. 139-125 йиллар – Катта юечжи Дахя вилоятини босиб олади, аммо уларнинг асосий мулклари Амударёдан шимол томонда эди. 2. Мил.авв. 25 йилга қадар – Катта юечжи давлатининг шаклланиши ва кейинги ривожланиши. Юечжилар бўйсундирган худудлар Хисе, Шаунми, Гуйшуан, Хюми, Думи мулкларидан иборат бўлиб, улар хи-хоу (ябғу) томонидан бирлаштирилган. 3. Мил.авв. 25 йилдан кейин Катта юечжи давлатининг инқирози. Кушон ябғуси Киоцзюкю қолган тўртта мулкни бирлаштириб Кушон давлатига асос солди.

Подшо Канишка I ўзидан олдинги давлат бошқаруви анъаналарини сақлаб қолди ва давом эттирди. Маълум вилоятлар ва шаҳарлар давлат тепасида турувчи олий хукмдор ноиблари томонидан бошқарилар эди. Бундай ноиблар подшо томонидан тайинланиб, унинг энг яқин ва ишончли вакиллари ҳисобланган. Улар олий хукмдорга, яъни, подшога сўзсиз итоат этиб, доимий равишда давлат хазинасига ўлпонлар тулаб турганлар. Кушонлар даврида маҳаллий аҳолидан йиғиладиган солиқ тартиби ҳақида аълумотлар бизгача сақланмаган бўлса-да, бундай тартиб мавжуд бўлганлиги аниқ. Кушон подшолиги руҳонийлар кўлидаги давлат бўлиб бу давлатда подшо хокимиятини бошқариш билан бирга бош қохин ҳам ҳисобланган. Подшолик сатрапияларга бўлинган бўлиб, уларнинг ноиблари подшо томонидан тайинланган. Кушон подшолиги марказлашган давлат ҳисобланиб, давлатда қишлоқ жамоаларининг аҳамияти ниҳоятда катта бўлган. Кушон давлатининг инқирозга учраши Герк-Бактрия ва Рим салтанати тарихий тақдирига анча ўхшаб кетади. Бу давлатларнинг барчаси кўлаш арафасида тинимсиз юришлар олиб боришга мажбур бўлганлар. Ташқи ҳарбий босқинлардан ҳимояланиш учун ички ва ташқи сабабларга кўра, заифлашган йирик давлатларда етарли ҳарбий имконият топилмади. Милодий IV асрга келиб Кушон подшолиги ўзининг асосий худудларидан маҳрум бўлди. Бу подшоликнинг айрим мулклари Шимолий Ҳиндистонда сақланиб қолди.

Шундай қилиб, Кушон подшолиги ўз таркибига кўпгина худудлар ва кўплаб халқлар ва элатларни бирлаштирган бўлсада, унинг тарихи ўзбек халқи давлатчилиги тарихи билан ўзвий боғлиқ бўлган. Ўзбек халқи давлатчилиги тарихида Кушон даври ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва айниқса, маданий ҳаёт ва ташқи алоқалар соҳасида улкан ютуқларга эришилган давр бўлиб кирди.

Кушонлар давлатининг дастлабки пойтахти Шўрчи туманидаги Далварзинтепа ёдгорлиги ўрнида бўлган, у Хитой манбаларида Ходзо деб номланади. Кужула Кадфиз даврида Афғонистон ва Кашмир Кушонлар давлатига кўшиб олинган; Кушонлар даври мил. авв. I аср охирларидан милодий IV аср ўрталарига қадар бўлган даврни ўз ичига олади; Кушонлар даврини шартли равишда иккига бўлиш мумкин: 1) илк кушонлар даври (Кадфиз I ва Кадфиз II), бу даврда сиёсий марказ Ўзбекистоннинг жанубида ва шимолий Афғонистонда бўлган; 2) Канишка ва унинг

ворислари даври, бу даврда сиёсий марказ шимолий-ғарбий Ҳиндистонга кўчади;

Кушон подшолиги (Кужула Кадфиз, Вима Кадфиз, Канишка I, Васишка, Хувишка, Канишка II, Васудева, Канишка III) 1-4 асрлар.

Ҳионийлар ва кидарийларга нисбатан эфталитлар ҳақидаги маълумотлар нисбатан кўпроқ сақланган. Шунга қарамадан эфталитларнинг келиб чиқиши ҳақидаги олимларнинг фикрлари турлича. Мисол учун, С.П. Толстов, А.Н.Бернштом, К.В.Тревер каби олимлар эфталитларнинг илк ватани Сирдарёнинг қуйи оқими деб ҳисобласалар, А.Мандельштам, Р.Гришман, Л.Гумилёв, К.Еноки каби олимлар эса эфталитлар ватанини Бадахшон деб ҳисоблайдилар. Б.Литвинский ва К.Иностранцевлар эфталитларнинг илк ватани Фарғонанинг тоғ олди ҳудудлари бўлганлиги ҳақидаги фикрни илгари сурадилар. Уларнинг туркий ҳалқлар бўлганлиги ҳақидаги масала ўзил-кесил ечимини топмаган. Эфталитлар турли манбаларда турлича номланадилар. Мисол учун, хитой манбаларида улар “ида, иеда, идан, идян” деб, сурия ва лотин манбаларида эса “эплалит, эфталит, абдал” араб ва форс муаллифларида “ҳайтал, йафтал, ефтал” деган номлар билан эслатилади.

Эфталитлар номи билан машҳур бўлган давлат қадимги Турон заминида эрамининг биринчи асрнинг биринчи ярмида шакллана бошлаган. IV ва V асрларда эса улар Кушонлар империясини тамоман тугатиб, жуда катта ҳудудда ўз ҳукмронликларини ўрнатганлар. Уларнинг сулоласига асос солган шахс-Кунхон бўлган. Ўрта Осиёда яшаган массагетлар ва хунларга мансуб бир неча туркий қавмларнинг иттифоқидан иборат эфталитлар (оқ хунлар) сулоласига асос солинди. Улар Бадахшон, Чағониён, Суғд ва Таҳористон каби ўлкаларни босиб олганларидан кейин V асрда (457 й.) кучли марказлашган давлат сифатида танилади. Уларнинг қудрати 484 йилда Сосонийлардан бўлган Перуз раҳбарлигидаги қўшинларни енганларидан кейин янада юксалади. Эфталитлар Ўрта Осиёда ягона ҳукмрон кучга айланадилар. Уларнинг давлатлари Қашғар, Ҳиндистон мамлакатлари билан чегарадош эди. Улар ўз ҳокимларини “Ихшид” деб атаганлар. Эфталитларнинг қайси қавмлардан ташкил топганликлари ҳақида тарихий китобларда турли-туман фикр ва мулоҳазалар мавжуд. Айрим муаллифлар уларни Эроний қавмлардан эдилар деган фикрда бўлсалар, айримлари уларни Ўрта Осиёда яшаган ўтроқ ва кўчманчи туркий қавмлардан эдилар деб ҳисоблашади. Масалан, С.П. Толстовнинг фикрига кўра, улар Орол бўйида яшаган массагет, сак, Хунларнинг аралашувидан ташкил топганлар. Эфталитлар ҳалқларимиз ҳаётида ўзидан аввал ўтган марказлашган давлатлар каби ўчмас излар қолдирди. Улар даврида Иштихон, Самарқанд, Бухоро, Термиз каби шаҳарлар ривожланди. Жайхун, Сайхун, Оқхун каби номлар, атамалар уларнинг тарихи билан боғлиқдир.

Сиёсий тузум. Прокопий Кесарийский берган маълумотларга Қараганда, эфталийлар ягона подшо бошқарувига, ривож топган обод фукаро жамиятига эга булишган. Жамиятдаги фукаралар орасида ва кушни давлатлар билан муносабатларда адолат улар учун асосий мезон саналган. Оилавий муносабатларини кузатиш уларда патриархал тартибга хос жихатлар ривож топганлигини курсатади. Бирок бу вақтга келиб эфталийларда уругчилик тузуми

хусусиятларидан фаркли ерга хусусий мулкчилик мавжудлигини юкорида кузатган эдик. Патриархал бошкурув тартибига хос айрим жихатлар куйидаги мисолларда кузга ташландди: “Улар орасидан энг бой кишилар тахминан йигирма ва ундан ортик кишини узларига шерик килиб оладилар; дустлар хар доим у билан бирга тушлик киладилар, унта тегишли неъматлардан умумий хукуклари борлиги сабабли баб-баравар фойдаланадилар. Дуст ва шерик ортгирган шахс улимидан кейин, конунга кура, тобутга унинг дустлари тириклайин бирга куйилиши шарт булган” (Прокопий Кесарийский). Эфталийларнинг харбий кушинлари жуда катта кучга эга эди. Аскарлари кулида харбий курол-яроглардан гурзи, ук-ёй ва асосийси килич мухим ўрин тутган. Мухорабалар пайтида уларнинг отлик булинмалари етакчилик килган. Милодий V асрда сосонийлар ва эфталийлар давлати ўртасидаги харбий тукнашувларда эфталийлар кушинининг устун келиши улар харбий махоратининг юкори даражада эканлигидан далолат беради. Фирдавсийнинг “Шохнома” асарида Вахшунвор ва Пероз (Феруз) даври воқеалари хам ўз аксини топган. Эфталийларнинг подшоси Катулф “Шохнома”да шу халкнинг Гатфар номли подшосига ухшатишган. Гатфар туркларга карши кураш олиб борган шахс сифатида Фирдавсий асарида гавдаланган. Эфталийлар давлати йирик худудни камраб олган эди. Урта Осиёнинг асосий кисми, Шаркий Туркистон тулик равишда ва Шимолий Хиндистоннинг айрим кисмлари хамда Гандхара бу давлат таркибига кирган.

Турк хоқонлиги давлат бошқаруви хусусиятлари

VI аср ўртасида Олтойда (Жанубий Сибирь ва Шимолий Монголия) Ўрта Осиё тарихида мухим роль ўйнаган кўчманчилар давлати – Турк хоқонлиги (551 – 744) ташкил топди. Турк сўзининг биринчи марта тилга олиниши 542 йилга тўғри келади. Ёзма манбаларда у турлича айтилади: Хитой манбаларида «туцдус», форсий тилдаги манбаларда «турк», битик тошларда сақланиб қолган ёзувларга қараганда бу халқ ўзини турк деб атаган. «Турк» атамаси (кучли, бақувват) дастлаб этник маънога эмас, ижтимоий маънога эга бўлган, Ашина уруғи, унга бўйсунган ва яқин қариндош бўлган хамда янги давлат бирлашмасининг ўташқил этган қабилаларнинг харбий зодагонлари шундай аталар эди. Кейинчалик, улкан қабилалар иттифоқини ва унга итоат қилган халқларни турк деб атай бошлаганлар. Қабиланинг эски номи ашина хукмронлик қилувчи сулола номи бўлиб қолган.

Турк хоқонлигининг пайдо бўлиши 552 йилга тўғри келади. Мазкур йилда турклар Ашина уруғидан Бумен (Гуман) рахбарлигида Жуан-жуанларни тор – мор келтирган эдилар. Мана шу пайтдан бошлаб турк хукмдорлари ўзларини жуан – жуанлар эгалик қилган ерларнинг ва уларнинг илгариги куч – қудратининг ворислари сифатида тасдиқлаб хоқон (қоған) унвонини қабул қилганлар. Биринчи хукмдор Бумин, бўлиб, у тахтга Иш қағон унвони билан ўтирган. Унинг ўғли ва меросхўри Коло (Қора – қаған) даврида жуан – жуанлар яна бир марта мағлубиятга учратилди (533), Қорақағоннинг укаси Мухан қаған 55 йилда уларни узил – кесил тор – мор қилди. Жуан - жуанларнинг катта кисми ғарб томонга қочди ва у ерда авваллар деган ном билан танилди. Мухан қағон хукмронлик қилган даврда (553 – 572) хоқонлик Марказий Осиёда сиёсий гегемон бўлиб қолди: жанубий – ғарбий

манжурияда хиданлар, Енесей бўйида қирғизлар ва бошқа қабилалар бўйсундирилди. Шимолий Хитой давлатлари туркларга ўлпон тўлай бошладилар.

Қадимги туркларнинг тасаввурига кўра, давлатчиликнинг маркази, давлатни ўзида мужассам этувчи шахс хоқон ёки яна аниқроқ қилиб айтганда хоқонларнинг хукмрон сулоласи эди. У учта куч – осмоннинг (Тангри), ер – сувнинг куч ва иродаси ва турк халқининг фаолияти туфайли юзага келтирилади.

Хоқоннинг рафиқаси хотун унвонига эга эди. И.О. Смирнова таъкидлаганидек, кейинчалик бу унвон суғд тилига кирди ва бу унвонни олган аёл этник мансублигидан қатъий назар, умуман хукмдорнинг рафиқасини англатадиган бўлиб қолди.

Тахтга ворислик тартиби турк давлатчилиги тузилиши учун хос бўлган улусларга бўлиниш тизимига мувофиқ белгиланар эди. Унга кўра, тахт отадан ўғилга эмас, акадан – укага, кичик амакидан катта жиянга мерос қолар эди. Шахзодалар ўзларининг хукмдорлик навбатлари келишини кутиб, унгача ўзларига берилган улусларда хокимлик қилар эдилар. Хокимиятни хукмрон сулола қўл остида жамлаш принципи Марказий Осиёнинг кўчманчи давлатларида бошқарувнинг анъанавий усули, чунки у икки ёқлама самара берарди: бир томондан кўчманчи чорвачилик хукмрон бўлган шароитларда бошқарувнинг ва мудофаанинг барқарорлиги таъминланса, иккинчи томондан. Сулоланинг ўз ичида ҳам нисбатан осойишталик таъминланар эди.

Давлатнинг асосини ер билан бирга халқ ташкил этарди. Давлатчиликнинг мустақил ва анъанавий Ўрта Осиё шакллари ривожлантирган турк давлати жамиятнинг муайян ижтимоий тузилмаларига ва қадимги туркларнинг давлат томонидан ташкил этилган назорат қилинадиган хўжалик фаолиятига таянар эди. Бу фаолиятнинг асосини кўчманчи чорвачилик ташкил этар, унга катта бўлмаган миқёсда дехқончилик ҳам қилинарди. Хитой манбаси «гарчи турклар доимий яшаш жойига эга бўлмаса ҳам, лекин уларнинг хар бирининг ажратиб берилган ери бор» деб таъкидлайди.

Давлатни бошқаришда хоқонга унинг қариндошлари, энг аввало, хукмрон сулола аъзолари ва улар томонидан яратилган бошқарув аппарати ёрдам берар эди. Қадимги туркий битикларга кўра у тўртга бўлинган: Қариндошлар; хоқонга иттифоқдош бўлган қabila ва халқлар; хоқоннинг ўнг томонида ўтирувчи амалдорлар ва маъмурий ходимлар, хоқоннинг чап томонидан жой олган амалдорлар ва маъмурий ходимлар. Хоқоннинг қариндошлари – ўғиллари, амакиси, жиянлари ва оға – иниларига тегин унвони берилган. Хитой манбаларининг маълумот беришича, қадимги турк давлатидаги мансабларнинг асосий штати 28 та бўлган. Бунда уларнинг фақат бештаси олий мансабдор хисобланган: еху (ябғу), ме (шад), дэле (тегинлар), силифа (элтабарлар) ва тутунфа (тудунлар). Қолган 23 таси кичик амалдорлардан иборат бўлган. Барча мансаблар мерос қилиб қолдирилар эди.

Тудунларнинг мансаби туркларга бўйсунувчи халқларни бошқариш билан боғлиқ эди. Хитой манбаси таъкидлаб ўтганидек, «бўйсундирилганлар устидан назорат қилиш». Ва «солиқлар йиғиш» уларнинг вазифалари сирасига кирар эди.

Турк қўшинларининг ташкил этилиши ҳақида ёзма манбаларда маълумот

кам. Туркларнинг «ўрдаси қўшин сифатида» ўнг ва чап қанотларга бўлиниши аниқланган . Ган даврига оид хитой йилномаларида турк қўшини бўлинмалари ўнликлар билан саналадики, бу Ю.С.Худяковнинг фикрича, туркларда халқ ва қўшин бўлинишида ўнлик «Осиёча» тизими мавжуд бўлган , деб тахмин қилишга имкон беради. Улар орасида шахсий соқчилар (ашина уруғига мансуб) хоқонларнинг зирхли гвардияси ажралиб турган.

Туркларнинг жамиятида чорва моллари, қуллар ва бошқа буюмларга хусусий мулкчилик ҳукмрон эди.

Турк давлати етарли даражада тўлиқ ишлаб чиқилган жиноий қонунчиликка эга эди. Жазонинг асосий турлари қатл қилиш, композиция ва толион ҳисобланарди. Ўлим жазоси давлатга қарши Жиноятлар учун (исён кўтариш, сотқинлик), ҳамда одам ўлдирганлик учун берилган .

Одам ўлдирилганлиги учун қатл қилиш талион эди. Бузуқлик қилган кишининг жинсий аъзосини, яъни жиноят қайси аъзо ёрдамида содир этилган бўлса, ўша аъзони кесиб ташлаш ҳам талион эди. Шахсга қарши қаратилган бошқа жиноятлар композиция , яъни етказилган зарарни ўн баравар қилиб тўлаш, жароҳат етказгани ёки майиб қилгани учун мол – мулк тарзида тавон тўлаш, қизи хотинини қулликка бериш, суягини синдирганлиги учун эса от бериш йўли билан жазоланарди.

Масалан, хитой манбаларининг берган маълумот 10, 20 ва қирқ кишилик алоҳида йирик қушилмалар шадлар ёки ёбғу қўмондонлигида бўлган. Ўзларининг куч – ғайратга тўлган даврларида, биринчи турк хоқонлиги вақтида ҳам, иккинчи хоқонлик даврида ҳам турклар, одатда 100 минг кишилик қўшин тўплай олганлар. Қўшинда хизмат қилиш, мажбурий эди, лекин унинг тартиби қандай бўлганлиги маълум эмас.

Турк бўлмаган халқлар ва туркий қабилалар турк давлати таркибига қурол кучи билан қўшиб олинарди. Забт этилган душманлар – ўзга ерликларнинг бошқаруви ҳам ўзгачадир. – Улар ўзларининг ижтимоий тузилмаларини сақлашлари мумкин эди ва бу тузилмалар устидан ноиб тутуқ назорат қиларди. Шундай давлат мавжуд эдики, унда ўз халқи маъмурий (харбий - маъмурий) принцип асосида хаёт кечирган ва уруғ қабилачилик ташкилоти шаклларида фойдалана олган, бегона халқ эса бўйсундирилган ва агар унга нисбатан ҳукмрон халқнинг маъмурий тизими жорий этилмаган бўлса, у ўзининг ижтимоий тузилмаларини сақлаган ва ноиб томонидан бошқарилган.

Манбалар ва адабиётлар

1. Низомулмулк. Сиёсатнома. – Т.: Янги аср авлоди, 2008.
2. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар. – Т.: Шарқ, 2000.
3. История государственности Узбекистана: В 3-х т. / Отв. ред. Э.В. Ртвеладзе, Д.А. Алимova. – Т.: Узбекистан, 2009.
4. Сагдуллаев А., Аминов Б.Б., Мавлонов Ў.М., Норкулов Н. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Т.: Академия, 2000.
5. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари / Масъул муҳаррирлар: Д.А.

Алимова, Э.В.Ртвеладзе. – Т.: Шарқ, 2001.

6. The Modern State: Theories and Ideologies. – Edinburgh University Press, 2007.

7. Ртвеладзе Э. Цивилизвции, государство, культуры Центральной Азии. – Ташкент, 2005.

8. Сагдуллаев А., Мавлонов Ў. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи. – Тошкент: Академия, 2006.

9. Попов А.А. Греко – Бактрийское царство. – СПб., 2008.

10. Эшов Б.Ж. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. – Т.; Янги аср авлоди, 2012.

11. Асқаров А. Ўзбек давлатчилигининг илк босқичларида Қадимги Фарғона // Фарғона кеча, бугун ва келажакда. – Фарғона, 2003.

12. Шониёзов К. Қанғ давлати ва қанғлар. – Тошкент, 1995.

13. Захидов П. Государство Кангюй. – Ташкент, 2009.

14. Матбобаев Б.Х. Ўзбек давлатчилигининг илк босқичларида Фарғона. // Ўзбек давлатчилиги тарихида қадимги Фарғона. Маъруза матнлари. – Наманган, 2001. – 23-40 бб.

15. Тревер К.В. Эфталиты и хиониты. История народов Узбекистана. – Т., 1950.

16. Муҳаммаджонов А.Р. Ўзбекистон тарихи (V асрдан XVI аср бошларигача). – Т.: Ўқитувчи, 1994.

17. Носир Муҳаммад. Қадимий Турон давлатлари ва ҳукмдорлари (мил.авв. VIII асрдан милодий XX аср бошларига қадар). Тўлдириган иккинчи нашр. – Т., 2013.

18. Воҳидов Ш., Холиқова Р. Марказий Осиёдаги давлат бошқарув тарихидан. – Т.: Янги аср авлоди, 2006.

IV. АМАЛИЙ МАЎҒУЛОТЛАР МАТЕРИАЛЛАРИ

(жами 10 соат)

1-мавзу: Амир Темур ва темурийлар даврида Моварауннахр ва Хуросонда давлатчилик ривож. (2 соат)

РЕЖА:

1. **XIY аср ўрталарида Мовароуннахрда сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаёт.**
2. **Амир Темурнинг марказлашган давлат тузиши.**
3. **Амир Темур давлатининг маъмурий тузилиши**

Амир Темур – буюк давлат асосчиси Давлат ишларининг тўққиз улушини кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улушни қилич билан амалга оширдим (АМИР ТЕМУР)

Соҳибқирон Амир Темур ўрта асрнинг йирик давлат арбоби, буюк саркарда, кучли, марказлашган давлат асосчиси илм-фан ва маданият ҳомийси;

Амир Темур Ҳиндистон ҳамда Хитойдан Қора денгизга қадар, Сирдарё ва Орол денгизидан Форс қўлтиғига қадар ғоят катта ҳудудни камраб олган марказлашган улкан салтанатга асос солган. Бундан ташқари Амир Темур давлатига Кичик Осиё Сурия, Миср ва шимолий-ғарбда Қуйи Волга, Дон бўйлари; шимолий-шарқда Балхаш кўли ва Или дарёсигача; жанубий-шарқда эса Шимолий Ҳиндистонгача бўлган мамлакатлар бўйсундирилган;

Амир Темур ўзининг илк ҳарбий фаолиятини қўл остидаги навкарлари билан айрим вилоят амирларига хизмат қилишдан бошлаган; уларнинг ўзаро курашларига қатнашиб, жасорат кўрсатган, жангларда чиниққан, ҳарбий маҳоратини оширган;

У асосан XIV аср 60-йиллар ўрталарида ўз сиёсий фаолиятини бошлаган, мамлакатда ҳукм сурган тарқоқлик ва мўғул зулмига зарба бериш мақсадини илгари сурган;

Амир Темурнинг марказлашган давлат тузиш йўлидаги фаолияти

Амир Темур мўғул ҳукмдори Туғлуқ Темур ва унинг ўғли Илёсхожага қарши фаол курашлар олиб борган;

1365 йилда Тошкент ва Чиноз оралиғида мўғуллар билан олиб борган йирик жанги “Лой жанги” номи билан тарихда қолган;

1370 йил 10 апрелда Амир Темур Мовароуннахрнинг ҳукмдори бўлиб, тахтга ўтиради;

Амир Темур давлатига икки хавф мавжуд эди: биринчиси маҳаллий ҳукмдорларнинг бошбошдоқлиги, иккинчиси мўғуллар хавфи;

Мўғулистон билан Оқ Ўрда ҳукмдорлари Фарғона водийсининг шарқи, Ўтрор, Ясси (Туркистон) ва Сайрам шаҳарларига ҳавф солиб, бу ҳудудларга тез-тез ҳужум қилар ва аҳолини талон-тарош қиларди;

Амир Темур исёнчи амирларга қарши шафқатсиз кураш олиб борди;

Шибирғон вилояти бўйсундирилган;

Хоразмни Амир Темур Чигатой улусининг ажралмас қисми деб ҳисоблаб, уни ўз давлатига қўшиб олиш сиёсатини тутди;

Амир Темур Хоразм сўфийларига қарши беш марта юриш қилди ва 1388 йилда

унинг худудлари Амир Темур давлатига бўйсундирилди;

Йигирма йил (1371-90) мобайнида Соҳибқирон Мўғулистонга етти марта юриш қилиб, мўғул ҳукмдорлари Анқотўра ва Қамариддин устидан ғалаба қозонди.

Амир Темур томонидан марказлашган қудратли давлатга асос солиниши

1361-1365 йиллар Мўғулис-тон хони Туғлуқ Темур ва унинг ўғли Илёсхўжага қарши уруш;

1370-йили Амир Хусайнга қарши Балхга юриш ва уни бартараф этиш;

1370-1371- йилларда Фарғона, Ўтрор, Ясси, Тошкент, Хисор, Бадахшон, Қундуз бўйсундирилди.

1381-йили Хирот, Сеистон, Мозандарон, Сарахс, Жом, Кав-сия, Сабзавор бўйсундирилди;

1371-1389-йилларда жами 7 марта Мўғулистон ҳукмдорлари-га қарши курашди ва бўйсундирди;

1371, 1373, 1375, 1379, 1388-йилларда Хоразмдаги сўфийлар сулоласи ҳукмдорлари: Хусайн, Юсуф ва Сулаймон Сўфийларга қарши кураш олиб борди;

Хоразмни ўз давлати худудига қўшиб олди.

Амир Темур фаолиятининг икки босқичи:

1. 1370-1386 мўғул зулмига барҳам берилган, мамлакат ягона давлатга бирлаштирилган, давлат бошқарув асосларини кучайтирувчи ички сиёсат олиб борилган.

2. 1386-1405 мамлакатнинг салтанатга айланиш даври. 27 давлат бирлаштирилади. Давлатнинг обрўси ошиб Шарқнинг энг қудратли салтанатига айланади.

Олтин Ўрдага қарши кураш: Амир Темур шу билан бирга шимолий-ғарбдан, яъни Олтин Ўрта томонидан бўлаётган тазйиққа барҳам бериш мақсадида Тўхтамишга қарши уч марта қўшин тортишга мажбур бўлди

1-жанг 1389 йилда Дизак (Жиззак)нинг Аччиқ мавзеида бўлиб ўтган

2-жанг 1391 йилнинг 18 июнида (ҳозирги Самара билан Чистополь шаҳарлари оралиғида жойлашган Қундузча (Кондурча) дарёси водийсида бўлган

3-жанг 1395 йилнинг 28 феврилида Шимолий Кавказда Терек дарёси бўйида Тўхтамиш қўшинига қақшатқич зарба беради

Амир Темур ҳарбий юришлари оқибатида Қуйи Идил (Волга) вилоятлари, Сарой Берка, Саройчик ва Ҳожитархон (Астрахон) каби шаҳарлар вайрон қилинди

Амир Темур Тўхтамишни қувиб Рязань вилоятигача борди ва Елец шаҳрини ишғол қилди

Амир Темурнинг Тўхтамиш устидан қозонган ғалабаси фақат Марказий Осиё учун эмас, балки бутун Шарқий Европа, шунингдек, тарқоқ Русь князликларнинг бирлашиши учун ҳам буюк аҳамият касб этган

Амир Темурнинг ташқи юришлари: 1381 — 84 йиллар давомида Амир Темур Эроннинг катта қисмини эгаллади. Аввал (1381) Калот, Туршиз ва Сабзавор, кейин (1383) Сеистоннинг Зирех, Зова, Фараҳ ва Буст қалъалари, 1384 йилда Астробод вилояти ва Озарбайжоннинг Омул, Сори, Султония ва Табриз шаҳарлари бўйсундирилди 1371, 1373, 1375, 1379, 1388-йилларда Хоразмга қарши беш марта юриш қилди ва уни бўйсундирди. 1371-1389-йилларда Мўғулистон бўйсундирилган

«Уч йиллик» (1386 - 88) ҳарбий юришлар оқибатида Жанубий Озарбайжон, Ироқнинг шим қисми. Гуржистон ва Ван кўли атрофидаги ерлар эгалланди

Амир Темур бутун эътиборини Эрон, Ироқ, Сурия, Кичик Осий ва Ҳиндистон ерларини узил-кесил забт этишга қаратди. У «беш йиллик» (1392 — 96) уруш давомида Ғарбий Эрон, Ироқи Ажам ва Кавказни эгаллади, натижада музаффарийлар ва жалоирийлар ҳукмронлиги барҳам топди

Амир Темур 1398-1399 йилларда Ҳиндистонни забт этган

Амир Темурнинг 1399 — 1404 йилларда олиб борган «етти йиллик» ҳарбий юришлари натижасида Шомнинг Ҳалаб (Алеппо), Хумс, Баалбек (Баъалбак), Димишқ (Дамашқ) каби йирик шаҳарлари ва Ироқи Арабнинг Убулистон ўлкаси (қад. Каппадокия) билан Бағдод, шунингдек Туркиянинг катта қисми забт этилади. Анқара жангида Амир Темур жаҳоннинг буюк саркардаларидан бири Боязид Йилдирим устидан ғалаба қозонди

Амир Темур давлатининг марказий бошқарув тизими

АМИР - МУТЛОҚ ҲУКМДОР-БОШ ВАЗИР – Девонбеги

Мамлакат ва раият аҳволи, ҳосил, солиқлар, кирим – чиқимлар билан шуғулланувчи вазир. Сипоҳ вазири – ҳарбий ишлар билан шуғулланган. Мулкчилик ва солиқ ишлари вазири ўлиб кетганлар, қачонлар келиб – кетаётганлар, чорвалар, ўтлоқ-яйловлар ва улардан олинадиган даромадларни назорат қилувчи вазир. Салтанат ишларини юритувчи вазир. Чегара ерлар ва тобе давлатлар иши бўйича 3 вазирлик-Солиқ ишлари билан шуғулланувчи вазир. Сипоҳ ишлари вазири. Дараксиз йўқолган кишилар, келиб – кетиб юрувчилар, ҳосил, ақлдан озганлар, вориссизлар мол-мулки, қозилар ва шай-хулисломларнинг ҳукми билан олинган жарималарни тартибга келтирган.

ҚУРУЛТОЙ ВА УНИНГ ДАВЛАТ ҲАЁТИДАГИ ЎРНИ

- Жамият ва давлат ўртасидаги муносабатларни яхшилашга хизмат қилган;
- халқ вакиллари билан кенгашиш воситаси;
- Қурултойда уруш, тинчлик масалалари ёки давлат бошқарувида оид бошқа муҳим ишлар ҳал этилган;
- У олий табақа вакиллари билан кенгашиш;
- Қурултой бошқарувда жамоат фикрига таяниш имконини яратган;
- Марказий ва маҳаллий бошқарув тизими ўртасидаги алоқадорликнинг таъминлашига таъсир этган;
- Қурултой монархиянинг демократия билан уйғунлашган кўриниши давлатда тенглик, адолат тамойилларини шакллантиришга катта таъсир кўрсатган;
- Қурултой давлатнинг манбаи халқ бўлганлигини англатади.

АМИР ТЕМУР ДАВЛАТИНИНГ МАЪМУРИЙ ТУЗИЛИШИ

САЛТАНАТ-Улус – Вилоят-Туман (10 минг аскар етказиб берган)-Ҳазора (минглик)-Сада (юзлик)-Даҳа (ўнлик).

Вилоят ва туман бошқарувлари-Ҳоким-Молиядевони бошлиғи-Адолатамири-Қози-Муфтий – Мутаваллий – Мухтасиб-Кутвол(комендант)-Маҳаллий эркин

жамоалар-Маҳаллаоқсоқоллари.

АМИР ТЕМУР БОШҚАРУВИДА УСТУВОР ХУСУСИЯТЛАР

- Бошқарувда туркий, мўғул ва форсий бошқарув анъаналаридан фойдаланилган, аммо маҳаллий анъаналар устунлик қилган;
- Ўтроқ ва кўчманчи аҳоли манфаатлари ҳимоя қилинган;
- Давлат мафкуравий, маънавий ва ахлоқий асосларни кучайтиришда шариат қоидаларига таянган;
- Салтанатда халқларнинг тинчлиги, барқарорлиги, қонунийлик ва адолат таъминланган;
- Давлат солиқлар, божлар, *хирож*, *моли омон*, ўлжалар, бадавлат заминдор, тадбиркорларнинг хайрия ҳадялари ва бошқа манбалар эвазига тўлдирилган;
- Давлатда кучли ижтимоий ҳимоя таъминланган;
- Кучли ҳарбий ва мудофаа тизими шаклланган;
- Илғор суд-ҳуқуқ тизими жорий этилган;
- Тадбиркорлик ички ва ҳалқаро миқёсда кенг ривожланган, ер эгалари тадбиркорлик фаолияти билан шуғуллана бошлаган;
- Илм-фанга ҳомийлик қилинган;
- Балки салтанатнинг барча қишлоғу шаҳарларида кўплаб қурилишлар бунёд этилган;
- Буюк Ипак йўлига эътибор берилган ва унинг устидан назорат ўрнатилган;
- Ягона макон, интеграция, глобаллашув асосларининг дастлабки кўринишлари пайдо бўлган;
- Маданиятлар, динлараро кўприк ўрнатилган.

АМИР ТЕМУР ДАВЛАТИНИНГ ИЖТИМОЙ ТУЗИЛИШИ

- Бу даврда йирик заминдорлар, ўрта ва кичик ер эгалари ҳаётида сифат ўзгаришлари юз берган;
- Руҳонийлар табақаси - шайхулислом, қози, имом хатиб, воиз,мударрис, садр, шайхлар ва бошқалар.
- Савдо аҳллари - тужжорлар, “аҳл-и бозор”, савдогарлар, олиб сотарлар ва б.
- Ҳунармандлар, уларнинг бирлашмалари - касб-ҳунар, маориф ва ахлоқий-маърифий маскан бўлган;
- Қишлоқ аҳолиси - Майда хусусий ер эгалари, ижарачилар, эркин деҳқонлар, қуллар
- Ер эгаллиги турлари: 1-давлат мулки (мамлака); 2-хусусий ерлар; 3-вақф ерлари; 4-жамоа ерлари;
- Ҳарбийлар: оддий аскар, баҳодирлар, ўн боши, юз боши, минг боши, туманбоши (10.000 аскар бошлиғи), ўн икки даражали амирлик тизимлари, бекларбеги, амир ул–умаро (жами 313 амирлар);
- Зиёли аҳоли ва ҳарбийлар

■ Мутахассисларни танлашда номзоднинг насл-насаби, касбий малакаси, соғлиги, ақл-фаросати, юксак маънавий ахлоқи, кўрсатган жасорат ҳамда хизматларига эътибор берилган.

■ Кам таъминланган табақалар ижтимоий ҳимоя қилинган, деҳқонлар ва савдогарликнинг фаолият бошлашларига хатто камбағалларнинг уй-жой қурилишларида ҳам фоизсиз давлат кўмак берган

■ Раият – хазина – қўшиннинг бойлиги салтанат қудратининг таянчи деб тушунилган.

СУД-ҲУҚУҚ ТИЗИМИ

■ Дорулиморат- хокимлик бошқармаси;

■ қозихона-суд идораси;

■ доруладолат-адлия бошқармаси;

■ фуқаролик ишлари билан шуғулланувчи қозиликлар;

■ шариат ишлари билан шуғулланувчи қозиликлар;

■ ҳарбий ишлар билан шуғулланувчи қозиликлар;

■ Асаслар - кеча қоровуллари, қидирув ишлари бошлиқлари;

■ кўрчи - давлатнинг қурол-яроғларини авайлаб-асраган маъмурлар;

■ кундузги, тунги, фуқаролик ва ҳарбий ишларга тегишли

бўлинмалар;

■ мухтасиб - тошу тарозилар, маънавий гуноҳлар учун жазони тайинловчи кишилар;

■ арзбегилар – аҳолидан тушган арз-шикоятларни кўриб чиқиб, муҳим чоралар белгилаган.

Амир Темурнинг тарихдаги хизматлари

■ Амир Темур юртимизда илдиз отган мўғуллар зулмига узил-кесил барҳам берди;

■ майда давлатларга бўлиниб кетган, тарқоқлик, ички урушлар ва адолатсизликлар ҳукм сурган Мовароуннаҳрни ягона давлатга бирлаштириб, унинг бошқарув асосларини шакллантирди ва мустаҳкамлади;

■ Давлат бошқарув асосларини такомиллаштириб янги босқичга кўтарди;

■ қонун устувор бўлган жамият асосларини барпо этди;

■ салтанатнинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий асосларини мустаҳкамлади;

■ нисбатан қисқа вақт ичида Мовароуннаҳрни дунёнинг энг ривожланган давлатларидан бирига айлантди;

■ Осиё, Африка, Европа минтақаларидаги халқларнинг тинчлиги, фаровонлиги учун катта хизматлар қилди ва ҳалқаро майдонда адолатни таъминлаш учун курашди;

■ турли дин, миллат, элат вакиллари ўртасида ўзаро алоқаларнинг ўрнатилиши оқибатида биринчи марта ягона макон ва интеграция ғоялари шакллана бошлади;

- Салтанатда ислом динининг илмий асосларига, бағрикенглик тамойилларига таянилиб давлат бошқаруви амалга оширилган;
- Амир Темур хукмронлиги даврида давлат, жамият ва шахс манфаатлари уйғунлаштирилди;
- Бу даврда салтанат ҳаётида сиёсий, иқтисодий ва маънавий барқарорлик ўрнатилган;
- Давлат бошқарувининг муҳим соҳаларидаги фаолият адолат, тинчлик, ҳамкорлик ва тараққиёт йўлида ташкиллаштирилган ҳамда чиқарилган қонунлар шу мақсадларга йўналтирилиб, ўз вақтида ижросини топган;
- Амир Темур биринчи маротаба ғарб ва шарқ халқлари ўртасида ҳамкорлик кўпригини ўрнатган. Бугун унинг бу фаолияти «қўл чўзиш сиёсати» деб баҳоланмоқда;
- Салтанатнинг барча ҳудудларида кенг бунёкорлик ишлари олиб борилган;
- Амир Темур давлатида илм-фан, маънавият, меъморчилик ва санъат бекиёс даражада ривож топди ва фанда бу ҳақли равишда иккинчи Уйғониш даври деб талқин этилди.

2. Мансаб ва унвонлар..

Амир Темур даврида давлат юмушларини адо этган қуйидаги олий лавозимлар: оталик, арзбеги, аълам, боқовулбоши, битикчи, дафтардор, жалол ул-ислом, жарчи, зинбардор, кутвол, мажлиснавис, мирохур, мунший, муфтий, мухтасиб, мушриф, муҳандис, муҳосил, филбон, садр аъзам, соҳиб девон, ясовул, тавочи, фаррош, фақиҳ, хазинадор, хонсолор, чухра оғаси, шайхулислом, эшик оға боши, юртчи, қози асқар, қози аҳлос каби лавозимлар тилга олинади.

Арзбеги – олий ҳукмдорнинг ҳузурига арз-шикоят билан келган кишиларни қабул қилиб, уларнинг шикоятини подшоҳ (хон) га етказиб турувчи ва уларга жавоб қилувчи мансабдор.

Аълам – фикҳ (мусулмон қонуншунослиги) ва бошқа илмлардан кенг маълумотга эга бўлган бу мансабдор қозиларнинг фаолиятини назорат қилган. Қози қабул қилган қарор ёки ажрим фақат аъламнинг тасдиғидан ўтгандан кейин кучга кирган.

Бақовулбоши – подшоҳ (хон) ошхонасида хизмат қилиб турган ва овқат пириувчилар тепасида турган мансабдор.

Битикчи – девонларнинг ёзиш-чизиш ишларига мутасадди бўлган мансабдор.

Дафтардор – Девони муставфий (молия вазирлиги) да Олиқ-солиқ тўловчилар рўйхати, солиқлар дафтарини юритувчи мансабдор.

Жалол ул-ислом – олий ҳукмдорнинг буйруғи билан улус ва вилоят ҳукмдорларининг девонини тафтиш қилиб турувчи олий мансабдор.

Жарчи – подшоҳнинг фармонлари ва буйруқларини (масалан, қўшинга сафарбарлик ҳақидаги буйруқларини) аҳолига етказиб турувчи мансабдор.

Зинбардор – подшоҳ (хон) отига эгар-жабдуқ уриб, уни минишга тайёрловчи хизматкор. Юриш вақтида хоннинг заҳирадаги отини ўзи билан бирга етаклаб юрган.

Кутвол - қалъа ҳокими. Зиммасига уни доим мудофаага тайёр ҳолда тутиш, у ердаги кўшинга мутасаддилик қилиш вазифаси юклатилган.

Кадхудо - қишлоқ оқсоқоли.

Мажлиснавис – олий ҳукмдорнинг махсус ва махфий йиғилишларида бўлган гапларни дафтарга тушириб боровчи махсус котиб.

Мирохур – подшоҳ (хон) отхоналарига қараб турувчи мансабдор. У олий ҳукмдорга тегишли барча чорпо ва отхоналарга мутасадди бўлган. Мирохур олий ҳукмдорнинг топшириғи билан уруш пайтида кўшинга бошчилик қилган; элчилик ва бошқа вазифаларни ҳам бажарган.

Мунший – подшоҳ (хон) нинг шахсий котиби

Муфтий – мусулмон қонуншуносларининг бошлиғи. Шариат қоидалари асосида чиқарилган ҳукм (фатво) фақат унинг тасдиғидан кейин кучга кирган.

Мухтасиб – мусулмонлар тарафидан ислом ва шариат аҳқомлари қандай бажарилишини назорат қилиб турувчи диний мансабдор. Бу лавозим XVIII – XIX асрларда Бухорода Раис деб аталган.

Мушриф – бош назоратчи. Шаҳзодалар ва мансабдорлар тепасига қўйилган назоратчи.

Муҳандис. – олий ҳукмдорнинг амри билан қурилаётган бинонинг шакли ва қандай қурилиши кераклигини аниқлаб берувчи мутахассис.

Муҳосил – бўйсундирилган шаҳар халқидан ўлпон ундирувчи мансабдор.

Филбон – подшоҳ (хон) нинг урушга ўргатилган ва оғир юкларни ташувчи филларга қараб турувчи хизматкор

Садр аъзам – садрлар бошлиғи, зиммасига вақф билан боғлиқ ишларни назорат қилиб туриш юклатилган олий мансабдор.

Соҳиб девон – давлатнинг барча девонлари ишини назорат қилиб турувчи олий мансабдор.

Тавочи – ҳарбий юриш олдидан барча вилоят, туман ва улуслардан белгиланган ерга лашкар йиғиб келувчи ҳарбий мансабдор. Одатда, у бу ишга жарчи билан бирга борган.

Фаррош – подшоҳ (хон) турган жойларни супуриб-сидириб турувчи, олий ҳукмдор олдига меҳмон келганда тўшак тўшовчи кичик хизматкор.

Фақиҳ – фикҳ (мусулмон қонуншунослиги) илмининг билимдони. Амир Темур саройида етук фақиҳларини тутган. Афтида ушбу лавозим эгаси давлатда қозилар ишини назорат қилган ва қонун устуворлигини таъминлаган.

Хазинадор – давлат хазинаси ишларининг тасарруфи билан машғул бўлган йирик молия мансабдори

Хонсолор – олий ҳукмдор ва унинг меҳмонлари олдига дастурхон ёзувчи сарой хизматчиси, дастурхончи.

Чухра оғаси – олий ҳукмдорнинг шахсий кўрикчилари (чухралари) бошлиғи.

Шайхулислом – мусулмонлар жамоасининг бошлиғи.

Эшик оға боши - қабул маросимларини ташкил қилувчи мансабдор, сарой вазири

Юртчи – ҳарбий юришлар пайтида олдиндан бориб, подшоҳнинг чодирини тикишга раҳбарлик қилувчи мансабдор.

Қози асқар – ҳарбий судья.

Қози аҳдос – жиной ишни қадимдан келган урф-одатлар ва тартиб асосида кўриб ҳал қилувчи судья.

2-мавзу Сўнгги ўрта асрларда ўзбек хонликлари: маъмурий тузилиши ва давлат бошқаруви масалалари (2 соат)

Режа:

1. Бухоро хонлиги: марказий ва маҳаллий бошқарув тартиблари.
2. Хива хонлиги: ҳудуди, маъмурий тузилиши, марказий ва маҳаллий бошқарув тартиблари.
3. Қўқон хонлиги: ҳудуди, давлат тизими, маъмурий тузилиши, марказий ва маҳаллий бошқарув тартиблари.

Бухоро хонлиги: марказий ва маҳаллий бошқарув тартиблари. Шайбонийлар давлатининг маъмурий тузилиши. Абдуллахон II нинг сиёсат майдонида чиқиши. Бухоро хонлигининг вилоят (улус)лари. Бухоро шаҳри ва унга тегишли туманлар бошқаруви. Манғитлар сулоласи хумкронлиги даврида давлат бошқаруви ва маъмурий тизим. Амир – энг олий ҳукмдор. Давлат бошқарувида қушбеги мансабининг аҳамияти. Сарой унвонлари ва мансаблари: ҳарбий амалдорлар, сарой амалдорлари, диний унвон ва мансаблар. Унвонлар ва даражалар.

Хива хонлиги: ҳудуди, маъмурий тузилиши, марказий ва маҳаллий бошқарув тартиблари. Сарой амалдорлари, марказий ва маҳаллий бошқарувдаги ижтимоий табақалар, ҳарбий маъмурий амалдорлар, Кенгаш, иноқ, шайхулислом, девонбеги, ясовулбоши диний унвон ва мансаблар.

Қўқон хонлиги: ҳудуди, давлат тизими, маъмурий тузилиши, марказий ва маҳаллий бошқарув тартиблари. Сарой унвонлари ва мансаблари: олий даражали, ўрта даражали, қуйи даражали. Ҳарбий маъмурий мансаблар ва унвонлар.

XV асрнинг сўнгги чорагига келиб темурий шаҳзодалар ўртасидаги тож-тахт учун ўзаро курашлар авж олган эди. Кўпгина мулклар ва вилоятлар, хусусан, Фарғона, Ҳисор, Самарқанд билан Бухоро, Тошкент, Хоразм ўзларини мустақил ҳисоблаб, кўп ҳолларда бир-бирлари билан кураш олиб борар эдилар.

Шунинг учун ҳам Мовароуннаҳрдаги темурийлар салтанати амалда мустақил бошқариладиган кичик-кичик вилоятларга бўлиниб кетган эди. Шайбонийхон эса темурийлар ҳукмронлигига барҳам бериш учун бундай вазиятдан усталик билан фойдаланишга ҳаракат қилди.

Темурийлар ўртасидаги сулолавий уришлар, кейинроқ эса Шайбонийхон кўшинларини қўллаб-қувватлашда Тошкент мулки зодагонлари катта рол ўйнадилар. 1485 йилда Тошкент ҳокимиятини машҳур диний арбоб Хўжа Аҳрор ёрдамида Юнусхон эгаллаган бўлса, унинг вафотидан сўнг ўғли Маҳмудхон (1487-1503йй) Тошкент тахтини эгаллайди. Маҳмудхон темурийларга қарши курашда Шайбонийхон иттифоқини умид қилган бўлсада, ниятига ета олмади.

Муҳаммад Шайбонийхоннинг вафотидан сўнг давлатдаги марказий ҳокимият анчагина заифлашди. Беклар (амирлар) ва султонларнинг кўпчилиги Шайбонийхондан кейинги бир нечта хонларга номигагина бўйсундилар.

Шайбонийхон вафотидан сўнг унинг жияни Султон Маҳмуднинг ўғли Кучкунчихон (1510-1530 йй.) тахтга ўтирди. Айнан Кучкунчихон даврида султонларнинг мустақиллиги кучая бориб, улар орасида Бухоро мулки ҳукмдори Убайдулла Султоннинг обрўи анча баланд эди. Кучкунчихондан кейинги ҳукмдор Абу Саъид (1530-1533 йй.) нинг қисқа ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда марказий ҳокимият заифлашиб, амирлар ва султонлар ўртасидаги низолар янада кучайди. Бу пайтда Хоразм мустақил давлат бўлиб ажралиб чиқди ва Туркистон ерлари парчалана бошлади. Ўзаро урушларга бирмунча барҳам беришга эришган Убайдулла Султон 1512 йилда Бухоро ҳукмдори бўлган бўлса, 1533 йилдан бутун марказлашган ўзбек давлатининг олий ҳукмдори этиб сайланади. Убайдуллахон пайтахтни Самарқанддан Бухорога ўчиради

Ўша пайтда Самарқанд ҳукмдори бўлган Кучкунчихоннинг ўғли Абдулла Султон ҳам Убайдуллахон ҳокимиятини тан олишга мажбур бўлди. XVI асрнинг 40-йиларига келиб йирик задагонлар ва сулолалар ўртасида Мовароуннаҳрнинг пойтахт шаҳарлари ва мулклари учун ўзаро курашлар яна авж олди.

1561 йилда Абдуллахон II Пирмухаммад билан алоқаларни узди ва отаси Искандар Султонни (1561-1583 йй.) хон деб эълон қилди. Искандар Султон номигагина хон бўлиб, мамлакатни бошқарув ишларига деярли аралашмас, ҳокимият амалда Абдуллахон II қўлида эди. 1583 йилда Искандар Султон вафот этгач Абдуллахон II расмий хон деб эълон этилди. Шайбоний ҳукмдорлари орасида Абдуллахон II ўзининг қатъиятлилиги, яхши сиёсатчи ва саркардалиқ қобилияти билан ажралиб туради. У марказлашган шайбонийлар давлатини тиклаш мақсадида бебош ва ўзларини мустақил ҳисоблайдиган амирлар, султонлар, мулклар ҳукмдорлари билан тинимсиз кураш олиб боришга мажбур бўлди. Тинимсиз урушлар натижасида 1573 йилда Фарғона, 1574 йилда Шаҳрисабз Қарши, Ҳисор вилоятлари, 1578 йилда Самарқанд, 1582 йилда Тошкент, Шоҳруҳия, Сайрам, Оҳангарон, 1583 йилда Балх, 1584 йилда Бадахшон, 1588 йилда Ҳирот ва унинг атрофлари, 1595 йилда Хоразм Абдуллахон II ҳокимияти остига бирлаштирилди.

Тинимсиз урушлардан чарчаган жойлардаги маҳаллий аҳоли кўп ҳолларда Абдуллахон II нинг марказлаштириш сиёсатини қўллаб-қувватлар эди. Абдуллахон II узок йиллик олиб борилган урушлардан сўнг бутун Мовароуннаҳр, Ҳисор, Хуросоннинг катта қисми, Хоразм ва Туркистонни қўлга киритиб Шайбонийхон тузган давлатни қайта тиклашга эришди. Аммо, ҳудудий жиҳатдан жуда катта бўлган бу давлат сиёсий жиҳатдан ўта мустаҳкам эмас эди. Бу давлатнинг куч-қудрати ҳокимият тепасида турган ҳукмдорнинг шахсий фазилатларига суянарсин ҳамда унда мустаҳкам давлатчилик тизими яратилмаган эди. Ҳамда ҳокимият тепасига бошқа сулола вакиллари келдилар.

2. Маъмурий бошқарув қуйдагича бўлган:

1. XVI асрнинг 60-йилларидан бошлаб Бухоро шайбонийлар давлатининг маъмурий-сиёсий марказисифатида эътироф этилганнидан сўнг қонун кучига эга бўлган барча ҳужжатлар Бухородан чиқарилган.

2. Давлатдаги мураккаб бошқаруваппаратини ташкил этган кўп сонли амалдорлар гуруҳи ҳам айнан Бухорода марказлашган. Маъмурий жиҳатдан Бухоро хонлиги вилоятлар ва туманларга бўлинган.

3. Мирза Девоннинг маълумот беришича, Бухоро хонлиги бошқарувида ўзига хос анъана ва қонунлар ўрнатилган бўлиб, жойлардаги юқори мансабга эга бўлган зодагонлар давлат бошлиғи томонидан ҳокимликка кўтарилган.

4. Ўйриқ ҳудудларда ташкил топган шайбонийлар давлати **хон** томонидан бошқарилган. Хонликнинг сиёсий тизимида ўзбек давлатчилигининг сомонийлардан темурийларгача бўлган даврида қарор топган давлат бошқаруви қонун-қоидалари ҳамда хусусиятлари билан биргаликда кўчманчиларга хос анъаналар ҳам мавжуд бўлган.

► Шайбонийлар давлати бошқарувида исломий одат ва шариат қонун-қоидаларига қаттиқ риоя қилинган. Давлатдаги олий ҳукмдорлик отадан болага эмас, балки сулоладан энг улуғ ёшли шахсга ўтиш тартиби дастлабки шайбонийлар даврида сақланиб қолган бўлсада, XVI асрнинг 40-йилларидан бошлаб ворисийликда отадан болага ўтиш анъанаси кучаяди ҳамда Абдуллахон II даврида аниқ бир шаклга тушади. Аммо, бу ҳолат узоқ давом этмади.

► Давлат бошқарувида хон саройидаги олий даражали амалдорлардан ташкил топган **марказий бошқарув** ҳамда вилоятлар ва туманлар қўлида **маҳаллий бошқарув** асосий ўринда турар эди. Табиийки, хон улар ёрдамида ҳамда бевосита иштирокида давлатдаги маъмурий бошқарувни амалга оширган

► Илгариги сулолалар даврида бўлгани каби шайбонийлар даврида ҳам энг олий давлат идораси-**даргоҳ** ҳисобланган. Даргоҳ тепасида хон турган бўлиб, бу идора сарой девонида жамланган ҳамда давлатнинг ички ва ташқи ҳаётига оид барча масалаларни ҳал қилган.

► Чунончи, давлатнинг олий даражали амалдорлари аъзо ҳамда одатда **бош вазир** томонидан бошқариладиган бу маҳкама давлатнинг сиёсий, молиявий, ҳарбий, ташкилий ва бошқа масалаларини кўриб чиқар эди. Бу ерда қабул қилинган қарорлар хоннинг тасдиғи билан кучга кириб, ҳаётга тадбиқ этилган.

► Шайбонийлар давлат бошқарувидаги муҳим вазифалардан бири **нақиб** ҳисобланган. Нақиблик мансаби хон ҳузурида жуда катта ваколатларга эга бўлиб, нақиб хоннинг энг яқин ва ишончли кишиларидан ҳисобланган.

► Манбаларга кўра, расмий қабул маросимларида нақибнинг олий ҳукмдордан чап томонда биринчи бўлиб жой олиши нақибнинг даргоҳдаги юксак мартабасидан далолат беради.

► Шунингдек, хон томонидан чиқарилган фармон ва ёрлиқларда ҳам нақибнинг номи биринчи бўлиб зикр этилган. Нақибга давлатнинг ички ва ташқи сиёсати ҳамда ҳарбий масалаларда олий ҳукмдорнинг биринчи маслаҳатчиси сифатида қаралган. Айрим ҳолларда ҳарбий музокаралар учун ҳам хон рақиблар томонга ўз нақибини жўнатган.

► Ҳарбий юришларни уюштириш, урушларни давом эттириш ёки тўхтатиш, рақиб томоннинг ҳарбий-стратегик томонларини ўрганиш каби вазифалар ҳам нақибга юклатилган ҳамда хон унинг маслаҳатлари билан қарор қабул қилган.

► Манбаларга кўра, нақибларга ўта маъсулиятли бўлган элчилик вазифалари ҳам юклатилган. Шайбоний ҳукмдорлари нақиблик лавозимига асосан пайғамбар авлодлари ҳисобланган сайидлар хонадонига мансуб шахсларни тайинлаганлар.

Давлат мансаблари

• Шайбонийлар давлатидаги муҳим мансаблардан яна бири оталиқдир. Бу мансабга тайинланган шахс, аввало, вояга етмаган шахзоданинг тарбияси учун масъул бўлган. Мазкур лавозим эгаси шахзодага оталиқ қилиб, отасининг ўрнини босадиган даражада тарбия берган.

• Оталиқлар шахзодаларга мулк қилиб берилган вилоятлардаги хон ҳокимияти сиёсатини белгилаш ва амалга оширишда катта аҳамиятга эга бўлганлар. Хонлар вояга етмаган шахзодаларга вилоятларни мулк сифати тақсимлаб берганда уларни доимий назорат қилиш учун ўзининг ишончли кишиларини оталиқ қилиб тайинлаган.

• Бундай ҳолларда шахзодалар вояга етгунига қадар маълум вилоятлардаги бошқарув ишлари оталиқлар кўлида бўлган. Оталиқлар амалда бутун бир вилоят тақдирини, унинг марказий ҳокимият билан муносабатларини ҳал қилганлар

• Давлат ишларида **кўкалдош** (айнан маъноси-бир онадан сут эмган) мансаби ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган. Кўкалдошлар давлат билан дўстона ва душманлик муносабатида бўлганлар ҳақида маълумотлар тўплаган. Шунинг учун ҳам кўкалдош даргоҳнинг энг ишончли кишиларидан ҳисобланиб, бу амалдаги кишиларнинг вазифаси мамлакатда олий ҳукмдорлиб бораётган сиёсат дахлсизлиги, унга фуқаронинг муносабатларини ўрганишдан иборат бўлган. Кўкалдошлар юқори мавқега эга бўлиб, бадавлаткишилар бўлган. Тошкент ва Бухорода кўкалдошлар ўз маблағлари ҳисобидан мадраса қурдиргани маълум.

• **Хон ясовули** лавозимидаги шахслар сулола ички муносабатларига оид бўладиган тадбирларни бошқариб турган. Чунончи, олий ҳукмдор билан шахзодалар ўртасидаги муносабатларни ўрнатилган тартиб асосида йўлга қўйиш, хоннинг шахзодаларни қабул қилиши, уларнинг арзлари, илтимосларини хонга етказиш каби тадбирлар шулар жумласидандир

• Шайбонийлар хонлари ҳаётида овчилик муҳим аҳамиятга эга бўлган. Шунинг учун ҳам хон ҳузуридаги **қушбеги** ёки **амири шикор** лавозими маъсулиятли ҳисобланган. Амири шикорнинг вазифаси хон ва султонларнинг овларини уюштириб туриш бўлган.

• Ов қилинадиган жой атрофидаги қишлоқлар аҳолиси ўз от-улови, қурол-аслаҳаси билан келиб хон ва султонларнинг ов ўтказишларида уларга ёрдам бериш, улар кўниб қолганларида кўноқ ҳамда озиқ-овқат билан таъминлаш ишлари ҳам қушбегининг вазифаси ҳисобланган. Манба тили билан айтганда, “турли овчи қушлар (лочин, бургут-Э.Б.), този итлар ва бошқалар” ни тайёрлаш ҳам амири шикорнинг зиммасида бўлган

• Давлат даргоҳидаги хавфсизликни таъминлаш, ички тартиб қоидалар, келдикетдидан хабардорлик **эшикоғабоши** лавозимидаги шахс зиммасида бўлган. Ушбу мансаб чап эшикоғабоши, ўнг эшикоғабоши, эшикоғабоши каби лавозимларга тақсимланиб, бу хизмат вакиллари уруш пайтларида олий ҳукмдорнинг энг муҳим ҳарбий топшириқларини ҳам бажариб борганлар

• Умуман олганда, А.Зиё тадқиқотларига кўра, ўша замонларга хос равишда давлатнинг бирор-бир хизмат идораси, хизмат тури намоёндалари уруш пайтларида ўзларининг тўғридан-тўғри вазифаларига қўшимча равишда ҳарбий фаолият билан ҳам шуғулланиб келганлар.

• Бу ҳолатни **мироҳўр** (олий ҳукмдорга тегишли йилқи, от-улов, уларнинг таъминоти кабиларга масъул), **шиғовул** (чет эл элчиларини қабул қилиш бўйича махсус хизмат бошлиғи), қушбеги, **чухрабоши** (махсус ҳарбий қисм бошлиғи), баковул, дастурхончи каби хизматлар фаолияти орқали ҳам кўришимиз мумкин. Яъни, улар ўз идоровий вазифаларидан ташқари ҳарбий юмушларни ҳам бажариб келганлар.

• Мамлакатнинг сиёсий ҳаётида, давлат бошқарувида ҳарбий маъмурий амалдорлар, йирик саркардалар, қўшин бошлиқларининг (умаро) ҳам ўрни катта эди. Даргоҳдаги ҳарбий ишлар билан боғлиқ **чухрабоши** ва **курчибоши** (қурол-аслаҳа хизмати бошлиғи) вазифаларидан ташқари жибачи, жарчи, қоровулбеги, туғбеги каби хизматлар ҳам бўлган.

• Ички ва ташқи хавфни бартараф этишда, янги ерларни босиб олиш учун қилинадиган истилочилик юришларда қўшинларнинг сони, ҳарбий тайёргарлиги, қўшин бошлиқларининг қўмондонлик маҳорати кабилар катта аҳамият касб этган.

• Шайбонийлар давлати бошқарувида ҳарбий-маъмурий амалдорлардан ташқари, **уламолар, шайхлар** ва **хожаларнинг** ҳам мавқеи катта бўлган. Энг кучли ҳукмдорлар ҳам уламолар билан ҳисоблашишга мажбур бўлганлар.

• XVI асрнинг бошларида Шайбонийхон йирик дин пешволарнинг давлат ишларига сиёсий таъсирини анчагина пасайтиришга муваффақ бўлган ва диний ҳамда дунёвий ҳокимиятни ўз қўли остида бирлаштирган эди.

• XVI асрнинг ўрталаридан бошлаб Жўйбор шайхлари олий ҳукмдор тақдирини ҳал қилиш даражасидаги мавқега кўтариладилар. Қишлоқларда катта-катта ерларга, шаҳарларда эса йирик кўчмас мулкларга эга бўлган шайхлар йирик зодагонлар ва амалдорларга ҳам ўз таъсирини ўтказганлар.

• Манбаларга кўра, забардаст шайбонийлар ҳукмдорларидан бири бўлган Абдуллахон II ҳам аввал Хожа Ислон, кейин эса Хожа Саъдларнинг сиёсий ва хўжалик фаолиятини қўллаб-қувватлашга мажбур бўлган. **Шайх-ул-ислом** ҳам жўйбор шайхлари хонадонидан сайланган. Дин пешволари орасида шайх ул-ислом, садр, қози калон, муфти каби диний мансабларнинг мавқеи анча юқори бўлган.

3. Ҳарбий қурилиш ва бошқарув.

• Шайбонийлар давлатида, сиёсатида, бошқарув ишларида йирик саркардалар, қўшин бошлиқлари, қўмондонлар ва амирларнинг ҳарбий маҳорати катта аҳамиятга эга эди. Барча шайбоний ҳукмдорлари ҳарбий сиёсатни Дашти Қипчоқ ўзбекларининг анъаналарига асосланиб олиб борганлар ҳамда бу жараёнда зарур ҳолларда зудлик билан тўпланадиган кўп сонли қўшинларга таянганлар. Ундан ташқари шайбонийлар ички ва ташқи хавфни бартараф этишда, давлат сарҳадларини кенгайтириш учун қилинадиган юришларда қўшинларнинг сони, ҳарбий тайёргарлиги, жанг усуллари, қурол-яроғлар, қўшин бошлиқларининг ҳарбий маҳорати кабиларга ҳам катта эътибор қаратганлар. Шайбонийлар давлатида қўшни тўплаш, қўшиннинг таъминоти, унинг таркиби, қўшинни жангга тайёрлаш, қурол-аслаҳалар, ҳарбий ва қоровуллик хизматини ўташ, ҳарбий ҳаракатларни олиб бориш асосан Чингизхон ва Амир Темур қўшинларининг ҳарбий тузилишига асосланган бўлиб, унга Шайбонийхон томонидан дашт ўзбекларига хос бўлган айрим ўзгаришлар киритилган. Қурол-аслаҳаларнинг ўзгариши эса Абдуллахон II даврига тўғрикелади. Ҳарбий қўшин асосан отлик ва

пиёда аскарлардан ташкил топган. Ҳарбий ҳаракатлар даврида қўшин ўқ-ёй, узун найза, қилич, гурзи, узун дастали жанг болтаси (табарзин), чангак каби асосий ҳужум қуролидан фойдаланган. Абдуллахон II даврида пилта милтиқлар пайдо бўлган. Қўшинда ҳимоя воситаси сифатида қалқон (сипар), ҳамда темир симдан майда қилиб тўкилиб, усти ипак ва бахмал мато билан ёпилган совут (жовшан) ёки жиба (жева)-темир ёки пўлатдан ишланган махсус кийим кабилардан фойдаланилган.

Шайбонийлар қўшинининг олий бош қўмондони хоннинг ўзи ҳисобланган.

Алоҳида бўлинмалар-ўнг қанот, сўл қанот, қалб, қоровул ваҳировулларга хоннинг ўғиллари, қариндошлари ёки жангда синалган, тажрибали ва довюрак нуёнлар (ёки султонлар) бошлиқ қилиб тайинланган. Илгариги даврларда бўлгани каби Шайбонийлар қўшини ҳам ўн минглик (туман), минглик, юзлик, ўнлик бўлинмаларга бўлинган. Шайбонийлар қўшини асосан **қалб** деб аталувчи марказий қисм, **баронғор** (ўнг қанот) ва **жавонғор** (сўл қанот) қисмларидан ва **хировул** (қўшиннинг орқа қисми) дан ташкил топган. Манбаларда қўшиннинг қанотларига бошчилик қилган саркарда **ўғлон** деб ҳам эслатилади. Қўшинолдида **манглай** деб аталувчи ҳарбий қисм ярим доира шаклида саф тортиб борган. Унинг олидида эса тез ҳаракатланувчи кичик жанговор қисм **илғор** бўлган. Шунингдек, умумий қўшин олдида **қоровул** деб аталувчи махсус қисм, қўшиннинг ўнг ва сўл қанотлари олдида борувчи **кичик ғўл** деб номланувчи бўлинмалар ҳамда қўшин ортидан борувчи махсус ёрдамчи бўлинма-**чаноҳ** ҳаракат қилган.

2. Давлат тизими ва маъмурий бошқаруви

• XVII-XVIII асрнинг биринчи ярми давлат бошқарувида ҳокимият марказда ҳам вилоятларда ҳам асосан бир идора – **даргоҳда** мужассамлашиб борган.

• шайбонийлар даврида бўлгани каби аштархонийлар даврида ҳам давлат тизимида ўтроқ турмуш тарзи анъаналари билан бирга айрим ярим кўчманчиларга хос удумлар ҳам сақланиб қолган.

• Бу даврда ҳам **хон** расман олий ҳокимият бошлиғи бўлиб, давлатдаги ички ва ташқи сиёсатга боғлиқ барча масалалар унинг ихтиёри билан ҳал этилган. Барча олий фармонлар хон томонидан жорий этилиб, унинг номидан тангалар зарб қилинар, хоннинг номи хутбага қўшиб ўқиларди.

давлат маъмурий бошқаруви

► Амалдаги бошқарувда кўпгина аштархоний ҳукмдорлари саройдаги катта мавқега эга бўлган амалдорлар ҳамда йирик уламолар қўлида кўғирчоқ эдилар.

► Нодирмуҳаммад, Субхонқулихон, Убайдуллахон каби хонлар марказий ҳокимият обрўсини кўтаришга, бебош амирлар мавқеини чеклашга ҳаракат қилган бўлсалар-да, уларнинг бу ҳаракатлари деярли самара бермади.

► Бу даврда марказий давлат бошқаруви **сарой амалдорлари** қўлида тўпланган бўлса, жойлардаги маҳаллий ҳокимият **вилоят ҳокимлари** ихтиёрида бўлган.

► Аштархонийлар ҳукмронлиги йилларида ҳам нақиб, оталиқ, парвоначи, додхоҳ, девонбеги, қушбеги, чухрабоши, ясовул, иноқ, қурчи, ҳарбий қози, ҳарбий муфти, эшик оға боши, мирзабоши, сарой кутубхонаси бошлиғи, дастурхончи каби лавозимлар мавжуд бўлгани маълум.

► А.Зиё таджикотларига кўра, **оталиқнинг** вазифаси XVI асрда асосан жойлардаги бошқарув тизими билан боғлиқ бўлса, аштархонийлар даврида, айниқса Абдулазизхондан бошлаб, оталиқнинг марказдаги мавкеи кучая бошлади.

► Масалан, Абдулазизхон Бухоро тахтига чиққач пойтахтдаги оталиқ вазифасини ўша пайтда энг кучли мавкега эга бўлган Ялангтўшбийга таклиф қилган. Оталиқнинг мавкеи Субхонқулихон даврида ҳам баланд бўлиб, энг муҳим ҳарбий ишлар (масалан, хивалиқларнинг Бухорога тахдидини қайтариш, Хуросон юриши) оталиққа юклатилган.

► ”Убайдуллонома” асарида оталиққа “умдат ал-умаро”, яъни “бутун амирлар табақасининг таянчи” деган таъриф берилган. Абулфайзхон давридаги оталиқ мансабида бўлган Ҳакимбий ва унинг ўғли Раҳимбийлар жуда катта мавкеига эга бўлиб, улар охир-оқибат сулола вакилларида ҳокимиятни бутунлай тортиб олишга муваффақ бўлдилар.

► Аштархонийлар, хусусан Убайдуллохон ва Абулфайзхон даврларида **қўшбеги** лавозимидаги амалдорларнинг ҳам мавкеи ўсган. Аниқроғи шу мансабдаги шахснинг мавкеи кўтарилиши билан у эгаллаб турган лавозимнинг ҳам аҳамияти юксалган. бу даврда қўшбеги боши “амирларнинг энг улуғи ” эди.

► Бу даврда Бухородан кейинги энг нуфузли шаҳар Балх бўлиб, уни тахт вориси бошқарар эди. Расмий даражадаги давлат бошқаруви икки босқичли бўлиб - **марказий** ва **маҳаллий бошқарув** тизимига эга эди.

► Вилоят ҳокимларининг марказий ҳокимиятга бўйсунishi белгиланган йиллик солиқларни тўплаб хон хазинасига юбориб туриши, хон фармонида кўра, ҳарбий юришларда ўз қўшинлари билан қатнашишдан иборат бўлган холос.

► Кўп ҳолларда ўзларини марказий ҳокимиятдан мустақил деб ҳисоблаган вилоят амирлари ва ҳокимлари ҳам ўз бошқарув тизимига ва ҳарбий кучларига эга бўлган.

► Бу даврда амалдорлар тоифасига кирган шахслар ўз эгаллаб турган лавозимларидан маъсулиятли вазифаларидан ташқари сиёсий жараёнлар ва ҳарбий юришларда ҳам иштирок этганлар. Мисол учун, манбаларга кўра, 1722 йилда Вобкент остонасидаги Муҳаммад Ҳакимбий оталиқ бошчилик қилган

Абулфайзхон ва Самарқанд ҳокими Ражаб Султон қўшинлари билан бўлган тўқнашувда девонбеги, қўшбеги, парвоначи, додхоҳ, мирохўр, эшикоғабоши, тўқсабо, дастурхончи каби мансабдорлар ҳам иштирок этганлар

Бу даврдаги бошқарувда дунёвий лавозимдаги амалдорлар билан бир қаторда **диний лавозимдаги** амалдорларнинг ҳам мавкеи баланд бўлган. Бошқарув тизимида йирик дин пешволари **хожалар** ва диний мансаб эгалари бўлмиш **шайхулислом, садр, қози калон** ва бошқалар катта аҳамиятга эга бўлган.

Илгариги даврда бўлгандек, бу даврда ҳам давлат бошқарувида

Жўйбор хожаларининг мавкеи баланд бўлиб, асосий диний мансабдорлар улар ичидан тайинланган .Бухоро шайхулисломи ҳам Жўйбор шайхлари орасидан тайинланиб, Абулфайзхон даврида бу лавозимни Хожа Яҳёнинг ўғли Муҳаммад Ҳаким Хўжа эгаллаган. Шайхулислом жамиятда жуда катта рол ўйнаган бўлиб, нафақат диний, балки барча ишлар бўйича ҳукмдорнинг доимий маслаҳатчиси бўлган. Ҳар бир вилоятнинг ўз қозиси бўлиб, улар диний, оилавий, ворисчилик ҳамда

жиноий ишларни кўриб чиққанлар.

Ҳарбийлар учун ҳам алоҳида қозилар бўлиб, улар **қозийи-аскар** деб аталган

Мавжуд манбаларда Бухоро хонлиги бўйсунувчи вилоятлар ўртасидаги аниқ маъмурий чегаралар ҳақида маълумотлар сақланиб қолмаган. Кўпгина вилоятлар, хусусан Ҳисор, Шаҳрисабз, Фарғона амалда ярим мустақил бошқарилиб Бухорога номигагина тобе ҳисобланган. Аввалги даврда бўлганидек, аштархонийлар давлати вилоятлар, туманлар ва бошқа маъмурий бирликларга бўлинган

Сўнгги аштархонийлардан бўлган Абдулфайзхон ҳукмронлиги даврида марказий ҳокимият заифлашганлигидан фойдаланган ўзбек уруғлари турли вилоятларда ҳокимиятга қарши исён ва ғалаёнлар кўтаришиб, ўзларини мустақил деб эълон қила бошладилар. Улар орасида аштархонийлар саройида катта нуфузга эга бўлган, манғит уруғи бошлиқлардан бири Муҳаммад Ҳақимбий оталиқ (вафоти 1743й) ҳамда унинг ўғли Муҳаммад Раҳимбийнинг ҳаракатлари айниқса кескин эди. Бухорода бўлиб ўтаётган тартибсизликлардан фойдаланган Эрон шоҳи Нодиршоҳ 1745 йилда Муҳаммад Раҳимбий раҳбарлигида Бухорога катта қўшин жўнатди. Муҳаммад Раҳимбий Бухорода визиятни юмшатиш борасида катта ишларни амалга оширди. Миёнқол ва Шаҳрисабздаги кўзғолонлар бостирилди. Муҳаммад Раҳимбий давлат аппарати тизими ишлари ва ҳукумат амалдорларини алмаштириш ишларига жиддий киришди..

► У деярли барча йирик давлат мансабларига ўзининг яқин қариндошлари ва маслакдошларини қўйиб, уларнинг ёрдамига таяниб пойтахтда ўз мавқенимустаҳкамлаб олди. 1746 йилда Нодиршоҳ ўлдирилгач, орадан кўп ўтмай Абдулфайзхон ҳам ўлдирилди. Тахтга ўтирган Абдулмўмин ҳам 1748 йилда ўлдирилди. Унинг ўрнига ниҳоятда ёш бўлган Убайдулла Султон номигагина тахтга ўтказилди.

► 1753 йилга келиб йирик амалдорлар, руҳонийлар ва уруғ оқсоқолларининг розилиги билан Муҳаммад Раҳимхон (1753-1758йй) тахтга ўтирди ва манғитлар сулоласи ҳукмронлигини бошлаб берди.

► Муҳаммад Раҳимхон марказлашган давлат тизими тузиш сиёсатини олиб борди. У йирик мулкдорларни давлатни бошқарув ишларига аралаштирмай, мустақил сиёсат юргизди. Бу ҳукмдор Миёнқол, Нурота, Ургут, Кобадийён, Бойсун каби марказий ҳокимиятни тан олмаган вилоятларга юришлар қилиб, уларни бўйсундиришга эришди

► . Унинг даврида Зарафшоннинг юқори оқими, Жиззах, Зомин яна Бухорога қўшиб олинди. Муҳаммад Раҳимхон қисқа муддат ичида жуда катта ҳудудни бирлаштирган манғитларнинг марказий давлат тизимини барпо этди. 1758 йилга келиб Тошкент, Қўқон, Марв, Балх, Қундуздан элчилар келиб унинг ҳокимиятини тан олганликларини билдирадилар. Муҳаммад Раҳимхон вафотидан сўнг унинг балоғатга етмаган набираси Фозилтўра тахтга ўтказилиб, ҳокимият аслида Муҳаммад Раҳимхоннинг тоғаси Дониёлбий оталиқ (1750-1785 йй) қўлига ўтди. Дониёлбийнинг ҳукмронлиги даври марказий ҳокимиятнинг заифлашуви билан изоҳланади. У тахтга ўтирган дастабки пайтдаёқ марказлашаган давлат сиёсатига қарши ғалаёнлар ва кўзғолонлар кўтарилди. Миёнқол воҳаси, Шаҳрисабз ва

Китоб,Шеробод ва Бойсун, Ҳисор вилоятларида катта-катта халқ ғалаёнлари вачиқишлар бошланиб кетди. Даставвал, Ҳисорга бадарға қилинган юз, кенагас,буркут, баҳрин, сарой каби ўзбек уруғларининг амирлари бош кўтардилар. Улар манғитлар сулоласини тахтдан ағдаришни режалаштирган эдилар. Дониёлбийнинг амирларни тинчлаштириш учун қилган ҳаракатлари зое кетди. Шундан сўнг Дониёлбий кўзғолонларга қарши кўшин жўнатди ва Бухоро шаҳри аҳолисининг ёрдами билан кўзғолон бостирилди. Исёнчи амирларнинг кўпчилиги қатл этилди.Орадан кўп ўтмасдан юз уруғларининг бошлиғи Фозилбий бош кўтарди. Дониёлбий қийинчилик билан бўлса-да бу кўзғолонни ҳам бостирди. Айниқса, 1771 йилда Шаҳрисабз ва Хузурда кўтарилган кўзғолон давлат асосларини жиддий ларзага соди. Бу кўзғолонни ҳам катта куч сарфлаб бостиришга эришган Дониёлбий кўзғолончилар раҳабарларини қатл эттирди. Мамлакатда ғалаёнларнинг деярли тўхтовсиз кўтарилиб туриши марказий ҳокимиятнинг обрўсини, қудратини тушириб юборди. Мамлакатнинг иқтисодий аҳвол ҳам ночор ҳолатга тушиб қолди. Натижада 1784 йилда пойтахт Бухорода ҳам кўзғолон кўтарилди. Кўзғолон бостирилган бўлса-да, Дониёлбий 1785 йилда тахтни ўғли Шоҳмуродга топширишга мажбур бўлди

► Шоҳмурод тахтга ўтирганидан сўнг **“амир”** унвони билан ҳокимиятни бошқаради(1785-1800 йй.). У ўз ҳукмронлиги даврида шаҳарлар тараққиёти ва ободончилигига, ирригация ва қишлоқ хўжалиги ривожига алоҳида эътибор берди. Тарихда **“Амири маъсум”** (**“Туноҳсиз амир”**) номи билан қолган Шоҳмурод ўз даврида марказий ҳокимиятни нисбатан мустаҳкамлашга эришди. Унинг ҳукмронлиги даврида мамлакатни ривожлантиришга йўналтирилган тўртта муҳим ислоҳот- **молия, суд, маъмурий ва ҳарбий** ислоҳотлар ўтказилди. Аввало,1758 йилдан бошлаб, амирликда тўла ҳолатда (аралашмаларсиз) кумушдан иборат бўлган кумуш тангалар,олдингиларидан ўзининг қиймати, сифати ва ташқи кўриниши билан фарқ қиладиган соф тилла тангалар зарб этила бошланди. У давлат зарбхоналарида аҳолининг ўз шахсий жамғармаларидан олиб келган кумиш ва олтиндан бир хил ўлчамдаги кумуш ва тилла тангаларни зарб қилишга кенг рухсат берди

Амир Шоҳмурод ўтказган ислоҳотлари

- адлия соҳасида ўтказган ислоҳоти билан мамлакатдасуд ишларини олиб боришни бирмунча эркинлаштирди. Манбаларга кўра,амирликдаги суд ҳайъати ишларини Шоҳмуроднинг бевосита ўзи бошқарган.

- Суд ишларини олиб бориш учун махсус судлов қонунлари мажмуаси ишлаб чиқилган бўлиб, барча вилоят, туман, беклик қозилари айнан мана шу қонунлар мажмуаси асосида иш олиб борганлар

- Умуман олганда, амир Шоҳмурод томонидан ўтказилган ислоҳотлар мамлакатдаги марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаб, иқтисодий юксалишни таъминлаган эди

- Шунингдек, солиқларнинг тарибга солиниши, суд ишларидаги ноҳақликларга чек қўйилиши, маҳаллий амалдорлар устидан назорат ўрнатилиши – савдо-сотик ва ҳунармандчиликнинг, қишлоқ хўжалигининг юксалишига шароит яратиб берган эди.

- Шоҳмурод ўзи идора этиб турган марказлашган давлат тизимини янада мустаҳкамлаш соҳасида ҳам маълум ишларни амалга оширди. Унинг даврида ҳам амирликда бир нечта уруғлар ва айрим вилоятларнинг норозиликлари содир бўлиб

турган эди. Хусусан, 1786 йилда Кармана сарҳади аҳолиси Бухоро амирига бўйсуннишдан бош тортиди.

Мамлакатда амалга оширилган ислохотлар ва муваффақиятли ҳарбий ҳаракатлар натижасида анча мустақамланиб олган Шоҳмурод кўшни Афғонистонга ҳам ҳарбий юришлар уюштиради.

Хусусан, Шоҳмурод Амударёнинг ўнг қирғоғидаги илгариги Бухоро ерларини қайтариб олиш учун Афғон амири Темуршоҳга қарши урушлар олиб боради. Бу урушлардан сўнг Шоҳмурод ва Тимуршоҳ ўртасида сулҳ тузилиб, Амударё ҳар иккала давлат ўртасидаги чегара деб белгиланди.

Амир Шоҳмурод 1800 йилда вафот этганидан сўнг унинг ўғли амир Ҳайдар (1800-1876 йй.) валиаҳд сифатида тахтга ўтирди. Отаси даврида Қаршининг ҳокими бўлган амир Ҳайдар оқ кигизга ўтқазилиб хон этиб кўтарилади. Аммо, Ҳайдар хон унвонини эмас, балки “амир ал-мўминин” унвонини олди. Манбаларга кўра, хутба амир Ҳайдар номига ўқилган бўлса-да, тангалар амир Ҳайдар, амир Шоҳмурод ва Дониёлбий номларидан зарб этилган

Отасининг сиёсатини давом эттиришга ҳаракат қилган амир Ҳайдар ўз ҳукмронлигининг дастлабки йилларида Бухоро ҳудудининг бутунлигини сақлаш, Зарафшоннинг юқори оқими ҳудудлари, Шаҳрисабз, Миёнқол ерларини қўлда сақлаб қолиш учун курашлар олиб борди. Ўратепани вақтинча ўзига бўйсундиришга эришди.

► Амир Ҳайдар даврида Хива хонлари амирлик ҳудудларига тез-тез талончилик урушлари қилиб турдилар. 1806 йилда амир Ҳайдар бутун Бухоро аҳлини қуролланишга ва Хива хони Элтузарга қарши курашишга чақирди ҳамда уларни мағлубиятга учратиб, амирлик ҳудудларидан ҳайдаб чиқаришга эришди.

► Бу урушлардан сўнг Бухоро билан Қўқон ўртасида урушлар бошланиб кетди. Қўқон хони Олимхон 1807, 1810 йилларда Ўратепага ҳужумлар қилиб, катта ўлжаларни Қўқонга олиб кетди. Бундай ҳужумлар Қўқон хони томонидан Жиззах ва Зоминга ҳам уюштирилиб турилди.

► Доимий равишда олиб борилган уруш ҳаракатлари катта харажатларни талаб этганлиги боис, амир Ҳайдар кўшимча солиқлар йиғиш ҳақида фармон берди. Бу эса меҳнаткаш аҳоли аҳволини янада оғирлашишга ва амир Ҳайдар ҳамда у олиб бораётган сиёсатга қарши чиқишларга олиб келди. Мана шундай қўзғолонлар 1821-1825 йилларда Миёнқол, Самарқанд ва Ургутда бўлиб ўтди.

► Амир Ҳайдар бу қўзғолонларни катта қийинчиликлар билан, қўзғолончиларга катта ваъдалар бериш эвазига бостиришга эришди. Шаҳрисабз ва Марв воҳаси учун ҳам Амир Ҳайдар урушлар олиб боришга мажбур бўлди.

► Ўз даврида Амир Ҳайдар кўшни Афғон давлати ҳукмдори Шужоъ ал-мулк Дурроний билан дўстлик алоқаларини ўрнатган бўлса-да, Қўқон ва Хива давлатлари билан Бухоро давлати ўртасидаги муносабатлар кескин эди.

► Манбаларга кўра, шундай шароитда амир Ҳайдар ҳатто Туркия султони Маҳмуд II га ёрдам сўраб мурожаат этган ва унинг итоатига ўтишга тайёр эканлигини ҳам маълум қилган.

► Амир Ҳайдар 1826 йилда вафот этганидан сўнг унинг иккита катта ўғиллари амир Ҳусайн (икки ярим ой) ва амир Умар (тўрт ой) қисқа муддат тахтга ўтириб, ўз

укалари Насрулло томонидан ўлдириладилар. Шундан сўнг тахтга амир Ҳайдарнинг учинчи ўғли Насрулло ўтирди.

► Амир Насруллонинг ҳукмронлик даври (1826-1860 йй.) аввало, Бухоро амирлигидаги сиёсий тарқоқлик, зодагонларнинг бошбошдоқликларига барҳам бериш билан изоҳланади. Амир Насрулло ҳокимиятни бошқаришда ниҳоятда қаттиқ кўллик сиёсатини олиб борди. Ўзининг бераҳмлик сиёсати туфайли амир Насрулло “қассоб амир” деган номга сазовор бўлган эди.

► Амир Насрулло марказий ҳокимиятни тан олмайдиган бўйсунмас маҳаллий ҳокимларга қарши қаттиқ кураш олиб борди. Бу борада Шаҳрисабз Бухорога бўйсунмай қўйган энг йирик мустақил вилоят ҳисобланарди. Шунинг учун ҳам амирнинг сиёсатидан нарози бўлган кўплаб амалдорлар Шаҳрисабзга қочиб паноҳ топганлар.

► Амир Насрулло 1832 йилда Шаҳрисабзга қарши уруш бошлаб, 32 марта юришдан сўнг 1852 йилда Шаҳрисабз ва Китобни бўйсундиришга эришади.

► Амир Насрулло Қўқон ва Хива хонлари билан ҳам урушлар олиб борди. У 1842 йилда Қўқонга юриш қилиб уни эгаллади. Аммо, бу пайтда Хива хони Оллоқулихон Бухоро чегараларига ҳужум қилганлигини эшитгач, Қўқонга ўз ноибини қолдириб орқага қайтишга мажбур бўлди. Амир Насрулло ўз қўшинлари билан Хивага юриш қилиб, Хазораспни қамал қилди. Аммо, мағлубиятга учраб қайтиб кетишга мажбур бўлди.

► Амир Насрулло ўз ҳукмронлиги даврида Ўратепа ва Хўжанд учун Қўқон хони билан тўхтовсиз урушлар олиб борди. Бунинг натижасида шаҳарлар қўлда-қўлга ўтиб кўпгина вайронагарчиликлар келиб чиқди, талон-таложлик авж олди.

► Манбаларга кўра, Қўқондан Кешгача бўлган барча мамлакатларни бўйсундирган амир Насрулло Бухоронинг амалдаги охириги мустақил ҳукмдори бўлиб қолди

► Амир Насруллодан сўнг тахтга унинг ўғли амир Музаффар(1860-1885 йй.)ўтирди. У манғитлар сулоласидан бўлган тўртинчи амир бўлиб, унинг 25 йиллик ҳукмронлик даврида жуда кўп воқеалар содир бўлдики, улардан энг аянчлиси – Бухоро амирлигининг Россия императори вассалига айланишидир.

► Амир Музаффар ўз ҳукмронлигининг дастлабки йилларида уламоларга деярли эътибор бермади, улар билан бирор-бир масала юзасидан маслаҳат ҳам қилмади. Аммо, 1868 йилда амир руслардан мағлубиятга учрагач, уламоларга ён беришга мажбур бўлди. Чунки уламолар маҳаллий аҳолини русларга қарши курашишга даъват этган эдилар. Лекин фурсат қўлдан бой берилган эди.

► Уламоларнинг халқни кўтариши ҳам, амирнинг ўғли Катта Тўра (Абдумалик), Китоб ва Шаҳрисабз бекларининг саъй-ҳаркатлари ҳам бесамар кетди. Зирабулоқ яқинидаги жангда мағлубиятга учраган амир Музаффар руслар томонидан тузилган шартномага имзо чекишга мажбур бўлди.

► Унга кўра амир Ўратепа, Жиззах, Зарафшон воҳаси ҳудудларидан маҳрум бўлди, рус ҳукуматига 125 минг тилло микдорда товон тўлайдиган бўлди ҳамда Бухоронинг Россияга вассаллигини тан олди.

Амир Музаффар ўғли Абдулаҳадни тахт меросхўри деб эълон қилди ваўша йили уни Россия императори Александ Александровичнинг тахтгаўтириш маросими

тантанасига қатнашиш учун Москвага жўнатди. ПодшоАлександр III га Бухоро юлдузи ордени топширилди ва Абдулахад ҳақиқийтаҳт вориси сифатида Россия томонидан тасдиқланди. 1883 йилда эса амирМузаффар Россия империясининг I-даражали Муқаддас Анна ордени билан тақдирланди. Архив маълумотларига қараганда, бу мукофотни Бухорога империянинг нуфузли амалдорларидан бири – генерал-майор, князь Витгенштейн бошчилигидаги махсус элчилар гуруҳи олиб келган. Амир Музаффар 1885 йил 31 октябрда касаллик туфайли вафот этади. Унинг ўғли амир Саййид Абдуллаҳад 1885-1910 йиллар Бухоро амирлиги тахтини бошқарди. Абдулахад 14 ёшидан бошлаб Кармана беки этиб тайинланган. Рус сайёҳларининг маълумотларига кўра у Карманада жуда оддий кун кечирган. 1885 йил 4 ноябрда амир Абдулахадни Бухоро аркида оқ кигизга ўтирғизиб, тахтга ўтқизиш маросими бўлиб ўтди.

Амир Абдулахад саёҳат қилишни яхши кўрган. У турли йилларда Москва, Санкт-Петербургу, Киев, Одесса, Екатеринбург, Боку, Тифлис, Ботуми, Севастопол, Боғчасарой каби шаҳарларда бўлган. Унинг ҳукмронлиги даврида қийноқлар, ўлим ҳукми ва энг даҳшатли жазо, Бухородаги Минораи Калондан ташлаб юбориш ман этилган. Амир Абдулахад даврида амирликда мис, темир, олтин қазиб чиқариш, телефон линиялари ва темир йўллари қурилиши, савдо фаол ривожлантирилади. Абдулахад амирликдаги ҳарбий кучларга алоҳида эътибор берган.

1895 йилдан бошлаб Бухоро амирлигида милиция хизмати йўлга қўйилган. Кейинчалик ҳам амир Абдулахад ўз қўшинини ҳарбий тайёргарлигини ошириш ва замонавий қуроллантириш учун кўпгина ишларни амалга оширган. Амир Музаффар 1910 йил 22 декабрда буйрак касалидан вафот этгач 1911 йил январда унинг иккинчи ўғли Саййид Мир Олим тахтга ўтиради. Олимхон 1893-1896 йилларда Петербургда таълим олган. Ундан сўнг аввал Насаф вилоятига, кейин эса Карманага ҳокимлик қилган. 1911-1920 йиллар Бухоро тахтини бошқарган амир Олимхон Бухорода совет ҳукумати ўрнатилгач Афғонистонга чиқиб кетди ва 1944 йил Қобулда вафот этди

1. Амирликнинг ҳудуди, маъмурий тузилиши ва аҳолиси

Ўрта Осиё хонликлари ичида Бухоро амирлиги алоҳида мавқеига эга бўлган, катта ҳудудларни эгаллаган давлат эди. Манбаларга кўра, XVIII асрнинг ўрталарига келиб Бухоро амирлиги ҳудудларида бирмунча ўзгаришлар содир бўлади. Бу даврда Бухоро ҳукмдорлари ўз тасарруфларида Бухоро шаҳри ва унинг атрофидаги Вобкент, Гиждувон, Қорақўл, Вағоза туманлари, Қашқадарё ва Миёнқол воҳаларини сақлаб қололган эдилар. Хўжанд, Тошкент, Ҳисор вақти-вақти билан эса Ғузур, Шаҳрисабз, Нурота, шунингдек Амударёнинг ўнг соҳилидаги Балх, Андхай, Маймана, Бадахшон ва Шибирғонлар ҳам Бухорога вассал бўлишига қарамай унга итоат этмай қўйганлар. Сиёсий парокандаликнинг асосий сабаби – сўнгги аштархонийлар давридаги ўзаро қурашлар, марказдан қочувчи кучлар мавқеининг ўсиши эди.

► XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, яъни манғитлар сулоласи ҳукмронлиги ўрнатилгач, Бухоро амирлиги яна аста-секин мустаҳкамлана бошлайди. Шу асрнинг 70-80 йилларига келиб Бухоро амирлигининг марказий ҳудудини Самарқанд ва Бухоро шаҳарларини ўз ичига олган Зарафшон воҳаси ташкил қилар эди.

► XIX асрнинг бошларига келиб Бухоро амирлиги ҳудудига Зарафшон ҳамда Қашқадарё воҳаларидан ташқари Сурхон воҳаси, Ҳисор, Хўжанд, Ўратепа, Панжикент каби аҳоли зич жойлашган туманлар, Жанубий Туркменистоннинг катта қисми, жумладан Чоржўйдан то Мурғоб дарёсигача бўлган ҳудудлар кирар эди.

► Бу даврда Бухоро амирлиги ҳудудларининг кенгайишига асосий сабаб – манғитлар сулоласининг марказлашган давлат барпо этишга интилиши эди. XIX аср бошларида Бухоро амирлиги бир томондан Эрон ва Афғонистон, иккинчи томондан Хива хонлиги, учинчи томондан қозоқ жузлари ва тўртинчи томондан Қўқон хонлиги ҳудудлари билан чегарадош эди

► Тадқиқотлар натижаларига кўра, маҳаллий маъмурият намоёндалари **мавзени** қишлоқ ва масжидлардан каттароқ ҳудудий бўлинма деб таърифланганлар. Мисол учун, Карки вилояти **мавзеларга** бўлинса ҳам улар ўз навбатида **бекчаларга** бўлинган, бекча **қишлоқлардан** иборат бўлган.

► Помир вилоятларидаги Рўшон ва Шуғнон маъмурий туманлари **оқсоқоллик** дейилган. Аҳоли яшайдиган пунктлар манбаларда учта атама- **қишлоқ, мавзе, даҳа** номлари орқали қайд этилган.

► Маълумотларга кўра, Бухоро амирлиги аҳолиси XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб тез кўпая бошлайди. XIX асрнинг бошларига келиб амирлик аҳолиси тахминан 2 млн.дан ошиқ, 50-йилларига келиб тахминан 2,5млндан ортиқ кишини ташкил этган. Бухоро шаҳрида тахминан 60 мингдан зиёдроқ, Самарқанда шаҳрида эса тахминан 50 мингдан ортиқ аҳоли истиқомат қилган.

► Амирлик аҳолисининг катта қисмини ўзбеклар ташкил қилган бўлиб, жуда кўплаб ўзбек уруғлари вакиллари амирликнинг деярли барча ҳудудларида яшаганлар. Аҳоли таркибидаги тожиклар Самарқанд, Бухоро, Нурота, Ургут, Китоб каби шаҳарларда, тоғли туманларда, жумладан, Панжикент, Вахш, Ҳисор, Қоратегин, Кўлоб, Шаҳрисабз, Қобадийён, Яккабоғ бекликларида, Зарафшоннинг юқори қисмида истиқомат қилганлар

► Туркманлар ҳам Бухоро амирлиги аҳолисининг сон жиҳатдан катта қисмини ташкил этганлар. Улар амирликка қарашли бўлган Амударёнинг икки қирғоғида жойлашган ерларда, яъни, амирликнинг жанубий ва ғарбий ҳудудларида истиқомат қилишган. Бухоро амирлиги ҳудудида аҳолининг кичик қисмини араблар ташил этган бўлиб, улар асоан Қарши ва Шеробод бекликларида яшаганлар..

► Шунингдек амирлик ҳудудида ҳиндлар, эронийлар, яҳудийлар, лўлилар, афғонлар, қорақалпоқлар, қозоқлар ва қалмиқлар ҳам истиқомат қилганлар.

► Бухоро амирлигида истиқомат қилган номаҳаллий халқлар, жумладан ҳиндлар ва яҳудийлар ижтимоий қатлам сифатида тўла ҳуқуқга эга эмас эдилар ва улар алоҳида мавзеларда яшаганлар.

► Амирликда ўтроқ аҳолидан ташқари тоғ олди ва дашт ҳудудларда кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли ҳам яшаган.

► **Бухоро амирлиги аҳолисининг этник таркиби:** Туркий халқлар 85.0 %, яъни 1.830.254; Эроний халқлар 12.0%, яъни 258.389; Бошқа элатлар 3.0 %, яъни 64.597 Жами 100.0 %, яъни 2.153.240 нафарни ташкил этган.

3. **Давлат бошқаруви тизими.** Бухоро амирлигида XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб манғитлар сулоласининг вакиллари ҳукмронлик қиладилар. Сулола

хукмронлигининг асосчиси Раҳимбий ибн Ҳакимбий бироз муддат (1747 йилдан кейин) Абдулфайзхоннинг ўғилларига оталиқ бўлган бўлиб, 1756 йилда сайидлар, хўжалар ва руҳонийлар томонидан Бухоро тахтига ўтказилади. Раҳимбий хон унвонини олмасдан ўзини “**ноиб ул-хукумат**” (“**ҳоким ўринбосари**”) деб билган. Дониёлбий оталиқ ҳам

хонликка даъво қилмай аввал Фозилтўрани, кейин эса Абдулғозийни(1758-1784 йй.) хон деб эълон қилиб, ўзи уларга ноиб ҳисобланган. Шохмурод 1785 йилда Бухорода “**амир**” унвони билан тахтга ўтиради.

Бухоро амирлигининг сиёсий тизими, идора этиш тартиб-қоидалари, давлат рамзлари, унвон ва мансаблар ҳақида кўпгина олимлар тадқиқот ишлари олиб борганлар. Ушбу тадқиқотларнинг таҳлиллари шуни кўрсатадики, манғитлар хукмронлиги даврида давлат тизмида жиддий ўзгаришлар амалга оширилмаган. Бу даврда олий хукмдор гарчи амир унвони билан ҳокимиятни бошқарган бўлса-да, Бухоро амирлиги ҳам ўзтизими, қонун-қоидалари, бошқарув тартиблари ва бутун моҳияти билан, ўрта асрлар Мовароуннаҳрдаги мусулмон давлатлари, хусусан, шайбонийлар ва аштархонийлар давлат тизмидан деярли фарқ қилмаган. Бухоро амири Сайид Олимхон ўзининг “Бухоро халқининг ҳасратитарихи” асарида Бухоро амирлигининг сиёсий ва идоравий ташкилотлари ҳамда давлат бошқаруви ҳақида маълумотлар бериб, жумладан қуйидагиларни ёзади: “Бухоро амирлари хукм юритишларида – шариат усул ва одатларига риоя қилар эдилар. Бухоронинг ислом уламолари амирни пайғамбар халифаси-ўринбосари, усул ва шариат ҳимоячиси деб билар эди.

Амирнинг тирикчилиги бутунлай шариатга мос бўларди, уни бузиш мумкин эмас эди. Бухоро хонлари бутунлай манғитларнинг ўзбек тоифасидан бўлган. Бухоро подшоҳларини ўзбек одатларига кўра, тўшакча устига табаррукона ўтказиб, сайидлар, хўжалар ва муллолар уни ердан кўтардилар. Бухоро мамлакати 28 та вилоят (боғот)га бўлинар эди. Энг катта вилоятларга амирнинг ўзи ҳокимларни тайинлар эди. Бу вилоятларга Нурота, Қоракўл, Бойсун, Ҳисор, Деҳнов, Қўрғон, Болжувон, Кўлоб, Қубодиён, Дарвоз, Рўшон, Самарқанд, Миёнқол, Фароб, Урметон ва Масчоҳлар кирар эди. Валиаҳдга қарашли мулк Қарши ҳисобланар эди.”

Заруратга қараб мамлакат пойтахтида амир бошчилигида **Давлат Кенгаши** чақирилиб турилган. Анъанага кўра, лавозимларига қараб 5 тадан 20 тагача амалдорлар аъзо бўлган ушбу кенгашда мамлакат ҳаётига доир энг муҳим масалалар кўриб чиқилган.

Илгариги даврларда бўлагани каби манғитлар даврида ҳам давлат бошқаруви тизими икки бўғин – **марказий** ва **маҳаллий бошқарув** тизимидан иборат бўлган. Бу тизимлар мусулмон давлатларига хос бўлган мураккаб бошқарув тармоқларига эга бўлган ҳамда асосан амир, сарой амладорлари, ўзбек уруғлари ва қабила бошлиқлари, уламолар, ҳарбий бошлиқлардан ташкил топган. Амирликдаги марказий ҳокимият амир бошчилигидаги сарой аъёнлари қўлида бўлса, маҳаллий бошқарув вилоят ноиблари қўлида эди. Вилоят беклари амир томонидан асосан манғит уруғивакилларидан тайинланган.

Амирликнинг пойтахти Бухоро ва унинг атрофидаги туманлар амир томонидан бошқарилган. Вилоят беклари нисбатан кичик ҳудудий бўлинмалар амлок мулклар

ҳисобланиб, уларнинг бошқарувчилари **амалдор** деб аталган. Амирликнинг маъмурий тузилишидаги энг қуйи бўғин қишлоқ жамоалари бўлиб, уларни оқсоқоллар бошқарган. Хуллас, Бухоро амирлигирус истилосига қадар ҳозирги Ўзбекистон, Тожикистон ва Туркменистон республикаларининг катта қисмини ўз ичига олган Ўрта Осиёдаги йирик давлат эди.

Манбалар ва адабиётларда Бухоро амирлигида мавжуд бўлган унвон, мансаб ҳамда амалларга оид маълумотлар жуда чалкаш, кўп ҳолларда бир-бирини инкор этади. Сўнгги йилларда Ш.Воҳидов ва Р. Холиқовалар ўз тадқиқотларида ушбу масалаларга аниқлик киритишга ҳаракат қилганлар. Қуйида уларнинг тадқиқотларига асосланиб амирликдаги мансаблар ва унвонлар ҳақида сўз юритамиз.

Бухоро амирлигидаги энг юқори унвон ва мансаблар, аввало манғит уруғи вакиллари, саййидларга, хўжаларга ҳамда уламоларга берилган бўлиб, давлатдаги энг юқори унвон **амир ул-умаро, оталиқ, ҳоким(валий, бек), қўшбеги ва девонбегилар** бўлган. Давлат амир, амир ул-умаро томонидан бошқарилиб, у амалда ва расман чекланмаган ҳуқуқларга эга бўлган. Олтин Ўрда давлатида жорий этилган **оталиқ** унвони манғитлар даврига келиботалиққа олинган шахснинг маслаҳатчиси ва ишончли вакили, ҳарбий вамаъмурий ишларда асосий вакилига айланди. Амир Шоҳмурод даврида оталиқнинг ваколатлари чекланиб, унга Зарафшон дарёси сувининг тасимотини назорат қилиш, Бухоро канали (руд-и шаҳр) ва доруғалик квазифаси юкланади.

Будаврда **қўшбеги** ёки **қўшбегийи боло** энг олий сарой мансаби ҳисобланиб унинг мавқеи жуда баланд бўлган. Амалда бош вазир вазифасини бажарган бу мансаб эгаси иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий масалалар бўйича амирнинг энг яқин одами бўлган. Саройдаги олий мансаблардан яна бири **деворбег** бўлиб, бу мансабдор вазир ваколатларига эга бўлган. Деворбегимолия ишлари, даромад ва харажатлар ҳамда солиқ йиғиш устидан тўланазорат қилиш ишларига жавоб берган. Амирликдаги марказий давлат бошқарувида Бухоро шаҳри алоҳида ўрин эгаллаган. Бухоро шаҳри ҳокими амирнинг биринчи вазири ва бошқа вилоятлар бошқарувчиси ҳисобланган. Шаҳардаги жамоат тартибини сақлаш **миршаб**ларга топширилган бўлиб, улар шаҳар **миршаббошисига** бўйсунган. Бухоро шаҳри **миршаббошисига** бошқабарча шаҳарлар **миршаббошилари** бўйсунган. Манғитлар даврида Бухорода **қўшбеги, қозикалон, бош раис ва мишаббоши** биргаликда “**чор ҳоким**”,

яъни, “**тўрт ҳоким**” деб юритилган. Амирликнинг бошқарув тизимида **бош раис** алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Ушбу амал ярим диний, ярим тарғиботчи усулида эди. Амирликда бош раис одатда **эшон раис** ёки **раис-уш шарият** деб аталган бўлиб унга барча маҳаллий раислар бўйсунган. Бош раис уларни вақти-вақти билан амир олдида текширувдан ўтказиб турган.

Бухоро амири ҳузурида юқори лавозимдаги мансабдорлар билан бирга қуйи амалдаги мансабдорлар ҳам мавжуд бўлган. Амир фармонларини етказувчи **парвоначи**, амирга доимо ҳамроҳ бўлиб юривчи **ҳидоячи**, амир маслаҳатчиси ва хорижий меҳмонларни кўтиб олувчи **шиғовул**, амир осойишталиги ва тинчлигини муҳофаза қилувчи **тонготар(тунқатор)**, амирга қаратилган салом ва таъзимларни қабул қилувчи жавобгар **салом оғаси**, амир

XVIII-XIX асрнинг биринчи ярмида амирликда энг олий диний

мансаб**шайхулислом** ҳисобланган. Аммо,бу даврда унинг вазифалари анча торайган эди. XIX аср ўрталаридан бошлаб шайхулислом ўрнини **қозикалон**эгаллайди. Юқорида эслатилган амир ҳузуридаги кенгашда динвакилларида**қозикалон**, шайхулислом, нақиб ва раис қатнашган.

Амир Музаффар давридан бошлаб амирликдаги барча ҳуқуқий нормалар қозилар томонидан ҳал қилинган. Барча фуқаролик,хўжалик важиной ишлар Қуръон асосида кўриб чиқилган ҳамда жазолар тайинланган. Қозилар амир иродасига кўра қозикалон томонидан тайинланган. Шариат бўйича бошқарув қозилар қўлида бўлган. Қозикалон амирлик пойтахтининг бош қозиси бўлиши билан бирга, давлатдаги бошқа қозилар бошлиғи ҳисобланган. дастурхонига жавобгар **дастурхончи**, амир сафари чоғида номозга чорловчи **имоми жилов**, амир сафари чоғида қонун билан шуғулланувчи **муфти жилов**, амир маслаҳатчилари гуруҳи **жамъога** кабилар шулар жумласидан.Амирга бўлган садоқати ва хизмати учун алоҳида шахслар **додхоҳ,иноқ, тўқсабо,оталиқ, эшикоғаси** каби унвонларга эга бўлганлар.

Амирликда расман учта диний унвон – **ўроқ, судур ва садр** мавжуд бўлган. Манбаларга кўра, мадрасани тугутган шахс **мулла, қози, раис** амалларини эгаллаши мумкин бўлган. Юқоридаги амалларда бир неча йил ишлаганидан сўнг шариат ҳуқуқлари соҳасида тўплаган билим ва тажрибалари асосида бундай шахсларга дастлаб ўроқ, кейин судур ва сўнгра садр унвонлари берилган. Энг охириги диний унвони бўлган шахслар **қозикалон, муфтий, аълам, охун** каби диний амалларни эгаллаши мумкин бўлган.

Амирликда ҳарбийлар томонидан содир этилган жиноятлар ва уларнинг шикоятларини шу масалалар билан шуғулланувчи махсус амалдор-**қози аскар** кўриб чиққан. Ҳарбий жиноятлар бўйича фатво тайёрлаш **муфтий аскар** зиммасида бўлган. Демак, амирликдаги ҳарбийлар ва фуқаролик ишлари алоҳида-алоҳида маҳкамалар томонидан кўриб чиқилган.

Амир Насрулло даврида амирликда мунтазам кўшин – сарбозлар кўшини ташкил этилган. Энг юқори ҳарбий унвонлар **саркарда, амири лашкар, додхоҳ(кўшин бошлиғи)** кабилар бўлиб, **кўронбеги, тўқсабо, мингбоши** каби олий тоифали ҳарбий амалдорлар ҳам фаолият юритган. Бекликлар ҳудудидаги кўшинга бекларнинг ўзлари раҳбарлик қилганлар. Бекнинг энг яқин ёрдамчилари **ясовулбоши** бошчилигидаги ясовуллар бўлган. Кўшинда **понсадбоши, юзбоши, элликбоши, ўнбоши, мирохўр** каби бўлинма бошлиқлари ҳам бўлган. Минг боши байроқ(туғ) кўтариб юриш ҳуқуқига эга эди.

2. Хива хонлигининг ҳудуди, маъмурий тузилиши ва аҳолиси

Хонликнинг аниқ чегаралари ҳақида маълумотлар сақланмаган. XIX асрга келиб хонлик таркибига туркман, қозоқ, қорақалпоқ ва бошқа халқларнинг қўшилиши натижасида давлат сарҳадлари анча кенгайди.

Манбаларга кўра, Элтузархон (1804-1806 йй.) даврида хонликнинг ҳудуди унча катта бўлмасдан, шимолий чегараси Орол-Қўнғирот ҳокимлиги, жанубий чегараси эса Дарғонота билан чегарадош бўлган. XIX аср ўрталарига оид рус манбаларида хонликнинг ғарбий чегараси Каспий денгизигача, жанубда эса Марв водийси орқали Эронга туташиб кетганлиги, шимолда эса Урал дарёсигача чўзилганлиги қайд

этилан.

Хива хонлиги маъмурий жиҳатдан XVI-XVIII асрларда **вилоятларга** бўлинган бўлса, XVIII аср охири – XIX аср бошларидан бошлаб давлатдаги асосий маъмурий худудлар **беклик** деб аталган. Манбаларга кўра, бу даврда хонликда 16та беклик ва 2та ноиблик мавжуд эди. Улар Хазорасп, Гурлан, Хонқа, Кухна Урганч, Қўшкўприк, Питнак, Қиёт, Шоббоз (Шоҳаббоз), Шовот, Тошҳовуз, Амбарманак, Урганч, Хўжайли, Шуманай ва Қўнғирот бекликлари ҳамда Бешариқ ва Қиёт-Қўнғирот ноибликларидир. Уларни хон томонидан айинланган **беклар** ва **ноиблар** бошқарганлар.

► Хива шаҳри бошқаруви хон ва бош вазир ихтиёрида бўлган. Хонликнинг пойтахти турли даврларда Вазир, Кат, Кўхна Урганч, Хива шаҳарлари бўлган. Муҳаммадхон Раҳимхон I (1806-1825 йй.) хонликнинг маъмурий бошқарув тизимини тубдан ўзгартирди. Бекликларнинг марказий ҳокимиятга бўйсунмаслигини ҳисобга олиб, Муҳаммадхон Раҳимхон I хонлик ҳудудида кентларга ажралишни бекор қилди ва манбаларга кўра, хонликда аввал 15та ҳамда кейинроқ яна 11та **ҳокимлик** ташкил этди.

► Булар қуйидагилар эди: Хазорасп, Остона, Урганч, Кат, Тошҳовуз, Қўшкўприк, Оқдарбанд, Гурлан, Кўк кашқа, Қўнғирот, Кўхна Урганч, Илонли, Тахта, Хонқа, Шоббоз, Манок, Ғозиобод, Шайх, Манғит, Хўжайли, Шуманай, Тўрчи, Оқтепа, Қорағон, Хитой.

► Ҳокимликлар ўз навбатида **масжид-қавмларга** бўлинган. Манбалар хонликда жами 1537та масжид-қавмлар бўлганлиги ҳақида маълумот беради.

► Вилоят ҳокимлари хон томонидан, масжид-қавмларнинг қози ва оқсоқоллари эса вилоят ҳокимлари томонидан тайинланган.

Шундай қилиб, Хива хонлиги маъмурий жиҳатдан ҳозирги Хоразм вилояти, Қорақалпоғистон Республикаси, Қозоғистон ва Туркменистон Республикаларининг бир қисмини ўз ичига олган давлат эди. Хива хонлигининг ўтроқ деҳқончилик воҳаларида асосан ўзбеклар яшаб, улар давлатдаги аҳолининг катта кўпчилигини ташкил этганлар. Хонликда шунингдек, туркманлар, қозоқлар, қорақалпоқлар, кам миқдорда тожиклар, яҳудийлар, ҳиндлар, эронийлар, руслар, арманлар, немислар ҳам яшаганлар. Хива хонлигидаги аҳолининг умумий сони ҳақида маълумотлар деярли йўқ. Архив ҳужжатлари ва рус сайёҳларининг маълумотлари бу масалага қисман аниқлик киритади. Хусусан, XIX асрнинг биринчи чорагига оид маълумотларда хонлик аҳолиси 300 минг, шу асрнинг 40-йилларига оид маълумотларда 300 мингга яқин, сўнгги чорагига оид манбаларда 700 мингга яқин деб берилса, архив манбаларини чуқур ўрганган олим М. Йўлдошев XIX аср ўрталарида хонликда 800 мингга яқин одам истоқомат қилганлиги қилганлиги ҳақида маълумот беради. XIX асрнинг ўрталарига келиб хонликда шаҳар ҳаётининг ривожланиши натижасида шаҳар аҳолисининг сони кўпайиб борди. Хива, Хазорасп, Хонқа, Урганч, Қўнғирот, Кўхна Урганч каби шаҳарларда рус сайёҳлари берган маълумотларга кўра, 2 мингдан 5 минггача хонадон яшаган. Хонлик пойтахти Хива шаҳрида 21 мингдан ортиқ аҳоли яшаган.

► **3. Давлат бошқаруви тизими. Мансаблар, унвонлар ва амаллар**

► XVII асрда Хивада муайян бир сулола ҳукмдор эмас эди. Чингизийлар сулоласига мансуб баъзи шахслар Хивага чақирилиб хонлик тахтига кўтарилган бўлса-да, амалда ҳокимият қўнғирот сулоласидан бўлган **иноқ** қўлида бўлган.

► 1804 йилдан бошлаб фақат Қўнғиротлар сулоласи вакиллари Хивада хон бўлганлар.

► Хива хонлигида унвон ва мансабларни сарой, ҳарбий ва диний унвон ҳамда ва амалларга бўлиш мумкин. Тадқиқотчиларнинг фикрича (Ш.Воҳидов) бу тасниф соф назарий бўлиб, аслида хонлик даврида муайян унвон ва мансаблар соҳалар бўйича берилмаган. Ўша вақтда амалдор ва унвон эгаси кўпинча хонга нисбатан шахсий садоқати, қавми яқинлигидан бир мансабдан бошқа мансабга ўтиб, унвонлар соҳибига айланган.

► Хонликда энг олий унвон **хон** бўлиб, у маъмурий, сиёсий ва ҳарбий ваколатларга эга бўлган. Хива хонлиги давлат тизимида Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлигидан фарқли ўлароқ, хон ҳузурида Олий Кенгаш амал қилган. Маълумотларга кўра,бу Олий Кенгашни Муҳаммад Раҳимхон I “ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун илгари иноқ ва оталиқлар бошлиқ бўлган уруғ оқсоқоллари кенгаши ўрнига таъсис этган эди. Бу Олий Кенгашга турли даъво ва жиноий ишларни кўриш ва қарор чиқариш ҳуқуқини берди.”

► Бу Кенгашнинг ваколати чегараланган бўлиб, маслаҳат берувчи органга ўхшар, унинг аъзолари энг юқори мансаб ва унвондаги амалдорлар бўлган. Кенгаш мажлисида бошқа амалдорларга қараганда кўпроқ иноқ, шайх ул-ислом, девонбеги ва ясувулбоши ҳал этувчи овозга эга бўлганлар.

► Кенгаш мажлислари масаланинг муҳимлигига қараб, хон томонидан чақирилар эди. Олий Кенгаш оқсоқоллардан, яъни, маълум мансаб ва унвон эгаларидан, чунончи, нақиб, шайх ул-ислом, мутавалли, мироб, қози, фармончи, дарға, шиғовул, дастурхончи, арбоб, мирохўр қабилардан иборат эди. Шунингдек, хоннинг қариндош уруғларидан бўлган беклар, оталиқ, иноқ ва бийлар ҳам бу кенгашга кирганлар.

► Бу тор доирадаги Кенгаш гарчи давлат ташкилоти сифатида расмийлаштирилмаган бўлса-да, унинг қарори хоннинг қароридек кўрсатилсада, амалда юқори қонун чиқарувчи маъмурий ва суд ҳокимияти эди.

► Кенгаш хонликнинг ички ишларига доир ҳамма масалалар бўйича қарор қабул қилар ва хонликнинг бошқа давлатлар билан бўлган ташқи муносабаларига доир муаммоларни ҳал этар эди. Гарчи Кенгаш давлатнинг турли-туман ички ва ташқи ишларини муҳокама қила олса-да, муҳокама қилинган масалалар бўйича қарор чиқариш аввало хоннинг хоҳиш – иродасига боғлиқ бўлган.

► **Хон саройидаги унвон ва мансаблар.** Унвонлар орасида энг каттаси

► **иноқ** эди. Одатда иноқлар энг қудратли ўзбек уруғларидан тайинланган ҳамда

► ҳамда улар хоннинг энг яқин маслаҳатчилари бўлган. Иноқлар йирик амалдор,

► яъни уруғ бошлиғи ҳисобланган. Абулғозихон тантанали маросимларда ўтириш учун иноқларга ўз ёнидан тўртта жой ажратган. Иноқлар бий, султон, мингбоши каби унвонларни ҳам олганлар. XX аср бошларига келиб иноқлар **бек** мартабасига тушиб, олий сарой амалдорларидан маъмурий мансаб эгаларига айланадилар.

► **Оталиқ** – уруғ оқсоқоли. Иноқ бошлиқ тўпа (гуруҳ) га бирлашган уруғ бошлиғи. Хоннинг энг яқин маслаҳатчиларидан бири бўлган. Оталиқ қилич ва пичоқ тақиб юрган.

► **Бий** – сарой унвони. Иноқ ва оталиқдан кейинги мартаба. Бий қабила ва уруғнинг бошлиғи ҳисобланиб, кўчманчи ва ярим кўчманчи туркий халқларнинг, жумладан ўзбекларнинг уруғ оқсоқолларига бериладиган унвон эди. XVII-XIX асрларда бийлар йирик ўзбек қабила ва уруғларига бошчилик қилиб, фақат марказий ҳокимиятга итоат этганлар. Бий унвони авлоддан авлодга мерос қилиб қолдирилган.

► **Амир ул-умаро** – Амирларнинг амири, Хива хонлигида XIX асрнинг ўрталарида таъсис этилган. Сайид Муҳаммадхон бу унвонни биринчи марта ўзининг акаси Сайид Маҳмуд тўрага берган эди. Муҳаммад Амин иноқ ҳукмронлиги даврида амир ул-умаро унинг акаси Фозилбий эди. Ўшандан кейин амир ул-умаро унвони ҳеч кимга берилмаган.

► **Кўшбеги** – Хива хонлигида саройнинг олий мансабларидан бири бўлиб, молия ва солиқ йиғиш ишларини бажарган. Кўшбегининг махсус девони ҳамда унга тобе этувчи амалдорлари бўлган.

► **Меҳтар** – катта, улуғ деган маънони беради. Меҳтар сарой хизматкорларининг бошлиғи вазифасини бажариб, хонга яқин кишилардан ва хон уруғига мансуб аъёнлардан тайинланган. Меҳтарнинг ҳам ўз девони бўлиб, ер солиғи “солғут” тўплаш ҳам унинг хизматида кирган.

► **Бекларбеги** – Қорақалпоқ ва кўчманчи халқларнинг оқсоқолларига бериладиган фахрий унвон. Бекларбегининг вазифаси уларнинг ўз уруғларидан йиғиладиган харажатларнинг тўғрилигини текшириб туриш вауларни тўла равишда хазинага топшириш устидан назорат қилишдан иборат

► бўлган. Бу лавозимга амалдорлар одатда хоннинг қариндош-уруғларидан тайинланган.

► **Бек** - XIX асрда Хива хонлигининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида беклар анча катта рол ўйнаганлар. Бек – хон ва давлат арбобларининг қариндошларига, фарзандларига бериладиган фахрий унвондир.

► **Парвоначи** – хон саройидаги олий вазирлардан бири. Парвоначи саройнинг ички ва ташқи ишларида ҳам фаол қатнашиши мумкин бўлган. У арзу-шикоятларни хоннинг ҳузурига олиб кириб, жавобини қайтарган. Шунингдек, парвоначи хоннинг формонларини сарой аъёнларига етказиб турган.

► **Хонликдаги ҳарбий унвонлар ва мансаблар.** Давлатдаги энг олий ҳарбий амалдор хоннинг ўзи эди. Кўп ҳолларда шахсан хон бошчилигида, айрим ҳолларда таниқли саркардалар бошчилигида бошқа ҳудударга юришлар уюштирилган. Энг юқори ҳарбий-маъмурий лавозим амир ул-умаро эди.

► Ундан кейинги расмий равишда юқори саркарда **ясовулбошилиқ** мансаби эди. Хонликда улар икки киши бўлиб, бири ёвмуд туркманларига, иккинчиси эса човдирларга қўмондонлик қилар эди. Хон ҳузуридаги расмий қабул маросимларида ясовулбошиларнинг доимий ўринлари бўлмас эди. Лекин улархон ҳузурида бўладиган тор кенгашда меҳтар, кўшбеги ва девонбеги билан бир қаторда қатнашар эдилар. Ясовулбошига ясовуллар, миршаблар, шотирлар, эшиколари итоат этганлар. Ясовулбошидан кейинги ҳарбий унвон **мингбоши** эди. Ҳарбий юришлар пайтида

мингбошиларга катта маъсулият юкланган. Яъни, улар кўшинни айтилган ерга тўплаши, уларнинг тайёргарлик даражасини назорат қилиши, жанг пайтида кўшиннинг маълум гуруҳига йўлбошчилик қилиши лозим бўлган. Шунинг учун ҳам архив ҳужжатларига кўра мингбошилар яхши инъомлар олганлар.

► Хива хонлигида ҳарбий истеҳкомлар-қалъалар алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, улар маъмурий-мудофавий вазифани бажарган. Бундай қалъалар **кутвол** (қалъабон) кўлида эди.

► Хива кўшинларида **саркардалар** муҳим аҳамиятга эга бўлган.

► Саркардалар бир неча юздан бир неча минггача бўлган навкарга бошчиликқилганлар. Юришлар пайтида саркарда бошчилигида туғ (байроқ) кўтарибборилган. Байроқ кўтариб борувчиларга **туғбеги** бошчилик қилган. Кўшинда**юзбоши, панжшоҳбоши** (элликбоши), **дахбоши** (ўнбоши), **қоровул, махрам, навкар** каби вазифалар бўлган.

► Навкарлар солиқлар ва турли мажбуриятлардан озод қилинганликларибоеис катта ер эгаларини қаттиқ ҳимоя қилганлар. Хива кўшинида деҳқонлардан олинадиган навкарлардан ташқари, туркманлар, қорақалпоқлар, қозоқлар ва бошқа кўчманчи халқлар аскарлари ҳам бўлиб, улар хонга мажбурий равишда маълум миқдорда аскарлар берганлар.

XVIII асрнинг бошларида Фарғона водийсида шаклланганянги давлат – Кўқон хонлигига маҳаллий аҳоли вакиллари бўлган **минг уруғи** асос солди. Чунончи, XVII асрнинг охири – XVIII аср бошларидааштархонийларнинг сиёсий ва ижтимоий ҳаётида юз берган тушкунлик, Фарғона водийси иқтисодий мустақиллигининг ўсиши ҳамда 1704 йилдаЧодак хўжаларининг исён кўтариб, Фарғонанинг бир қисмини эгаллаши бунга шарт-шароит яратиб берди. Аммо, Фарғонанинг шимоли ва шимоли – ғарбидаги Косон, Ашт, Чодак ҳудудлари хўжалар кўл остида бўлса – да, улар мустақил давлатга асос сола олмадилар. Маълумотларга кўра, минг уруғининг бошлиғи, тахминан 1669-1670 йилларда туғилган Шоҳруҳбий ибн Ашур Муҳаммад (1709-1721 йй.) Чодак хўжалари кўлида бўлган сиёсий ҳокимиятни куч билан тортиб олиб, 1709/1710 йилда Фарғона водийсидаги минглар сулоласи ҳукмронлигига асос солди.

► Шоҳруҳбий ҳукмронлиги даврида Кўқон, Наманган, Марғилон, Конибодом, Исфара ва уларнинг атрофларидаги қишлоқлар минглар сулоласи кўлида бўлган Шоҳруҳбийнинг ўғли ва вориси Муҳаммад Абдураҳимбий (1721-1733 йй.) тахтга ўтирганидан сўнг минглар тасарруфидаги ерлар яна кенгая бошлади.

► Абдураҳимбий 1724 йилда Андижонни, 1725 йилда Хўжандни, 1726 йилда Ўратепани босиб олиб, хонлик ҳудудларига кўшиб олди. У қисқа муддат бўлса-да Бухорога қарашли Самарқанд ва Каттакўрғонни эгаллаб, Шаҳрисабзга ҳам таҳдид солган. Абдураҳимбий Кўқон (Хўқанд) қишлоғи ўрни ва атрофида янги шаҳарга (дастлаб Қалъаи Раҳимбий деб номланган, кейин эса Кўқон) асос солади ва бу шаҳар хонликнинг пойтахтига айланади.

► 1733-1750 йилларда ҳукмронлик қилган Муҳаммад Абдулкаримбий ибн Шоҳруҳбий асосий этиборини мудофаа ишларига қаратди. У хонликнинг пойтахти

Қўқонда Исфара, Қатағон, Марғилон, Ҳайдарбек номли дарвозалар курдириб, шаҳар атрофини мустаҳкам девор билан ўратиб олди. Шу билан бирга у 1741-1745 йиллардаги қалмоқлар (жунғорлар) нинг Фарғонага қилган хужумларига зарба берди.

► 1822 йилда Умархон касалланиб вафот этганидан сўнг тахтга унинг ўғли Муҳаммадалихон (Мадалихон) (1822-1842 йй.) ўтиради. Унинг ҳукмронлиги даврида Қўқон хонлигининг ҳудуди янада кенгайиб, қирғизларнинг баъзи туманлари хонликка қўшиб олинади ҳамда Қўлоб, Ҳисор, Бадахшон, Дарвоз, Масчоҳ каби вилоятлар Муҳаммадалихон ҳукмронлигини тан оладилар.

► Манбаларга кўра, Муҳаммадалихон ҳукмронлигининг дастлабки йиллари яхши ва одилона кечган. У 1826-1831 йиллар давомида Қашғарга юришлар қилиб, бу ердаги мусулмонларни хитойликлар зулмидан озод қилди ҳамда 70 минг уйғур мусулмонларини Андижон вилоятига кўчириб келтирди.

► Натижада дин пешворлари Муҳаммадалихонга “Ғозий” (“дин ҳомийси”, “дин йўлида курашувчи”) унвонини бердилар. 1840 йилда Муҳаммадалихоннинг бош маслаҳатчиси, давлатни бошқарув ишларида катта тажрибага эга бўлган Ҳаққули мингбошининг тухматга учрабхон томонидан қатл этилиши шусиз ҳам қалтис бўлиб турган вазиятни янада кескинлаштириб юборди. Ундан ташқари хон давлат ишларига лоқайд бўлиб, асосий вақтини ҳарамида ўтказа бошлади.

► Натижада давлатни бошқарув ишларида суистеъмолликлардан умумий норозиликлар бошланиб, хонни ағдариш учун фитна тайёрлана бошлади

► Лекин ўз кучлари билан фитнани амалга оширишга кўзи етмаган бир гуруҳ Қўқон амалдорлари бошқа хон сайлаш мақсадида Бухоро амири Насруллога нома ёзиб, ундан ёрдам сўрашди. Қўқон юриши учун баҳона тополмай турган Амир Насрулло бутаклифни тезда қабул қилиб, 1842 йил апрелда Қўқонни босиб олди. Қўқондан оиласи билан Наманган томонга қочган Муҳаммадалихон тутиб келтирилиб, оиласининг бир қисми билан қатл эттирилди.

► Умуман олган, XIX асрнинг ўрталарига келиб Қўқон хонлигидаги сиёсий жараёнлар ҳамда ички аҳвол янада оғирлашган эди. бунинг сабаби **биринчидан**, ўтроқ аҳоли кўчманчи ва ярим кўчманчи бўлган қипчоқлар ҳокимиятни тан олмаганлар. Хонлик ҳудудларидаги баъзи вилоят ҳукмдорлари Мусулмонқўлга қарши чиқдилар.

► **Иккинчидан**, ҳокимиятда юқори мавқени эгаллаш ҳамда хонга таъсир ўтказиш учун қипчоқлар орасида ҳам ўзаро курашлар борарди. Бу курашларда қипчоқларнинг қулон уруғидан бўлган Мусулмонқули ҳам фаол иштирок этган.

► **Учинчи** сабаб эса, қипчоқларнинг ўтроқ аҳолига нисбатан юритган сиёсати эди. Қипчоқлар ўтроқ аҳолига нисбатан беписандлик назари билан қараб, бошқа элат ва этник гуруҳларни камситганлар.

► **Тўртинчидан** эса, ташқи омил – Россия империясининг аста-секинлик билан хонлик ҳудудларига бостириб кириши сиёсий жараёнларнинг янада кескинлашувига сабаб бўлган эди.

► Хонлик ҳудудида ҳукм сурган нисбий осойишталик 1873 йилгача давом этган бўлса ҳам, ҳукмдор, унинг яқинлари ва маҳаллий ҳокимларнинг жабр-зулми ҳамда қирғиз-қипчоқларнинг қайта бош кўтариши натижасида бу ерларда ўзаро низолар, халқ чиқишлари бошланди.

► Бу пайтда Наманганда бўлган Скобелев Россия империясининг топшириғига асосан 1876 йил февралда Қўқон хонлигини бутунлай босиб олишга киришди.

► Шу тариқа, 1876 йил 19 февралда 150 йилдан кўпроқ ҳукм сурган Қўқон хонлиги тугатилиб, унинг ҳудудлари Россия империяси томонидан босиб олинди ва унинг ўрнига Фарғона вилояти ташкил этилди.

XIX аср манбаларида Қўқон хонлиги беклик, баъзан вилоят ва саркорлик сифатида тилга олинган маъмурий – ҳудудий қисмларга бўлинган ҳамда уларни хон томонидан тайинланадиган беклар, ҳокимлар ва саркорлар бошқарган. Айрим манбалар (А. Кун) Қўқон хонлигидаги 15 та бекликнинг номини келтиради. Булар: Қўқон ва унинг атрофи, Марғилон, Шаҳрихон, Андижон, Наманган, Сўх, Маҳрам, Булоқбоши, Аравон, Балиқчи, Чортоқ, Навкат, Косон, Чуст ва Бобо дархон. “Туркестанские ведомости” (1876, №13) тўпламида эса Асака, Марғилон, Балиқчи Ўш, Сўх, Косон ва Ўзган саркорлик сифатида ҳам тилга олинади.

► Ҳокимлар ва ҳудудий бўлинма бошлиқлари хон оиласи аъзолари, унга яқин гуруҳлар, юқори табақа вакиллари ҳамда етакчи қабилалар сардорлари орасидан тайинланган. Мисол учун, Худоёрхон даврида етти беклик хоннинг ўғиллари ва яқин қаришдошлари томонидан бошқарилган. Ўз навбатида ҳокимлар вилоят ҳудудларини ўзларининг фарзандлари ва қариндошларига бўлиб берганлар.

► Қўқон хонлигининг маъмурий-ҳудудий бошқарув тизимида **бек (ҳоким, волий)** ва унинг ўрдаси алоҳида ўрин эгаллаган. Хон томонидан тайинланган **ҳоким** ва **қози** кўплаб ваколатларга эга бўлган.

3. Давлат бошқаруви тизими. Мансаблар, унвонлар ва амаллар

► Ўзбекларнинг минг қабиласи (уруғи) бошлиқларидан бири Шохрухбий асос солган Қўқон хонлигидаги давлат бошқарув тизими ўрта асрларда Мовароуннаҳрда ҳукм сурган мусулмон давлатлари бошқарув тизимидан фарқ қилмас эди.

► Хонликда Бухоро амирлигида бўлгани каби Амир Темур даврида шаклланган ҳамда Шайбонийлар даврида қисман ислоҳот қилган давлат бошқаруви ва тизими мавжуд бўлган. Хонликда энг олий ва марказий унвон **хон** унвони бўлиб, унинг ҳукумати чекланмаган. Фармон бериш ва унинг бажарилишини назорат этиш салоҳиятлари хоннинг қўлида бўлган.

► Хонликнинг минг қабиласидан бўлган ҳокимлар турли йилларда Шаҳрисабз, Ургут, Моғиён, Урмитан вилоятлари ва бекликларида ҳам ҳукм сурганлар. Олимхон давригача (1798й.) минг уруғи бошлиқлари XIX асрнинг бошларида **бий** унвони билан ҳокимиятни бошқарганлар. Олимхон 1805 йилда ўзини расман хон деб эълон қилди. Хон унвони билан ҳокимиятни бошқарган Умархон (1810-1822й.) 1818 йилда ўзини “**амир ул-муслимин**” деб эълон қилди. 1822 йилда Муҳаммад Алихон ҳам хон унвони билан тахга ўТИРГАН

► Давлат бошқаруви ва бунёдкорлик ишлари билан шуғулланган Абулғозихон тарихчи табиб сифатида ҳам бебаҳо мерос қолдирган. Тахминан 1657 йилда Абдулғози табобатга оид “Манафий ул-инсон” (“Инсонга фойдали нарсалар”) номли асарини ёзган бўлса, 1658-1664 йилларда “Шажараи турк” номли тарихий асарларини яратди.

► Абулғозихон ҳали ўзи ҳаётлик даврида Хива хонлиги тахтини ўғли Анушахон (1663-1687й.)га топширди ва орадан олти ой ўтиб вафот этди. Анушахон Хива

хонлиги мавқеи ва қудратини ошириш мақсадида отасининг ишларини давом эттирди. У Бухоро, Самарқанд ва Хуросонга бир неча марта ҳарбий юришлар уюштириб хонлик чегараларини мустаҳкамлаш ҳамда кенгайтириш ҳаракатида бўлди.

► Анушахоннинг ҳарбий юришларида жасорат кўрсатган туркманларга бўлган муносабат ўзгарди. Хон туркманларга Хоразм воҳаси ҳамда унинг атрофларига кўчиб келишига руҳсат берди. 1687 йилда сарой аъёнлари томонидан фитна уюштирилиб, Анушахон ўлдирилади.

► Тахтга эса унинг ўғли Худойдод (1687-1688й) ўтказилади. Афсуски янги ҳукумдорнинг хонлик фаолияти узоқ давом этмади. Огаҳий хабарларига кўра, сиёсатда билимдон ва халқа адолатли хон сифатида обрў орттира бошлаган Худойдодни иниси Арангхон¹ шаҳид эди. Аммо, Арангхоннинг (1689-1690й.) ҳукмронлиги узоқ давом этмади. 1690 йилда у Орол ўзбеклари билан бўлган жанга ҳалок бўлди.

► Муҳаммадхон Раҳимхон I (1806-1825 йй.) хонликнинг маъмурий бошқарув тизимини тубдан ўзгартирди. Бекликларнинг марказий ҳокимиятга бўйсунмаслигини ҳисобга олиб, Муҳаммадхон Раҳимхон I хонлик ҳудудида кентларга ажралишни бекор қилди ва манбаларга кўра, хонликда аввал 15та ҳамда кейинроқ яна 11та **ҳокимлик** ташкил этди.

► Булар қуйидагилар эди: Хазорасп, Остона, Урганч, Кат, Тошҳовуз, Қўшқўприк, Оқдарбанд, Гурлан, Кўк кашка, Кўнғирот, Кўҳна Урганч, Илонли, Тахта, Хонқа, Шоббоз, Манок, Ғозиобод, Шайх, Манғит, Хўжайли, Шуманай, Тўрчи, Оқтепа, Қорағон, Хитой.

► Ҳокимликлар ўз навбатида **масжид-қавмларга** бўлинган. Манбалар хонликда жами 1537та масжид-қавмлар бўлганлиги ҳақида маълумот беради.

► Вилоят ҳокимлари хон томонидан, масжид-қавмларнинг қози ва оқсоқоллари эса вилоят ҳокимлари томонидан тайинланган.

► Шундай қилиб, Хива хонлиги маъмурий жиҳатдан ҳозирги Хоразм вилояти, Қорақалпоғистон Республикаси, Қозоғистон ва Туркменистон Республикаларининг бир қисмини ўз ичига олган давлат эди.

► Хон авлодлари **хонзода, амирзода, мирзода, шахзода, тўра** деб аталганлар. Хонликдаги давлат низоми мутлақ яқка ҳокимлик бўлиб, хоннингўзи чекланмаган ҳокимиятга эга бўлса-да, маълум тарихий даврларда унинг салоҳияти ва ҳокимияти чекланиб, сарой амалдорлари ҳамда қўшин бошлиқларининг хонга таъсири кучли бўлган. Бунга Мусулмонқулининг мингбоши ва оталиқ бўлган даврини (Худоёрхон даврида, 1844-1852йй.) ёки Алиқулининг амирлашкарлик ва вазирлик даврини (Султон Сайидхон, 1863-1865 йй.) мисол қилиб келтириш мумкин. Бу ҳолат хоннинг сиёсий куч қудрати маълум иқтисодий асосларга ҳамда маълум ижтимоий гуруҳларфаолиятига боғлиқ бўлган дейишга асос бўлади.

► Мамлакатда хон энг катта ва йирик мулкдорбўлиб, хонлик ҳудудидаги барча бойликларга, ер, сув, кўриқ ерлар, кўлу анҳорларга эгалик қилган. Улардан келадиган закот, хирож, танобона ва бошқа солиқлар шаклидаги даромадлар хон хазинасини мунтазам равишда тўлдириб турган. Хон ва унинг қариндошлари, сарой аҳли ва маъмурият, қўшинлар ва қўшин бошлиқлари асосан солиқлар ҳисобидан

рағбатлантирилган. Манбалар маълумотларига кўра, хон саройида **мингбоши** бошчилик қиладиган **Кенгаш** тузилган бўлиб, бу кенгаш саройдаги давлат аҳамиятига молик муҳим ишларни кўриб чиққан. Дастурхончи, рисолачи ва бошқа муҳимамалдорлар аъзо бўлган ушбу кенгаш давлат бошқарувида муҳим аҳамиятга эга эди.

Кўқон хонлигида асосан Олимхон, Умархон ва Муҳаммад Алихонлар даврида (1798-1842 йй.) давлат бошқаруви ва давлатчилик ички ва ташқи сиёсат анча барқарор ҳамда нисбатан тинч ривожланган. Аммо XIX асрнинг ўрталарига келиб Кўқон хонлиги инқирозга учрай бошлайди. Тадқиқотчилар ушбу инқирознинг асосий сабаблари сифатида ўтроқ халқ ва кўчманчи аҳоли ўртасидаги қарама-қаршиликларни, ўзаро низо ва урушларни, хон тахти учун олиб борилган курашларни, Бухоро амири билан бўлган низолар ва душманликлар, сарой амалдорларининг хоинликлари кабиларни кўрсатадилар. Буларнинг натижасида иқтисодий ҳаётда тараққиёт пасайиб, ижтимоий тарқоқлик кучайиб борди ва давлат инқирозга юз тутди

Кўқон хонлигида унвонлар ва мансаблар улар ижрочиларининг вазифалари ҳамда мартабаларига қараб **ҳарбий, ҳарбий-маъмурий, сарой унвон ва Мансаблари ҳамда маъмурий вазифалари, диний мансаб ва унвонлар ҳамда диний қозихона** амалларига бўлинар эди Хон саройида қуйидаги ҳарбий мансаб ва унвонлар жорий этилган:

- **Амир ул-умаро** – амирлар амири. Хон томонидан кенг ваколатлар берилган (давлатдаги муҳим ишлар, амалдорларни амалга қўйиш ва олиш, давлатдаги ички тартибни сақлаш, саройдаги тартиб – интизом кабилар) шахс бўлиб, хондан кейинги энг юқори мансаб ҳисобланган;

- **Амирлашкар** – амир ул-умародан кейинги мансаб. Кўқон хонлигида мингбоши ҳарбий унвонининг вазифалари, даражаси амирлашкарликка тенг бўлган;

Мингбоши – маъмур сифатида минг нафар отлик аскар берадиган

мулкнинг ҳокими. Бу унвондаги шахс ҳарбий юришлар вақтида қўшинни бошқариб, лашкарбоши унвонини олган. Бу унвоннинг эгаси вазирликка ҳам даъвогар бўлган. Бу унвон Шералихон даврида (1842- 1844 йй.) юқори даражадаги вазифага айланиб кетган;

- **Ботирбоши** – ботир баҳодирлар бошлиғи. Беш юз кишидан кўп лашкарга бошчилик қилган. Вилоятларда ботирбоши ҳарбий ва қўшин ишларига масъул эди. Ботирбоши баъзан курилиш ҳамда суғориш ишларига ҳам бошчилик қилган. (Улуғ наҳр ариғи, Отабек ботирбоши).

- **Кўшбеги** – ҳарбий қўшиннинг бошлиғи. Бу мансаб юриш ва жанг вақтларида берилиб, унинг эгаси мингбоши унвонини олишга даъвогарлик қилган ҳамда алоҳида вилоятга ҳам ҳоким бўлиши мумкин эди.

- **Воли ёки волий (ноиб, муовин)** – тобе этилган вилоят ва туманларда хоннинг ўринбосари. Вилоятларда лашкар унга итоат этган ҳамда у вилоятнинг ҳарбий маъмурий ишларига бошчилик қилган.

- **Қалъабон ёки кутвол** – Кўқон хонлигининг чегераларида жойлашган қалъа ва истеҳкомларининг ҳокими бўлиб, шу ҳудудларнинг ҳарбий-маъмурий, хирож ва бож олиш ишларига жавобгар бўлган. Ҳарбий мақсадга кўра, қалъабон вазифасига

додхоҳдан қушбегигача бўлган шахслар тайинланган.

Қўрбоши – қўрхона яъни аслаҳахона бошлиғи. Бу мансаб эгаси хон ва мингбошига итоат этган. Қўрбоши қўрхона, милтиқхона, тўпхоналарга бошчилик қилиб, хомашё топиб келишдан тортиб то тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш ва уларни хон қарорига биноан тарқатиб бериш жараёнига жавобгар бўлган.

- **Ёфар** – соқчилар бошлиғи. Бу мансаб эгасининг гуруҳи юз нафар аскардан иборат бўлган. Ёфар ўз гуруҳининг ҳисоб-китоби, йиллик харажатини аскарлари учун хазинадан олиб берган. Манбаларда ёфарлар ғаллагир (ғалла олувчи), жавгир (буғдой олувчи) ва сарпо олувчи сифатида ҳам қайд этилган.

- **Тўпчибоши** – тўпчилар, замбаракчилар гуруҳи бошлиғи.

- **Тўқсабо** – ўзларининг туғига эга бўлган ҳарбий гуруҳнинг бошлиғи.

- **Понсадбоши** – беш юз нафар аскардан иборат гуруҳ раҳбари.

- **Юзбоши** – юз кишилик ҳарбий даста бошлиғи.

- **Панжохбоши** – элликбоши, эллик нафарли ҳарбий гуруҳ бошлиғи.

- **Дахбоши** – ўн кишилик ҳарбий гуруҳ бошлиғи.

- **Қоровулбеги** – соқчилар ва қоровуллар бошлиғи.

Қўқон холигидаги сарой унвон ва мансаблари қуйидагилар эди:

- **Оталиқ** – хон ёки хонзоданинг мураббийси, уларнинг ҳомийлари. Улар тарбиялаган хонзода тахтга ўтирганидан сўнг, оталиқлар ҳам юқори мансаб ва унвонларни эгаллаганлар.

- **Бекларбеги** – бекларнинг беги. Бу унвон хоннинг ворисига ёки баъзи вилоятларнинг ҳокимига берилган.

- **Бий** – туркий қабилаларнинг бошлиқлари.

- **Девонбеги** – хон девонининг бошлиғи, Қўқон хонлиги вилоятларидан Тошкент ва Дашти қипчоқ мулкида ҳам девонбеги мансаби бўлган.

- **Хазиначи** – давлат хазинасининг ҳисоб-китобига жавобгар шахс. Хазиначилар вилоят марказларида ҳам фаолият юритган.

- **Иноқ** – хоннинг хос ва сирдош мулозими.

- **Эшикоғаси ёки чехраоғаси** – эшик олдидаги соқчи, посбон. Хон маҳрамлари ва соқчи-мулозимларининг бошлиғи. Нотаниш кишиларни хон ҳузурига ижозатсиз қўймасликка жавобгар шахс.

- **Парвоначи** – бу унвон эгаси хон номига келган хат ва аризаларни саройга олиб кириб, жавобини олиб чиққан. Бу унвон бошқа унвон соҳибларига ҳам берилган.

- **Додхоҳ** – хон олдига фуқароларнинг хоҳиш-истак ҳамда мақсадларини баён этиш ҳуқуқига эга мансаб, сарой унвони.

Дастурхончи – хон дастурхонига, умуман, ошхонасига жавобгар сарой мансаби.

- **Сарой қоровулбегиси** – хон ўрдасининг соқчиларига бошлиқ бўлган сарой амалдори.

- **Тунқатор** – тун бўйи уйғоқ бўладиган соқчи. Хоннинг дам олиши ва юришлари вақтида қўриқчилик қилиб, хоннинг яқин кишиларидан тайинладиган амалдор.

- **Офтобачи** – хоннинг хос мулозимларидан бўлиб, унинг ювиниши ва таҳорати вақтида хизмат қиладиган амалдор.

- **Шарбатдор** – энг олий ва фахрий унионлардан бўлиб, хоннинг хос мажлислари ва сафарларида хизматда бўлган.

- **Хидоятчи** – хон саройига юборилган тортиқ ва совғаларни қабул қилиб олиб, хон назаридан ўтказувчи амалдор.

- **Шиғовул** – саройга ташриф буюрган элчилар ва чопарларни хон хузурига бошлаб кирувчи амалдор. Манбаларга кўра, бу мансабдаги амалдорнинг вазифалари кенг бўлган.

- **Саркор** – саройдаги хон амалдорларининг бошлиғи. Бу мансабдаги шахс хонга тегишли шифохоналар, корхоналар ҳамда қурилиш ишларига ҳам бошчилик қилган.

Кўқон хонлигида қўйидаги диний вақоziхона мансаб, унвон ҳамда амаллари мавжуд бўлган:

Шайх ул-ислом – диндорларнинг энг олий унвони бўлиб, 1818 йилда Умархон томонидан жорий этилган.

- **Хожа калон** – фикҳ олими (хуқуқшунос) нинг фахрий унвони.

- **Халифа** – ўринбосар. Кўқондаги нақшбандия, қаландария, яссавия тараққиётларининг раҳбарлари.

- **Аълам** – фақих, олим ҳамда шариат қонун – қоидаларнинг билимдони.

- **Охунд** – билимли ва мадрасада ўқийдиган киши.

Судур – вақф мулкларининг даромадлари ҳамда ҳисоб – китобига жавобгар мансабдор.

- **Ўроқ** – вақф ерларининг хирож ва солиқларига масъул шахс, Ўроқ шаклидаги нишонни салласига тақиб юрган.

- **Мударрис** – мадрасада таълим берувчи устоз.

- **Имом ва имом хатиб** – масжид имоми ҳамда жума номозларида хутба ўқиб хизмат қиладиган имом.

Муаззин – мусулмонларни намозга чақирувчи, азон аytувчи.

- **Қози ул – қўззот** – қозилар қозиси (адлия вазири).

- **Қози калон** – хонлик пойтахти ҳамда вилоятлар марказларидаги қозилар ва қозихоналар устида назорат қилувчи амалдор.

- **Қозии аскар** – қўшин қозиси.

- **Таракачи** – мерос қолган мол-мулкларни меросхўрларга тақсимлаб (тарака) берувчи шахс.

3-мавзу. Туркистонда Россия империяси мустамлака бошқарув тузумининг қарор топиши масалалари. (2 соат)

Режа

1. Туркистон ўлкасида ҳарбий-мамурий ҳокимият тизимининг юзага келиши.
2. Туркистон генерал-губернаторлигида ҳокимият тузумини ва унинг функциялари.
3. Россия империясининг Туркистондаги миллий сиёсатининг ўзига хос хусусияти.

Туркистон ўлкасида ҳарбий-мамурий ҳокимият тизимининг юзага келиши. Туркистон ўлкаси ички бошқарувини ташкиллаштиришда империяга хос маъмурий анъаналар, мутлоқ ҳарбий кўмондонлик ва подшо ғазнаси манфаатларидан келиб чиқиб ўтказилиши. Туркистон генерал-губернаторлигида ҳокимият тузумини ва

унинг функциялари. Зарафшон округи ва Амударё бўлимлари фаолияти. Мустамлака бошқарув тизимининг такомиллаштирилиши. Россия империясининг кўчирувчилик сиёсати. Ҳокимият, политсия ва суд органлари, фаолият доирасининг кенгайиши. Россия империясининг Туркистондаги миллий сиёсатининг ўзига хос хусусияти.

1865 йилдаёқ Россия императори Александр II нинг фармони билан Оренбург ва Ғарбий Сибир генерал-губернаторликлари ҳамда Туркистон вилояти турмуш тарзи ва умумий аҳволини ўрганиш учун “Дашт комиссияси” тузилиб, Ўрта Осиёга жўнатилади. Ушбу комиссиянинг вазифаси босиб олинган ҳудудлардаги шароитни ўрганиш ҳамда уларни қандай бошқариш ҳақида низом тузиш учун маълумотлар тўплашдан иборат эди. Комиссия ўз иш жараёнида босиб олинган ерлардан қуйидаги қоидаларга асосланган ҳолда фойдаланишни белгилаб берган эди:

1. Ҳарбий ва фуқаро ҳокимиятини бир қўлда тўплаган ҳолда ўлкани бошқариш.
2. Сиёсий ҳокимиятга эга бўлмаган барча ички ишларни бошқаришни ерли аҳолининг хулқ-атвори ва урф-одатларини ҳисобга олиб, маҳаллий аҳоли кўлига топшириш.
3. Маҳаллий бошқармада, унинг қонун ва урф-одатларида мавжуд бўлган давлат манфаатларига зиён етказувчи барча нарсаларни бутунлай тугатиш.
4. Имконияти борича судни маъмуриятдан батамом ажратиб қўйиш. Кўришиб турибдики, “Дашт комиссияси” нинг асосий вазифаси мустамлакачиликка асосланган ўлка бошқарув тизимини такомиллаштиришга қаратилган эди. Бу “Комиссия” томонидан ишлаб чиқилган “Еттисув ва Сирдарё вилоятларини бошқариш ҳақидаги қоидалар лойиҳаси” бўйича Вазирлар Маҳкамаси қабул қилган қарорда қуйидагилар қайд этилган эди:

1. Лойиҳада кўрсатилган ҳудудларда Еттисув ва Сирдарё вилоятлари таркибида Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилсин.
2. Генерал-губернаторга ўлкани бошқариш учун лойиҳада назарда тутилган штатлардан келиб чиққан ҳолда, бошқариш учун амалдорлар олишга имконият берилсин.
3. Генерал-губернаторга лойиҳада кўрсатилган ерларда, ўлкадаги маҳаллий шароит, тузем (маҳаллий) халқларнинг эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда сўнгги марта қонуний тартибда кўриб чиқиш ва қабул қилиш учун унинг қисмлари бўйича ва яхлит ҳолда ўзининг хулосасини бериш топширилсин. Унгина лойиҳада кўрсатилган ҳолатларни асос сифатида қабул қилиб, ўлка тузилиши учун фавқулодда муҳим ва фойдали деб ҳисобланган ҳамма чораларни кўриш топширилсин.

Тадқиқотчиларнинг (С.Тиллабоев) таъкидлашича, Россия империяси Ўрта Осиёнинг босиб олинган ҳудудларида ўз ҳукмронлигини сақлаб қолиш ва уни мустаҳкамлашни биринчи даражали вазифа ҳисоблангани учун ҳам бошқарув соҳасида дастлаб катта ўзгаришларни амалга оширмаган. Юқори органлар назоратида бўлган қуйи бошқарув органлари, солиқ тизими сақлаб қолинган. Қуйи бошқарувнинг дастлаб сақланиб қолинишига асосий сабаб маҳаллий аҳолининг ички ҳаётига дастлабки даврда кескин аралашини ва аҳолининг турмуш тарзига катта ўзгаришлар киритиш салбий оқибатларни келтириб чиқариши мумкин эди. Ундан ташқари, янги босиб олинган ерларда

ҳали қаршилиқ ва норозилик ҳаракатлари давом этаётганлиги, бошқарув тизимида фаолият олиб бораётган ўз одамлари бўлмаганлиги, маҳаллий шароитни тўлиқ

билмаслик кабилар ҳам анъанавий бошқарув тизимини маълум муддат сақлаб қолишга мажбур қилган.

Россия императори томонидан “Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги Низом” 1886 йил 12 июнда тасдиқланган бўлсада, маъмурий тизим бўйича эътирозлар давом этди. Аммо, император Туркистон ўлкасида собиқ генерал-губернаторлик бошқарувининг асосий тамойилларини сақлаб қолган ҳолда унга баъзи ўзгаришлар киритди. Умуман олганда, Туркистон ўлкасида Россия империяси ҳукмронлик қилган йилларда қонун лойиҳалари доимо тўлдирилиб, ўзгартирилиб турилди. Чунки подшо Россиясининг қонун лойиҳалари Туркистонни Россия империясининг марказлашган бошқарув тизимига киритиб, уни рус буржуазияси ва дворян-помешчиклар мулкига айлантиришга қаратилган эди. Туркистон генерал-губернаторлигини бошқариш бўйича дастурий ҳужжатлар ишлаб чиқишда “ҳарбий вазият” омили ҳал қилувчи бўлган. Бундай ҳужжатлар чоризмнинг Ўрта Осиё хонликларининг янгидан-янги ҳудудларини босиб олиши муносабати билан вужудга келган ва айнан шунинг учун ҳам доимо “муваққат” ёки “вақтинчалик” характерга эга бўлган. Мисол учун, “Сирдарё ва Еттисув вилоятларини бошқариш тўғрисидаги Низом” (1867 й) “тажриба тариқасида” уч йил муддатга жорий қилинган бўлиб, 20 йил давомида амал қилган. “Зарафшон округини бошқаришнинг вақтинчалик қоидалари” (1868 й), “Амударё бўлимини бошқаришнинг вақтинчалик қоидалари” (1874 й) ва “Фарғона вилоятини бошқариш бўйича вақтинчалик Низом” (1876 й) тўғрисида ҳам шундай дейиш мумкин

Туркистон ўлкасининг маъмурий-худудий бошқаруви.

Россия империяси Ўрта Осиё хонликларини босиб олганидан сўнг бу ҳудудларда кўп асрлардан буён шаклланиб, мавжуд бўлиб келган, ўтроқ ва кўчманчи аҳолининг диний ҳамда маҳаллий хусусиятларини ўзида акс эттирган бошқарув тизими ўрнига империя манфаатларига хизмат қилувчи бошқарув тартиблари ўрнатилди. Маълумки, 1867 йилда Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилиб, унинг генерал-губернатори ўз қўлида ҳарбий ва фуқаролик ҳокимиятини бирлаштирган. Генерал-губернатор бир вақтнинг ўзида подшо ноиб, ҳарбий округ қўшинлари қўмондони, Еттисув казак қўшинлари атамани, бош миришаб ва бош прокурор вазифаларини ҳам ўтаган.

Генерал-губернатор император томонидан тайинланган ва вазифасидан озод этилган бўлиб, у ҳарбий вазирга бўйсунган. Туркистон генерал-губернаторлиги бошқарув тизими марказий, вилоят, уезд (туман), участка (волост), шаҳар, қишлоқ ва овул бошқаруви шаклларида иборат эди. Генерал-губернаторлик дастлабки ташкил этилган пайтда иккита – маркази Тошкент бўлган Сирдарё ва маркази Верний (Олмаота) бўлган Еттисув вилоятларидан иборат бўлган. Сирдарё вилояти ҳудудига аосан илгари Туркистон вилоятига тегишли бўлган ерлар ва Қўқон хонлигининг босиб олинган шимолий ҳудудлари кирган. Еттисув вилояти эса Семипалатинск вилоятининг Сергиопол, Копал ва Алатавск округи ҳудудлари ҳамда Туркистон вилоятининг бир қисмидан иборат ҳудудларда ташкил этилган.

Сирдарё вилояти маъмурий жиҳатдан Казалинск, Перовск, Туркистон, Чимкент, Авлиёота, Тошкент, Хўжанд, Жиззах уездларига бўлинган бўлса, Еттисув вилояти Сергиопол, Копаль, Верний, Иссиққўл ва Тўқмоқ уездларига

бўлинган. Россия ҳукумати янгидан босиб олинган ерлар ҳисобига Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига қўшимча маъмурий – ҳудудий бирлик ташкил этиб борган. Жумладан, 1868 йилда Бухоро амирлигига қарашли босиб олинган ерларда маркази Самарқанд бўлган Зарафшон округи, Хива хонлигига қарашли ерларни босиб олиш ҳисобига 1874 йилда маркази Петро-Александрович (Тўртқўл) бўлган Амударё бўлими, 1876 йилда Қўқон хонлиги ҳудудларида маркази Янги Марғилон (Скобелев, Фарғона) бўлган Фарғона вилояти ташкил этилган эди.

2. Туркистон ўлкасининг маъмурий-ҳудудий бошқаруви.

Туркистон генерал-губернаторлиги бошқарув тизими марказий, вилоят, уезд (туман), участка (волост), шаҳар, қишлоқ ва овул бошқаруви шаклларида иборат эди. Генерал-губернаторлик дастлабки ташкил этилган пайтда иккита – маркази Тошкент бўлган Сирдарё ва маркази Верний (Олмаота) бўлган Еттисув вилоятларидан иборат бўлган. Сирдарё вилояти ҳудудига аосан илгари Туркистон вилоятига тегишли бўлган ерлар ва Қўқон хонлигининг босиб олинган шимолий ҳудудлари кирган. Еттисув вилояти эса Семипалатинск вилоятининг Сергиопол, Копал ва Алатавск округи ҳудудлари ҳамда Туркистон вилоятининг бир қисмидан иборат ҳудудларда ташкил этилган.

Сирдарё вилояти маъмурий жиҳатдан Казалинск, Перовск, Туркистон, Чимкент, Авлиёота, Тошкент, Хўжанд, Жиззах уездларига бўлинган бўлса, Еттисув вилояти Сергиопол, Копаль, Верний, Иссиққўл ва Тўқмоқ уездларига бўлинган. Россия ҳукумати янгидан босиб олинган ерлар ҳисобига Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига қўшимча маъмурий – ҳудудий бирлик ташкил этиб борган. Жумладан, 1868 йилда Бухоро амирлигига қарашли босиб олинган ерларда маркази Самарқанд бўлган Зарафшон округи, Хива хонлигига қарашли ерларни босиб олиш ҳисобига 1874 йилда маркази Петро-Александрович (Тўртқўл) бўлган Амударё бўлими, 1876 йилда Қўқон хонлиги ҳудудларида маркази Янги Марғилон (Скобелев, Фарғона) бўлган Фарғона вилояти ташкил этилган эди.

XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистон генерал-губернаторлиги маъмурий-ҳудудий жиҳатдан Сирдарё, Еттисув, Самарқанд, Фарғона ва Каспийорти (Закаспий) вилоятлари ҳамда Амударё бўлимидан иборат эди. Вилоятлар уездларга бўлинган бўлиб, улар қуйидагилар эди: Сирдарё вилояти – Авлиёота, Казалинск, Қурама, Перовск, Туркистон, Чимкент; Тошкент шаҳри марказ сифатида генерал-губернаторга бўйсунган; Амударё бўлими ҳам Сирдарё таркибида бўлган; Еттисув вилояти – Верний, Копал, Жаркент, Лепсин, Пишпек, Пржевалск, Тўқмоқ; Фарғона вилояти – Андижон, Қўқон, Марғилон, Наманган, Ўш, Чуст ва Чимён; Самарқанд вилояти – Самарқанд, Каттақўрғон, Хўжанд ва Жиззах; Каспийорти (Закаспий) вилояти – Манғишлоқ, Красноводск, Ашхобод, Тажан ва Марв уездлари.

Вилоятлар бошқаруви ҳарбий губернатор ва вилоят бошқармаси томонидан амалга ошириб борилган. Юқорида таъкидлаганимиздек, ҳарбий губернатор ҳарбий ва ҳарбий фуқаролик хусусиятига эга бўлган. Ҳарбий губернатор қошида амалдорлар ва вилоят бошқармаси мавжуд бўлиб, вилоят бошқармасига ҳарбий губернаторнинг ёрдамчиси раислик қилган. Бу ёрдамчи ҳарбий губернатор билан келишилган ҳолда император ёрлиғи билан вазифасига тайинланган ва озод этилган. Ҳарбий губернатор бўлмаган пайтларда унинг вазифасини ёрдамчиси бажарган. Вилоят бошқармаси учта

бўлим – фармон берувчи, хўжалик ва суд бўлимларидан иборат бўлган. Бўлим бошлиқлари генерал-губернатор томонидан тайинланган ҳамда вазифасидан озод этилган. Уездларни уезд бошлиқлари идора қилган. Улар генерал-губернатор тавсиясига биноан олий ёрлиқ билан вазифасига тайинланган ва озод этилган. Уезд бошлиқлари маъмурий ва полиция вазифасини бажарган ҳамда қонунлар ижроси устидан назорат қилган.

Маҳаллий бошқарув кўчманчи аҳолини бошқариш ва ўтроқ аҳолини бошқаришга бўлинган. Ҳар бир уезддаги кўчманчи аҳоли вилоятларга, волостлар эса овулларга бўлинган. Волост (бўлис)лар – волост бошқарувчилари, овуллар эса оқсоқоллар томонидан бошқарилган. Вилоят бошқарувчилари ва унга номзодлар ҳарбий губернатор томонидан, овулт оқсоқоли ва унга номзодлар уезд бошлиғи томонидан тайинланган. Волост бошлиғи полиция ва маъмурий ҳокимиятни амалга оширган. Ўтроқ аҳолини бошқариш қишлоқларда маъмурий ва полиция ваколатларига эга бўлган оқсоқоллар томонидан амалга оширилган. Ўтроқ аҳоли уездларда волостларга, волостлар эса қишлоқ жамоалари (оқсақолликлар)га бўлинган.

1886 йилги “Низом” га кўра, Туркистон ўлкасини бошқариш қуйидагича бўлинган:

1. Бош бошқарма.
2. Турли тармоқларнинг алоҳида қисмларини бошқариш.
3. Маҳаллий маъмурий бошқарув: вилоят – уезд – волост – қишлоқ.
4. Суд бошқаруви.

Туркистон генерал-губернатори ҳузурида Кенгаш, махсус топшириқларни бажариш учун амалдорлар, таржимон ва девонхона мавжуд бўлган. Кенгаш ваколатларига барча қонунчилик масалалари, генерал-губернатор топширган вазифаларни кўриб чиқиш кирган. Аммо у, ўлкани умумий бошқариш бўйича маслаҳат овозига эга бўлган.

Уезд бошқаруви бўйича Амударё бўлими алоҳида мақомга эга бўлган. Амударё бўлими бошлиғи уезд бошлиғи мақомига эга бўлиб, маъмурий ва полиция бошқаруви унинг ихтиёрида бўлган. Бўлим бошлиғи ҳузурида ёрдамчи ва девонхона мавжуд бўлган.

Волост бошлиқлари ва уларнинг ёрдамчилари аҳоли томонидан уч йилга сайланган ҳамда ҳарбий губернатор томонидан тасдиқланган. Волост бошқарувчилари суд ҳукмларини ижро этган, аҳолининг келиб-кетишини назорат қилган ҳамда солиқларнинг ўз вақтида йиғилишини таъминлаган.

Туркистондаги мустамлака бошқаруви 1898 йилгача “ҳарбий-халқ бошқаруви”, ундан кейин эса “маъмурий полиция бошқаруви” деб аталган бўлса ҳам унинг моҳияти мазмунан ўзгармаган. Барча ваколатлар аввало, генерал-губернатор, қолаверса, у бошчилигидаги рус маъмурияти кўлида тўпланган бўлиб, Россия империяси Ўрта Осиёда ўзбек давлатчилиги ва бошқарувининг барча кўринишларини бутунлай йўқотиш ва русча идора усулини қатъий жорий этиш бўйича изчил фаолият олиб борди. Маъмурий бошқарув тизими ана шу мақсадга қаратилиб, бунинг учун барча чоралар кўрилган эди.

Туркистон ўлкасида 1867 йилдан 1917 йилгача ўн бешта генерал –губернатор

хукмронлик қилган бўлиб, улар қуйидагилар эди:

1. К.П.Кауфман – 1867-1882 йй.
2. М.Г. Черняев – 1882-1884 йй.
3. Н.О. Розенбах – 1884-1888 йй.
4. А.Б.Вревский – 1889-1898 йй.
5. С.М. Духовский – 1898-1901 йй.
6. Н.А. Иванов – 1901-1904 йй.
7. П.Н. Тевяшов – 1904-1905 йй.
8. Д.И. Суботич – 1906 йй.
9. Н.И. Гродеков – 1907-1908 йй.
10. П.И. Мищенко – 1909 йй.
11. А.Б. Самсонов – 1909 -1913 йй.
12. Флуг, Мартсон ва Ерофеевлар – 1913-1916 йй.
13. А.Н. Куропаткин – 1916-1917 йй.

4-мавзу. Ўзбекистон мустабид совет давлати таркибида. (2 соат)

Режа

1. 1917 йил сиёсий жараёнларида Туркистон. Туркистон Мухторияти миллий демократик давлатчиликнинг дастлабки тажрибаси.
2. Болшевиклар тузумига қарши кураш. ХХСР ва БХСР ларнинг ташкил топиши.
3. Ўрта осиеда миллий-худудий чегараланишнинг ўтказилиши мақсад ва моҳияти. Ўзбекистон ССРнинг ташкил топиши.
4. Ўзбекистонда синфий мафкурага асосланган коммунистик партиянинг мутлоқ хукмронлигининг ўрнатилиши.

1917 йил сиёсий жараёнларида Туркистон. Туркистон Мухторияти миллий демократик давлатчиликнинг дастлабки тажрибаси. Советлар андозаси асосида ТАССР ташкил топиши. Болшевиклар тузумига қарши кураш. ХХСР ва БХСР ларнинг ташкил топиши. Ўрта осиеда миллий-худудий чегараланишнинг ўтказилиши мақсад ва моҳияти. Ўзбекистон ССРнинг ташкил топиши. Ўзбекистон ССРнинг ижтимоий-сиёсий ривожланиши СССР да бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик тизими ўзининг барча салбий кўринишлари билан қарор топиши ва мустақамланиши шароитида содир бўлиши. Ўзбекистонда синфий мафкурага асосланган коммунистик партиянинг мутлоқ хукмронлигининг ўрнатилиши. Ўзбекистон ССР Конституциясининг қабул қилиниши.

Туркистонда совет ҳокимиятининг ўрнатилиши.

1917 йил 15-22 октябр кунлари Тошкент шаҳрида бўлиб ўтган Ўлка ишчи, солдат ва деҳқон депутатлари Советларининг III съездида 15 кишидан иборат ҳукумат- .Туркистон ўлкаси Халқ Комиссарлари Совети тузилди. Унда 8 та ўрин сўл эсерларга, 7 та ўрин большевиклар билан максималистларга берилиб, ҳукумат таркибига туб аҳоли вакилларида битта ҳам вакил киритилмади. ХКС раиси лавозимини Ф.Колесов эгаллади.

Туркистонда ҳокимият большевиклар қўлига ўтиши билан ўлкада Муваққат

хукуматнинг барча бўғинлари тугатилиб, ўрнига аввало жазо органлари ва совет бошқарув тизими ўрнатилди.

Туркистон ХКС 1917 йил 28 ноябрда ўлкада қизил гвардия бўлинмаларини тузиш ҳақида қарор қабул қилади. Бу бўлинмалар Совет тузуми ва большевикларга қарши кўтарилган дастлабки онгли чиқишларни бостиришда фаол иштирок этди. Туркистон ХКС 1917 йил охирларида ўз қарори билан “Шўрои Исломия” ва бошқа маҳаллий демократик ташкилотларни тарқатиб юборди. Бу ташкилотларнинг раҳбарлари кейинчалик Туркистон Мухторияти ҳукуматига кўшилдилар, айримлари истиқлолчилик ҳаракатига ғоявий раҳнамолик қилдилар. “Шўрои Уламо” ташкилотининг Тошкент шўбаси фақат 1918 йил 13 майда ёпиб қўйилди. Туркистон ўлкаси ХКС ўзининг тузилиши ва бошқарув аппаратлари жиҳатидан тубдан фарқланувчи ҳукумат эди. Туркистон ХКС таркибига кирган 15 та комиссарлик ўлкадаги бошқарув ишларини бутунлай қамраб олган бўлиб, бошқарув тизимининг фарқли томони шунда эдики, Туркистон ХКС ташкил топган пайтдаёқ Россиядаги Марказий ҳукуматни тан олди. Чунончи, Туркистон ХКС раиси Ф.Колесов Петрограддаги ХКС номига юборган телеграммада қуйидагича таъкидлаган эди: “Комиссарлар Совети ўз олдига сизнинг ҳамма декретларингизни амалга ошириш вазифасини қўйди...Бизнинг тўла-тўқис қўллаб қувватлашимизни ҳисобга олишингизни сўраймиз”.

Тадқиқотчиларнинг (Қ.Ражабов, М. Ҳайдаров) фикрича, Туркистон ўлкаси янги ҳукумати ўша куннинг ўзида (1917й. 23 ноябр-Э.Б.) аҳолига қилган мурожаатида ҳам ўзининг асл мақсадларини яшириб ўтирмади. Мурожаатда ҳам телеграммада бўлгани каби қуйидагиларга алоҳида урғу берилган эди: “Халқ Комиссарлари Совети марказий ҳокимиятнинг барча декретларини оғишмай амалга оширади ва ўз фаолиятида съезднинг ...қарорларига амал қилади. Бу топшириқларни бажариш йўлидаги ҳар қандай қаршилиқ советлар томонидан кескин чоралар кўриш билан кутиб олинади”. Тадқиқотчилар тўғри таъкидлаганларидек, Туркистон ХКС ўз фаолиятининг биринчи кунларидан бошлаб совет сиёсатини амалга оширишга, Туркистон ўлкасида совет ҳокимиятини мустаҳкамлашга қаттиқ ва астойдил киришди. Барча маҳаллий советларга зудлик билан қизил гвардия тузишга киришиш таклиф қилинди. Ўлка комиссарлиги таркибида бўлган ва бошқарувда асосий рол ўйнайдиган ҳарбий, ташқи савдо, шунингдек, почта,телеграф ва темир йўллар бошқаруви масалалари бутунлай Россиядаги тегишли идораларга бериб қўйилиши оқибатида Туркистон ХКС ижрочи органга айланиб қолди. Марказдан юборилган барча масъул ходимлар, турли комиссия ва ташкилотлар ўз сиёсатларини кўғирчоқ органга айланган ўлка ХКС орқали юритдилар.

Туркистонда ҳокимиятнинг фақат ишчилар ва европалик миллат вакиллари кўлида бўлиб қолиши ўлкадаги барча демократик кучларнинг ҳукуматга бўлган ишончсизлигини кучайтириб юборди. Бунга қарши Марказдаги большевиклар ҳукумати чекка ўлкалар, шу жумладан Туркистонда ҳам “советча асосдаги автономия” ўрнатишга қаттиқ киришди. Бу вазифани амалга ошириш учун Москвадан кўплаб партия ва совет ходимлари Туркистонга жўнатилди. Жумладан, П.А. Кобозев Ўрта Осиёнинг фавкулудда комиссари қилиб юборилди. 1918 йил 20апрел-1май кунлари Тошкентда Туркистон ўлкаси Советларининг V съезди бўлиб

ўтди. Унда “пролетар демократияси”га тегишли тамойиллари бўйича танлаб олинган 251 депутат (шундан 120 таси туб миллат вакиллари) иштирок этди. Съезд кун тартибидаги асосий масала Туркистонда Совет мафкурасига асосланган большевикча автономия яратиш бўлди.

Съезд делегатлари Ленин ва Сталиннинг кўрсатмалари асосида 1918 йил 30 апрелда “Россия Совет Федерацияси Туркистон Совет автоном республикаси” ҳақида Низомни қабул қилди. Ушбу Низомда Туркистонда давлат қурилиши асослари, унинг ҳудуди, олий қонунчилик ва ижроия органлари, маҳаллий органлар тузилиши, вазифалари ва уларнинг совет Россияси билан ўзаро муносабатлари белгилаб берилди. Ушбу Низом Туркистонда автоном республика тузилганлигини қайд этиб, унга мувофиқ, Бухоро ва Хивадан ташқари, Туркистон ўлкасининг географик чегараларидаги бутун ҳудуд Россия совет федерациясининг Туркистон Совет Республикаси деб эълон қилинди.

“Низом”да Туркистон Республикаси автоном равишда бошқарилиб, “ўз хатти-ҳаракатларини Россия Совет Федерацияси марказий ҳукумати билан мувофиқлаштиради”, деб қайд этилди. Съездда “марказий ҳукумат билан ўзаро муносабатларни белгилаш учун” беш кишидан иборат комиссия ташкил этиш ва Москвага юборишга қарор қилинди.

Съезд совет Туркистонининг қонун чиқарувчи олий органи -Марказий Ижроия Комитети (Тур ЦИК)ни сайлади. 36 кишидан иборат бу комитетнинг ярми большевиклар, ярми сўл эсерлар (18 тадан) эди. Ушбу комитет советлар съездлари оралиғидаги даврда ўлкада олий ҳокимият вазифаларини бажарувчи олий қонунчилик органи бўлди. Туркистон МИК раиси қилиб Марказдан ҳукуматнинг фавқулодда комиссари П.А.Кобозев (ҳамраис қилиб А.Салькин) сайланди. Шунингдек, Туркистон ХКС таркибига 16 киши (9 та большевик ва 7 та сўл эсер) киритилди. Маҳаллий миллат вакилларида тўрт киши – С.Жўрабобоев, С.Юсупов, Ш.Остонбоев ва С.Азимбоевлар Туркистон МИКга сайланиб, С.Турсунхўжаев соғлиқни сақлаш халқ комиссари сифатида ҳукумат таркибига киритилдилар.

Совет ҳокимиятининг Туркистонда олиб борган мустамлака бошқарув сиёсати ҳамда марказлаштириш ҳаракатлари ТССР бошқарув органларида фаолият кўрсатаётган миллий раҳбар ходимларнинг кучли норозиликларига сабаб бўлди. Миллий коммунистлар ўлкадаги большевиклар сиёсатига очикдан очик қарши чиқа бошладилар. Миллий раҳбар ходимларнинг норозилик кайфиятларини юзага чиқишида 1919 йил мартда тузилган ўлка Мусулмонлар бюроси (Мусбюро) муҳим аҳамиятга эга бўлди. Чунончи, Қайғусиз Отабоев, Юсуф Алиев, Абдулла Раҳимбоев, Санжар Асфандиёров, Назир Тўрақулов, Иномжон Хидиралиев каби кўплаб миллий раҳбар ходимлар Турор Рискулов раислигидаги Мусбюро атрофида бирлашган эдилар.

Туркистон Мухториятининг ташкил топиши.

1917 йил октябр-ноябр ойларида Тошкент ва Қўқонда юз берган воқеалар Туркистонда ижтимоий-сиёсий ҳаракатларнинг кучайишига сабаб бўлди. Қўқон шаҳрида 1917 йил 26-28 ноябр кунлари Туркистон ўлка мусулмонларининг фавқулодда IV қурултойи бўлиб ўтди. Демократик мусулмон зиёлилар талаби билан Туркистон аҳолисининг европалик қисми вакиллари ҳам қурултойда тенг ҳуқуқли

бўлиб иштирок этдилар. Курултойнинг 27 ноябр куни қабул қилинган қарорида шундай дейилади: “Туркистонда яшаб турган турли миллатга мансуб аҳоли Россия инқилоби даъват этган халқларнинг ўз ҳуқуқларини ўзлари белгилаш хусусидаги иродасини намоён этиб, Туркистонни Федератив Россия Республикаси таркибида ҳудудий жиҳатдан мухтор деб эълон қилади”. 28 ноябрда ташкил топаётган давлатнинг номи аниқланиб “ Туркистон Мухторияти” деб аталадиган бўлди. Бутунроссия Таъсис съезди чақирилгунга қадар ҳокимият тўла равишда Туркистон Муваққат Кенгаши ва Туркистон Халқ (Миллий) Мажлиси кўлида бўлиши ҳақида қарор қабул қилинди. Муваққат кенгаш аъзоларидан 12 кишилик ҳукумат тузиладиган бўлди. Курултой жараёнида Туркистон Миллий Мажлиси 32 кишидан иборат қилиб сайланди. Туркистон Мухториятининг Муваққат ҳукумати таркибига мухториятчилик ҳаракатининг фаол иштирокчилари, жумладан, қуйидагилар ҳукумат аъзолари бўлдилар:

1. Муҳаммаджон Тинишбоев –Бош вазир, ички ишлар вазири, 2-чақириқ Давлат Думасининг аъзоси, Муваққат ҳукумат Туркистон комитетининг аъзоси, темир йўл муҳандиси.

2. Ислон Султон Шоаҳмедов (Шагиаҳмедов) –Бош вазир ўринбосари, Бутунроссия Мусулмонлари Кенгаши Марказий кўмитасининг аъзоси, ҳуқуқшунос.

3. Мустафо Чўқай-ташқи ишлар вазири, Муваққат ҳукумат Туркистон комитетининг аъзоси, Туркистон ўлка Мусулмонлар Шўросининг раиси, ҳуқуқшунос.

4. Убайдулла Хўжаев (Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев) –ҳарбий вазир, Бутунроссия Мусулмонлар кенгаши Марказий кўмитасининг аъзоси, ҳуқуқшунос.

5. Ҳидоятбек Юрғули (Юрали) Агаев –ер ва сув бойликлари вазири, агроном.

6. Обиджон Маҳмудов –озик-овқат вазири, Кўқон шаҳри думасининг раис ўринбосари, жамоат арбоби

7. Абдурахмон Ўрозаев –ички ишлар вазирининг ўринбосари, ҳуқуқшунос.

8. Соломон Абрамович Герцфельд –молия вазири, ҳуқуқшунос. Муваққат ҳукумат таркибига кириши лозим бўлган қолган 4 ўрин европалик аҳоли вакиллари орасидан номзодлар кўрсатилиши учун уларга ажратилди.

Курултой тугагач, 1 декабрда Туркистон Мухториятининг Муваққат ҳукумати аъзолари (барча 8 киши) имзолаган махсус Мурожаатнома эълон қилинди. Ушбу Мурожаатномада Туркистондаги барча аҳоли: ирқи, миллати, дини, жинси, ёши ва сиёсий қарашларидан қатъий назар, улар яқдиллик ва ҳамжиҳатликка даъват этилган эди. Шунингдек, Туркистон Мухторияти ҳукуматининг Миллий давлатчиликнинг қарор топишини жўшқин муборакбод этиб, матбуотда таниқли маърифатпарварлар, диний, жамоат ва сиёсат арбоблари бирин-кетин чиқишлар қилиб, Мухториятни табрикладилар.

Ўша пайтда чоп этиладиган “Улуғ Туркистон” газетаси саҳифалари Кўқон, Самарқанд, Тошкент, Каспийорти вилоятдан Туркистон Мухториятини кўллаб-қувватловчи хабарлар билан тўлиб тошган эди. Янги ҳукумат фаолияти фақат Кўқонда ёки Фарғона водийсида эмас, балки бутун Туркистон минтақасида яшаётган туб ер аҳолиси томонидан қизғин кўллаб-қувватланганлиги боис, Туркистон Мухторияти ҳукумати қисқа муддат ичида халқ орасида катта эътибор қозонди. Шунинг учун ҳам маърифатпарвар Фитрат Мухторият эълон қилинган тунни

“Миллий лайлатулқадримиз” деб атади.

Халқ оммасининг қизғин қўллаб-қувватлашидан илҳомланган Мухтор ҳукумат вакиллари жадал фаолият бошладилар. Дастлабки кунлардан бошлаб Миллат мажлиси томонидан тасдиқланган қонунлар эълон қилиниб, янги ҳукумат давлат Конституциясини тайёрлаш учун таниқли ҳуқуқшуносларни жалб этди. Бир нечта ҳукумат газеталари ўзбек, қозоқ ва рус тилларида нашр этила бошланди. Шунингдек, ҳукумат миллий қўшинни ташкил қилишга алоҳида эътибор қаратди. Ҳарбий вазир Убайдулла Хўжаев иштирокида ўтказилган кўрик-парад вақтида аскарлар сони 2000 нафарга етган. Бундан ташқари Қўқонда Эргаш кўрбоши раҳбарлик қилган икки мингга яқин миршаблар ҳам бор эди. Янги ҳукумат иқтисодий соҳада 30 миллион сўм миқдорида ички заём чиқаришни йўлга қўйди. Чунки газеталарни нашр қилиш, мухторият қўшинларининг таъминоти ҳамда ҳукуматнинг ички ҳаражатлари учун маблағ зарур эди. Шунингдек, янги ҳукумат аъзолари очлик гирдобидида қолган Туркистон аҳолисига Оренбург орқали ғалла келтириш муаммосини ҳал қилиш учун ҳам амалий қадамлар ташлади.

Аммо, умумхалқ томонидан қўллаб-қувватланган Туркистон Мухторияти большевиклар томонидан маъқулланмади. 1917 йил 13 декабрда Тошкентнинг эски шаҳар аҳолиси “ Мухтор Туркистон учун” шиори остида тинч намойиш ўтказдилар. Тошкент шаҳар советидаги большевиклар эса, шаҳарда қуролли куч билан тартиб ўрнатишга буйруқ бердилар. Натижада тинч намойиш қатнашчилари ўққа тутилиб, 16 киши ҳалок бўлди. Шунга қарамадан, Мухторият ҳукуматыни қўллаб-қувватлаш давом этаверди. Хусусан, 1917 йил 26-30 декабр кунлари Қўқон шаҳрида бўлиб ўтган мусулмон ишчи, аскар ва деҳқон депутатлари I фавкулудда қурултойининг ҳам асосий масаласи Туркистон мухториятига муносабат масаласи эди. Бутун Туркистон ўлкасидан 200 яқин вакиллар қатнашган ушбу қурултой 30 декабрда Туркистон мухторияти ҳукуматыни қўллаб-қувватлаш, шунингдек, Туркистон ўлкаси Халқ комиссарлари Советига ишончсизлик билдириш ҳақида қабул қилган декларациясида қуйидаги фикрлар бор эди: “Туркистон ўлкаси Халқ Комиссарлари Совети барча аҳоли айниқса, мусулмонлар хоҳиш-истакларининг ифодачиси эмаслиги; Туркистон ўлкаси халқлари иродаси икки қурултойда мухторият эълон қилинганида ифодаланганлиги; Туркистонда ягона ҳукумат органи бутун мусулмонларнинг қурултойида ташкил топган ва мусулмон ишчи, аскар ва деҳқонларнинг қурултойида тўлдирилган Туркистон Мухторияти ҳукумати эканлигини эътиборга олиб, Мусулмон ишчи, деҳқон ва аскарлар қурултойи Туркистон Халқ Комиссарлари Советига ҳокимиятни дарҳол Туркистон Мухторияти ҳукумати ва Миллат Мажлисига топширилсин деб истак билдиради”.

Таъкидлаш лозимки, янги давлатчилик барча миллий гуруҳларнинг мутаносиблиги принциплари, умумдемократик ва миллий кадриятларнинг ўзаро уйғунлиги асосида барпо этилган эди. Юқорида қайд этилганидек, Туркистон Мухториятининг Муваққат ҳукумати аҳолини озиқ-овқат ва кундалик эҳтиёж маҳсулотлари билан таъминлаш, ўз молиявий жамғармасини яратиш, турли-туман сиёсий партиялар ва ҳаракатлар билан ўзаро ҳамкорликни йўлга қўйиш вазифаларини ҳал қилиш юзасидан қизғин ҳаракатларни амалга ошира бошлаган эди. Совет ҳокимиятидан фарқли ўлароқ, Туркистон Мухторияти ҳукумати қонуний асосда

ташқил этилган эди. Туркистон Мухторияти ҳукумати кенг мусулмонлар оммаси ва демократик кайфиятдаги европалик аҳолининг ваколатини олган эди. Шунинг учун ҳам айтиш мумкинки, Туркистон Мухторияти ўз тақдирини ўзи белгилаган халқ республикаси эди.

Аммо, ўлка большевиклари Туркистон Мухторияти ҳукуматига катта хавф деб қарадилар. 1918 йил 19-26 январ кунлари Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон ўлкаси ишчи, солдат ва деҳқон депутатларининг фавқулодда IV съездида Мухториятга бутунлай салбий муносабат билдирилди. Ушбу съезд Туркистон Мухторияти ҳукумати ва унинг аъзоларини қамокқа олиш ҳақида қарор чиқарди. Съезд большевиклар фракциясининг Туркистон Мухторияти тўғрисидаги резолюциясини қабул қилди. Ушбу резолюцияда Туркистон қонуний ҳукумати мунофиқларча “қорағурухчилар тўдаси” деб аталди. Бу ҳам етмагандек, бу съезд большевикларнинг тазйиқи остида қонуний кучга эга бўлган, туб ерли аҳоли манфаатларининг ҳимоячиси бўлиб майдонга чиққан ўлкадаги илк демократик ва халқчил ҳукумат-Туркистон Мухторияти устидан шафқатсиз ҳукм чиқарди.

1918 йил 30 январда Туркистон ХКС Мухторият ҳукуматини тугатиш учун ҳарбий ҳаракатлар бошлади. Туркистон большевиклари бунинг учун қизил аскарлардан ташқари арманларнинг “Дашноқцутюн” партияси аъзоларидан тузилган бешафқат қуролли дружиналаридан ҳам кенг фойдаландилар. 31 январ куннинг иккинчи ярмида бошланган жанглар бир неча кун давом этди. Қон тўкилишини олдини олиш мақсадида музокаралар олиб бориш ҳаракатлари натижа бермади. 1918 йил 19 февралда Қўқон шаҳрида фаолият кўрсатаётган Туркистон Мухторияти ҳукумати большевикларинг қонли ҳужумлари натижасида ағдариб ташланди. Ҳукумат бошлиғи Мустафо Чўқай шаҳарни тарк этиб, яширинишга мажбур бўлди. Вазирларнинг айримлари ҳалок бўлди, айримлари қўлга олинди. Даҳшатли жанглар ва талон-тарождлар натижасида 10000 қўқонлик ўлдирилди. Туркистон Мухторияти ҳукуматининг ағдарилиши туркистонликлар томонидан Россиянинг Туркистонга нисбатан тажовузқорона режалари мавжудлигининг янги далили сифатида қабул қилинди ва улар қўлларига қурол олиб ўз Ватанларини босқинчилардан ҳимоя қилишга отландилар. Бу билан Туркистонда советларга қарши истиқлолчилик ҳаракатига асос солинди

Маъмурий-сиёсий биқиқлик

■ 1980-йилларнинг бошларида совет сиёсий тизими, хўжалик юритиш усули ўзининг ривожланиш имкониятларини батамом тугатди.

■ Маъмурий-сиёсий биқиқлик кучайди, жамият аъзолари меҳнат интизоми пасайди, лоқайдлик, бефарқлик кучайди. 80-йиллар ўрталарида совет жамиятида «қайта қуриш» бошланди.

■ Қайта қуриш ҳақида М. С. Горбачев КПСС МК нинг апрел (1985 йил) пленумида таклиф киритди.

■ Унда Маҳсулот ишлаб чиқариш учун 2 марта кўп табиий ресурслар, энергия, инсон меҳнати сарф этилиши, темир, пўлат, станоклар ишлаб чиқариш бўйича дунёда 1-ўринни эгаллашига қарамасдан мамлакатда рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг йўлга қўйилмаганлиги қайд этилди.

■ 80-йилларнинг ўрталарида СССРнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий ҳаётида инқирозли вазиятнинг янада кескинлашуви рўй бера бошлади. Қайта қуриш концепцияси чекланган бўлиб, у СССРни тараққиётини таъминлай олмас эди.

■ Қайта қуриш йилларида Ўзбекистонда ижтимоий-сиёсий ҳаёт ёмонлашди.

■ Республикада миллий урф-одатлар, анъаналар, қадриятлар топталди, бунинг оқибатида халқ орасида лоқайдлик, ишончсизлик ва норозилик кучайди.

■ Фарғона фожеаси юз берди. Миллий ўзликни англаш бошланди.

■ Ўзбек тилига давлат тили мақомини берилиши, пахта яккаҳоқимлигини тугатилиши, экологик ҳолатни соғломлаштирилиши Ўзбекистонда долзарб масала сифатида кўтарилди.

5-мавзу. Ўзбекистонда давлат бошқарувининг янги, замонавий ва самарали тизимининг шаклланиши ва ривожланиб бориши. (2 соат)

Режа

1. 1991 йил 31 август “Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги асослари тўғрисидаги” Қонуннинг қабул қилиниши.

2. Ўзбекистонда давлат бошқарувининг янги, замонавий ва самарали тизимининг шаклланиши ва ривожланиб бориши.

3. Ўзбекистон мустақиллиги ҳуқуқий асосларининг яратилиши. Конституциянинг қабул қилиниши.

1991 йил 31 август “Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги асослари тўғрисидаги” Қонуннинг қабул қилиниши ва 1 сентябрни Мустақиллик куни деб эълон қилиниши. Ўзбекистонда давлат бошқарувининг янги, замонавий ва самарали тизимининг шаклланиши ва ривожланиб бориши. Ўзбекистон мустақиллиги ҳуқуқий асосларининг яратилиши. Конституциянинг қабул қилиниши.

И.А.Каримов 1989 йил июнда Ўзбекистоннинг биринчи раҳбари лавозимига сайланди;

• 1989 йил 21 октябрда Ўзбекистон ССР Олий Кенгашининг 11-чақириқ 11-сессиясида «Давлат тили ҳақида»ги Қонун қабул қилинди;

• «Ўзбекистоннинг иқтисодий мустақиллигини шакллантириш концепцияси»ни тайёрлашга киришилди. Унга кўра, «Ўзбекистон халқ хўжалигини соғломлаштириш ва бозор иқтисодига ўтишнинг асосий принциплари» ишлаб чиқилди ва у 1990 йил 17 октябрда умумхалқ муҳокамаси учун эълон қилинди;

• Ўзбекистон Олий Кенгаши 1989 йил 25 ноябрда бўлган «Ўзбекистон ССРни иқтисодий ва социал ривожлантиришнинг 1990 йилги Давлат плани тўғрисида»ги масалани муҳокама қилар экан, Республиканинг иқтисодий мустақиллигига оид муҳим тадбирларни белгилади;

• 1990 йил 24 мартда бўлиб ўтган Ўзбекистон ССР Олий Кенгашининг 12 чақириқ 1-сессияси Ўзбекистон тарихида биринчи марта Президентлик лавозимини таъсис этиш тўғрисида қарор қабул қилди. Сессия И.А.Каримовни Ўзбекистон совет социалистик Республикаси Президенти этиб сайлади;

• 1990 йил 20 июнда Ўзбекистон ССР Олий Кенгашининг 12-чақириқ 2-сессиясида «Ўзбекистоннинг Мустақиллик Декларацияси» қабул қилинди;

• 1991 йил 17 мартда «Ўзбекистон янгиланаётган Иттифоқ (Федерация) таркибида мустақил, тенг ҳуқуқли Республика бўлиб қолишига розимисиз?» деган савол қўйилган умумхалқ референдуми ўтказилди;

• 9,2 миллиондан ортиқ киши ёки референдумда қатнашганларнинг 94 фоизи ёқлаб Ўзбекистоннинг мустақил тенг ҳуқуқли Республикаси сифатида янгиланган Иттифоқ (Федерация) таркибида бўлишини қўллаб овоз берди;

• 1991 йил 22 июлда Ўзбекистон ССР Олий Кенгаши Раёсати «Ўзбекистон ССР ҳудудида жойлашган Иттифоққа бўйсунувчи давлат корхоналари, муассасалари ва ташкилотларини Ўзбекистон ССРнинг ҳуқуқий тобелигига ўтказиш» тўғрисида яна бир тарихий аҳамияга молик қарор қабул қилди;

• 1991 йил 31 августда Ўзбекистон ССР Олий Кенгаши сессияси бир овоздан «Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги Қонунни қабул қилди. Ўзбекистон ССРнинг номи «Ўзбекистон Республикаси» деб ўзгартирилди. Сўнгра «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида Олий Кенгаш Баёноти» қабул қилинди.

Қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг шаклланиши.

• Ўзбекистонда давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи ҳокимият, ижро этувчи ҳокимият ва суд ҳокимиятига бўлиниши қонунлаштирилган;

• Уч ҳокимиятдан ҳар бири мустақил фаолият юритади. Олий Мажлис қонун чиқарувчи ҳокимият ҳисобланади;

• Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 76-моддасида: «Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси Олий давлат вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади»-дейилган. Бу вазифани бажарувчи вакиллик органи парламент деб ҳам юритилади;

• БМТга аъзо давлатларнинг 185 тасидан 160 тасида парламент институти мавжуд.

• Ўзбекистон Республикаси Қонунчилик палатаси ва Сенати

• Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси икки палатадан – 1 Қонунчилик палатаси (қуйи палата) ва 2 Сенат (юқори палата)дан иборат. Қуйи ва юқори палатанинг ваколат муддати 5 йил.

• Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси

• 1.Қонунчилик палатаси (қуйи палата) 120 депутат, Қонунчилик палатаси бошлиғи Спикер деб аталади

• 2. Сенат(юқори палата)Сенатнинг 100 аъзоси, раҳбари Сенат раиси деб аталади
Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси

• Конституциянинг 76-моддасида «Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси олий давлат вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади», - дея кўрсатилган;

• Конституциянинг 77-моддасида «ЎЗР Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ҳудудий сайлов округлари бўйича кўппартиявийлик асосида сайланадиган бир юз йигирма депутатдан иборат» дея кўрсатилган;

• Конституцияга ЎЗР Олий Мажлисининг Сенати ҳудудий вакиллик палатаси бўлиб, Сенат аъзоларидан (сенаторлардан) иборат (77-модда);

- Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенат аъзолари Қорақалпоғистон Республикаси Жўқори Кенгеси, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органлари депутатларининг тегишли қўшма мажлисларида мазкур депутатлар орасидан яширин овоз бериш йўли билан Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридан тенг миқдорда олти кишидан сайланади;

- Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг ўн олти нафар аъзоси фан, санъат, адабиёт, ишлаб чиқариш соҳасида ҳамда давлат ва жамият фаолиятининг бошқа тармоқларида катта амалий тажрибага эга бўлган ҳамда алоҳида хизмат кўрсатган энг обрўли фуқаролар орасидан ЎзР Президенти томонидан тайинланади;

- Олий Мажлис палаталарига сайланиш шартлари: номзод йигирма беш ёшга тўлган ва камида беш йил Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муҳим яшаган бўлиши шарт. Айтиб ўтиш керакки, бир пайтнинг ўзида ЎзР Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутати ва Сенати аъзоси бўлиши мумкин эмас.

Олий Мажлис палаталарининг биргаликдаги ваколатлари

- Олий Мажлисининг ҳар икки палатаси биргаликда Ўзбекистон Республикаси Конституциясини қабул қилади, унга ўзгартириш ва қўшимчалар киритади;

- Ўзбекистон Республикаси қонунларини қабул қилади ва ўз навбатида, уларга қўшимча ва ўзгартиришлар киритади;

- мамлакат ташқи ва ички сиёсатнинг асосий йўналишларини белгилайди; республика қонун чиқарувчи ва суд ҳокимиятлари тизимини ҳамда ваколатларини белгилайди;

- Бож, валюта ва кредит ишларини, шунингдек, маъмурий-ҳудудий тузилиш масалаларини қонун йўли билан тартибга солиш;

- Ўзбекистон Республикасининг чегараларини ўзгартириш билан боғлиқ фаолиятни амалга оширади;

- Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди, Олий суди, Олий ҳўжалик судини сайлайди;

- Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг раисини тайинлайди ва васифасидан озод этади;

- Ўзбекистон Республикаси Президентининг Бош вазири, унинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарларини, Вазирлар Маҳкамасининг аъзолари, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унинг ўринбосарларини тайинлаш ва лавозимларидан озод этишга доир фармонларини, вазирликлар, давлат қўмиталари ва бошқарув органларини тузиш ва тугатиш ҳақидаги фармонларини тасдиқлайди;

- Халқаро шартномаларни ва битимларни ратификация (тасдиқлаш) ва денонсация (барвақт тўхтатиш) қилади; давлат мукофотлари ва унвонларини таъсис этади;

- Туманлар, шаҳарлар, вилоятларни ташкил этади; уларни тугатиш, номини ўзгартириш ва уларнинг чегараларини ўзгартиришга оид масалаларни ҳал қилади ва бошқалар.

Маҳаллий давлат бошқарув тизимидаги туб ўзгаришлар.

Маҳаллий давлат ҳокимиятининг Конституциявий асослари:

• 99-модда. Вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда ҳокимлар бошчилик қиладиган халқ депутатлари Кенгашлари ҳокимиятнинг вакиллик органлари бўлиб, улар давлат ва фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб ўз ваколатларига тааллуқли масалаларни ҳал этадилар.

• 101-модда. Маҳаллий ҳокимият органлари Ўзбекистон Республикасининг қонунларини, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонларини, давлат ҳокимияти юқори органларининг қарорларини амалга оширадилар, республика ва маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни муҳокама қилишда қатнашадилар.

• Юқори органларнинг ўзларига берилган ваколат доирасида қабул қилган қарорлари куйи органлар ижро этиши учун мажбурийдир.

• Халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимиятларнинг ваколат муддати – 5 йил.

• 102-модда. Вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокими Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан, қонунга мувофиқ туман ва шаҳарларнинг ҳокимлари тегишли вилоят ҳокими томонидан, шаҳарлардаги туманларнинг ҳокимлари тегишли туман ҳокими томонидан қонунга мувофиқ тайинланади ва лавозимидан озод қилинади.

• Ҳокимлар ўз ваколатларини яққабошчилик асосларида амалга оширадилар ва ўзлари раҳбарлик қиладиган органларнинг қарорлари ва фаолияти учун шахсан жавобгардирлар.

• 104-модда. Ҳоким ўзига берилган ваколатлар доирасида тегишли ҳудуддаги барча корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, бирлашмалар, шунингдек мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар қабул қилади.

• 105-модда. Шаҳарча, қишлоқ ва овулларда, шунингдек улар таркибидаги маҳаллаларда ҳамда шаҳарлардаги маҳаллаларда фуқароларнинг йиғинлари ўзини-ўзи бошқариш органлари бўлиб, улар икки ярим йил муддатга раисни ва унинг маслаҳатчиларини сайлайди.

Мустақил Ўзбекистонда ўтказилган туб ислохотлар ва уларнинг босқичлари

1) Ўтиш даври:

Ўтиш даври ва миллий давлатчилик асосларини шакллантириш билан боғлиқ биринчи галдаги ислохот ва ўзгаришларни ўз ичига олган дастлабки босқич – 1991-2000 йиллар

2) Фаол демократик янгиланишлар ва мамлакатни модернизация қилиш даври:

2001 йилдан бошланган бўлиб, иккинчи босқич - фаол демократик янгиланишлар ва мамлакатни модернизация қилиш даври. Иқтисодиётни барқарор ривожлантириш, сиёсат, қонунчилик, суд ҳуқуқ тизими ва ижтимоий-гуманитар соҳалар изчил ислох қилинди ва ривожлантирилмоқда.

6-мавзу. Давлат ҳокимияти ва бошқарувини демократлаштириш жараёнида Президентлик институти ўрни ва роли (2 соат)

Режа

1. Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик ва фуқаролик жамиятини барпо этишда мамлакатни модернизатсиялашда амалга оширилаётган жараёнлар моҳияти.

2. Миллий давлат тизимининг барпо қилиниши ва бошқарувда янги, самарали усулларнинг қарор топиши.

3. Давлат ҳокимияти ва бошқарувини демократлаштириш жараёнида Президентлик институти ўрни ва роли.

Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик ва фуқаролик жамиятини барпо этишда мамлакатни модернизатсиялашда амалга оширилаётган жараёнлар моҳияти. Миллий давлат тизимининг барпо қилиниши ва бошқарувда янги, самарали усулларнинг қарор топиши. Давлат ҳокимияти ва бошқарувини демократлаштириш жараёнида Президентлик институти ўрни ва роли. Мустақиллик йилларида Қорақалпоғистон Республикаси давлатчилиги тараққиёти.

Жаҳон давлатчилиқ ва демократик тараққиёти тажрибасидан маълумки, ҳуқуқий давлат қуришни мақсад қилиб қўйган ҳар бир жамиятда давлат ҳокимиятини ташкил этиш ҳокимиятлар бўлиниши назариясига асосланиши керак. Чунки бундай принцип юз бериши мумкин бўлган суистеъмолликни олдини олишнинг ишончли воситаси сифатида намоён бўлади. Ҳуқуқий давлат ва эркин фуқаролик жамияти қураётган Ўзбекистон ҳам ўз давлат органлари идоралари тизимини ҳокимиятлар бўлиниши асосида ташкил этган. Ҳуқуқий давлатнинг муҳим тамойилларидан бўлган ҳокимиятлар бўлиниши назарияси Ўзбекистон Конституциясининг 11 моддасида “Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими – ҳокимиятнинг **қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига** бўлиниш принципларига асосланади”, деб мустаҳкамлаб қўйилган. Ҳокимиятларга бўлиниш принципининг амалга оширилишида “бир-бирини тийиб туриш ва ўзаро мувозанатда ушлаш” тизимининг самарали ишлаши жуда муҳим бўлиб, бу тизимнинг ҳуқуқий асослари Асосий Қонунда мустаҳкамланган. Унда ҳокимиятнинг ҳар бир тармоғи ваколатига кирувчи масалалар доираси аниқчегараланиб, кўрсатиб берилган. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни – Олий мажлис, ижро этувчи ҳокимиятни – Вазирлар маҳкамаси, суд ҳокимиятини – судлар амалга оширади. Ўзбекистон Республикасидаги **давлат идоралари** давлат ҳокимиятини амалга оширишнинг ягона тизимини ташкил этади. Ўзбекистон фуқаролари давлат ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқини амалга оширар экан, сайловлар ва ўз вакиллари орқали давлат органларини шакллантиришга таъсир кўрсатиши мумкин. Конституцияга мувофиқ (99 модда), “Вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар(туманга бўйсунувчи шаҳарлар, шунингдек, шаҳар таркибига кирувчи туманлардан ташқари) ҳокимлар бошчилиқ қиладиган халқ депутатлари кенгашлари ҳокимиятнинг вакиллик органлари бўлиб, улар давлат ва фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб ўз ваколатларига тааллуқли масалаларни ҳал этадилар”.

Собиқ иттифоқ Республикалари орасида биринчи бўлиб Ўзбекистонда Президентлик лавозими жорий этилган эди. Давлат бошқарувининг Президентлик Институти 1990 йилнинг 24 мартида “Ўзбекистон ССР Президенти лавозимини таъсис этиш ва Ўзбекистон ССР Конституцияси (асосий қонуни)га ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги” қонун билан жорий этилган эди. Ўз ССР Олий Совети ўн иккинчи чақириқ биринчи

сессиясида И.А Каримов Президент этиб сайланди. Ўша сессияда қилинган маърузада И.А Каримов шундай деган эди “...Бугун юзага келган вазиятда

Ўзбекистон ССР Президенти лавозимини таъсис этиш муҳим аҳамият касб этмоқда.Республикада якка бошлиқ лавозимининг жорий этилиши Иттифоқ миқёсида бўлганидек, қонунлар ва давлатнинг бошқа қарорларини ижро этиш омилларини мустақамлашга, демак, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, миллатлараро ва бошқа соҳаларда қайта қуриш жараёнларини тезлаштиришга кўмаклашиши шубҳасиздир”.

1991 йил 29 декабр ва 2000 йил 9 январда тўғридан-тўғри умумхалқ сайловлари муқобиллик асосида ўтказилиб, унда И.Каримов Президент этиб сайланди. Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган. Конституциясига мувофиқ Президент – ҳокимиятлар бўлиниши принципига иоё қилинишида давлат механизми учун энг муҳим институтдир.

Маълумки, “президент” атамаси лотинча “praesidens”, сўздан олинган ўлиб, айнан таржимаси “олдинда ўтирадиган” деган маънони беради. Бу тушунча конституциявий-ҳуқуқий маънода давлат бошлиғини англатади. Ҳозирги кунда дунёдаги 130 дан ортиқ давлатларнинг ҳокимият тизимида президентлик институти мавжуд. “Президент” атамаси ўзининг ҳозирги маъносида 1787 йилги АҚШ конституциясида мустақамланиб, АҚШда президентлик жорий этилганидан бошлаб ишлатилиб келинмоқда. Президентни давлатнинг марказий бошқарув органлари тизимида тутган ўрни давлат бошқарувининг шаклига боғлиқ. Агар мамлакатда давлат бошқарувининг парламентар республика тури ўрнатилган бўлса, у ҳолда Президент фақат давлат бошлиғи вазифасини бажаради ва у ижроя ҳокимиятига раҳбарлик қила олмайди. Шунинг учун ҳам бошқарувнинг парламентар республика шаклида Президент давлат органлари тизимида марказий ўринни эгалламайди. Бошқарувнинг Президентлик республикаси шаклидаги давлатларда эса Республика Президенти давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғи ҳисобланади. У давлат бошқарув органлари тизимида марказий ўринни эгаллайди. __ Давлат бошлиғи сифатида Президент давлат ҳокимияти бошқарув органларида етакчи ва мувофиқлаштирувчи рол ўйнайди. Президент давлат ичида ва халқаро муносабатларда Ўзбекистоннинг Олий вакиллигини амалга оширади. Давлат бошлиғи ўзида у ёки бу ҳокимият тармоғини эмас балки, давлат ва бутун давлат ҳокимиятининг бирлигини намоён этади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 19-боби “Ўзбекистон Республикаси Президенти” деб номланади. Бу боб 9 та моддадан иборат бўлиб, уларда Ўзбекистон Республикаси Президентининг Конституциявий мақомлари ва ваколатлари белгилаб берилган.

Олий мажлис ва унинг фаолияти. “Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисига сайлов тўғрисидаги” Қонун лойиҳаси 1993 йил 4 сентябрда матбуотда эълон қилинди. Республикадаги кўплаб етакчи олимлар,

ҳуқуқшунослар, мутахассислар унинг муҳокамасида иштирок этдилар. Натижада мазкур Қонун лойиҳасига бир қанча ўзгартиришлар киритилди. 1993 йил 28 декабрдаги Олий кенгашнинг ўн тўртинчи сессияси “Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисига сайлов тўғрисида”ги Қонунни қабул қилди. Олий мажлисга биринчи сайловлар 1994 йил 25 декабрда бўлиб ўтди. Биринчи турда 205 та депутат, қолган икки турда (1995 йил 8 ва 22 январ) 45 та депутат (жами 250 та) сайланди.

Олий мажлис - Ўзбекистон Республикасининг олий вакиллик ва қонун

чиқарувчи органи ҳисобланади. У икки палатадан иборат бўлиб, қуйи палата – **Қонунчилик палатаси**, юқори палата – **Сенат** деб номланади. Қонунчилик палатаси сайлов округлари бўйича кўппартиявийлик асосида сайланадиган 120 нафар депутатдан иборат. Қонунчилик палатасини иши палата барча депутатларнинг профессионал доимий фаолият кўрсатишига асосланади. Қонунчилик палатасининг ваколат муддати – беш йил. Ваколат муддати тугагач, у янги Қонунчилик палатаси иши бошлагунига қадар ўз фаолиятини давом эттириб туради. Ўзбекистон Республикасининг сайлов кунига қадар 25 ёшга тўлган ҳамда камида беш йил Ўзбекистон ҳудудида муқим яшаётган Республика фуқароси Қонунчилик палатасининг депутати бўлиши мумкин.

Сенат – ҳудудий вакиллик палатаси ҳисобланиб, сенаторлар Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органи депутатларининг тегишли қўшма мажлисларида мазкур депутатлар орасидан яширин овоз бериш йўли билан Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридан тенг миқдорда – 6 кишидан сайланади. Юқори палатанинг 16 нафар аъзоси фан, санъат, адабиёт, ишлаб чиқариш соҳасида ҳамда давлат ва жамият фаолиятининг бошқа тармоқларида катта тажрибага эга бўлган ҳамда алоҳида хизмат кўрсатган энг обрўли фуқаролар орасидан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланади.

Вазирлар Маҳкамаси ва унинг фаолияти. Ўзбекистон Республикасида ҳукумат “Вазирлар Маҳкамаси” деб номланган бўлиб, “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисидаги” Қонунга биноан, у Ўзбекистон Республикасида иқтисодийнинг, ижтимоий ва маънавий соҳанинг самарали фаолиятига раҳбарликни, Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Олий Мажлиснинг қорорлари, Президент фармонлари, қарорлари

ва фармойишлари ижросини таъминловчи ижро этувчи ҳокимиятдир.

Ҳукумат – давлат бошқарувининг олий органи бўлиб, давлат бошқарув шаклининг қандай бўлишидан қатъий назар ҳар қандай давлатнинг олий ижро органи ҳисобланади. Ҳукумат Конституция ва қонунлар асосида мамлакатнинг ички ва ташқи сиёсатини амалга оширади, жамоат тартиби ва миллий хавфсизликни таъминлайди, давлат бошқарувининг бошқа органи ҳамда Қуролли кучларга умумий раҳбарлик қилади. Ҳукуматнинг шаклланиш тартиби, мазкур давлатда мавжуд бўлган бошқарув шаклига боғлиқ ҳолда ўрнатилади ҳамда турли давлатларда турлича номланади. Мисол учун, АҚШда – Маъмурият, Англияда ва Туркманистонда – Министрлар Кабинети, Франция ва Италияда – Министрлар Кенгаши, Хитойда – Давлат Кенгаши, Россия ва Тожикистонда – Ҳукумат, Японияда – Кабинет ва ҳок. Ўзбекистонда Вазирлар Маҳкамаси Президент, Олий мажлис ва судлар билан бир қаторда ҳокимиятни қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиш асосида амалга оширади. Вазирлар Маҳкамаси давлат бошқаруви органи тизими ва ўзи ташкил этадиган хўжалик бошқаруви тузилмаларига бошчилик қилади, уларнинг ҳамжиҳатлик билан ишлашини таъминлайди. Вазирлар маҳкамаси қонун билан белгилаб қўйилган ўз таркибига эга. Унга кўра, Вазирлар Маҳкамаси таркибига Бош вазир, унинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлари, давлат кўмиталарининг раислари, давлат ва хўжалик бошқаруви

органларининг раҳбарлари киради.

Конституцияга биноан, Ўзбекистон Республикаси Бош вазири Вазирлар аҳкамаси фаолиятини ташкил этади ва унги раҳбарлик қилади, унинг самарали ишлаши учун шахсан жавобгар бўлади, Вазирлар Маҳкамасининг мажлисларига раислик қилади, унинг қарорларини имзолайди.

Вазирлар Маҳкамасининг таркиби Президент томонидан шакллантирилади. Президент Бош вазир номзодини кўриб чиқиш ва тасдиқлаш учун Олий мажлис палаталарига тақдим этади. Ушбу масала аввал Қонунчилик палатасида, сўнгра Сенатда кўриб чиқилади. Бош вазирни лавозимидан озод қилиш Президент ваколатига киради. Вазирлар Маҳкамасининг аъзолари Бош вазир тақдимига кўра, Президент томонидан тасдиқланади. Вазирлар Маҳкамасининг доимий органи сифатида Бош вазир ва унинг ўринбосарларидан иборат таркибдаги **Вазирлар Маҳкамасининг раёсати** фаолият кўрсатади.

Вазирлар Маҳкамасининг ижро ҳокимиятини шакллантиришда иштирок этишига доир ваколатларига қуйидагилар киради:

1. Ўзбекистон Республикаси Бош вазири Вазирлар Маҳкамасининг аъзолигига номзодларни тасдиқлаш учун Президентга тақдим этади.

2. Вазирлар Маҳкамаси Республика қонунлари, Олий Мажлис қарорлари, Президент фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ижросини таъминлайди.

3. Ўзбекистоннинг бутун ҳудудидаги барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради.

Вазирлар Маҳкамаси фаолиятининг асосий йўналишлари сифатида қуйидаги фаолият соҳаларини келтириш мумкин:

- маъмурий-сиёсий соҳасидаги фаолият;
- иқтисодиёт соҳасидаги фаолият;
- ижтимоий-маданий соҳасидаги фаолият;

Маъмурий – сиёсий соҳадаги ваколатлар:

1. Республика бошқарув тузилмасини такомиллаштиради.

2. Республика вазирликлари, давлат қўмиталари, идоралари, давлат ва хўжалик бошқарувининг бошқа органларини тузиш, қайта ташкил этиш ва тугатиш тўғрисида таклифлар ишлаб чиқади.

3. Вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар ҳамда давлат ва хўжалик бошқарувининг бошқа органлари ишини мувофиқлаштиради ва йўналтиради.

4. Вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар ҳамда давлат бюджетида бўлган давлат бошқаруви бошқа органларининг марказий аппарати ходимларининг сони ва уларга сарфланадиган маблағлар миқдорини белгилайди.

5. Вазирликлар, давлат қўмиталари раисларининг ўринбосарларини, бош бошқармалар ҳамда давлат бошқаруви бошқа органларининг раҳбарлари ва уларнинг ўринбосарларини лавозига тайинлайди ва лавозимидан озод қилади.

6. Хўжалик бошқаруви органлари раҳбарларининг вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралари хайъатлари аъзоларини, шунингдек, Ҳукумат томонидан ташкил этиладиган хўжалик бошқаруви органлари аъзоларини тасдиқлайди.

7. Ўзбекистоннинг давлат хавфсизлиги ва мудофаа кудратини ошириш, давлат

чегараларини кўриқлашни таъминлаш, давлат манфаатларини ҳимоя қилиш, жамоат тартибини сақлаш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш ва ҳимоя қилиш чора-тадбирларини амалга оширишга кўмаклашади.

8. Давлат бошқарув органларининг табиатни муҳофаза қилиш тадбирларини биргаликда ўтказиш ҳамда Республика ва халқаро аҳамиятга эга бўлган йирик экологик дастурларни амалга ошириш борасидаги ишларни мувофиқлаштиради, катта авариялар ва фалокатларнинг, шунингдек, табиий офатларнинг оқибатларини тугатиш чора-тадбирларини кўради.

9. Ўзбекистоннинг хорижий давлатлар ва халқаро ташкилотлардаги вакилликни таъминлайди, ҳукуматлараро шартнома ва битимлар тузади ҳамда уларни бажариш чора-тадбирларини кўради. __

Иқтисодий соҳадаги ваколатлар:

1. Иқтисодий жараёнларни бошқариш, мулкчиликнинг барча шаклларини уйғунлаштириш ва уларнинг тенглиги, иқтисодиётни монополиялаштиришдан чиқариш, бозор иқтисодиётининг ҳуқуқий механизмини рўёбга чиқариш асосида эркин тадбиркорлик учун шарт- шароитлар яратиш.

2. Хўжалик юритишнинг янги шакллари-концернлар, консорциумлар, тармоқлараро бирлашмалар, турли уюшмалар ва бошқа ана шундай ташкилотларни барпо этишга ва мустаҳкамлашга кўмаклашади, халқ хўжалиги ва аҳоли талабларини кондиритдан келиб чиқиб, улар фаолиятини йўналтиради ва мувофиқлаштиради.

3. Ўзбекистонда пул ва кредит тизимини мустаҳкамлаш чора-тадбирларини амалга оширишга кўмаклашади, ягона нарх сиёсатини ўтказиш, меҳнатга ҳақ тўлаш миқдорининг белгиланган кафолатларини ва ижтимоий таъминот даражасини таъминлаш чора – тадбирларини ишлаб чиқади ва амалга оширади.

4. Республика бюджетини, шунингдек, мамлакатни иқтисодий, ижтимоий ривожлантириш истикболларини ва энг муҳим дастурларини ишлаб чиқади ҳамда уларнинг ижросини ташкил этади.

Ижтимоий-маданий соҳадаги ваколатлар:

1. Фан ва техникани ривожлантириш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш чора-тадбирларини амалга оширади.

2. Фуқароларни ижтимоий ва ҳуқуқий ҳимоя қилиш, уларнинг меҳнат қилиш ҳуқуқини таъминлаш чора-тадбирларини кўради, ижтимоий таъминот тизимини такомиллаштиради.

3. Соғлиқни сақлаш, халқ таълимини ривожлантириш ва такомиллаштиришнинг асосий йўналишларини белгилайди, маданиятни ривожлантиришга кўмаклашади.

Вазирлар Маҳкамасининг мажлисларида давлат бошқаруви, хўжалик ва ижтимоий – маданий қурилишнинг энг муҳим масалалари ҳал этилади. Мажлислар йилнинг ҳар чорагида камида бир марта ўтказилади. Уларни тайёрлаш ва ўтказиш тартиби Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг иш тартиби тўғрисидаги” қарори билан белгиланади. Вазирлар Маҳкамаси мажлисларида муҳокама этиш учун

масалалар вазирлар, давлат кўмиталарининг раислари, идоралар, корпорациялар, компаниялар, концернлар, уюшмаларнинг раҳбарлари, Қорақалпоғистон

Республикаси Вазирлар Кенгашининг раиси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимлари, улар бўлмаган ҳолларда уларнинг биринчи ўринбосарлари томонидан киритилади.

Ўзбекистонда маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг фаолиятининг ташкил этиш Конституция, “Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида”ги қонун, халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашлари “Иш тартиби” ва бошқа меъёрий қонун ҳужжатлари асосида ташкил этилади. Маҳаллий ижроя ҳокимияти деганда Ўзбекистонда ташкил этилган **вилоят, туман, шаҳар ҳокимияти** тизими тушунилади. Маҳаллий вакиллик ва ижро этувчи маҳкама ҳокимнинг раҳбарлиги остида ишлайди. Вилоят ҳокимлари, Тошкент шаҳар ҳокими Президент томонидан тайинланади ва лавозимидан озод этилади ҳамда тегишли халқ депутатлари Кенгаши томонидан тасдиқланади. Туман ва шаҳарларнинг ҳокимлари тегишли вилоят ҳокими томонидан тайинланади ва лавозимидан озод қилинади.

Ҳудудни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим муоммоларини муҳокама қилиш учун ҳоким ҳузурида Маслаҳат Кенгаши тузилади. Бу Кенгаш таркибига ҳоким, унинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарлари, котибият бошлиғи киради. Маслаҳат Кенгаши таркибига ҳокимнинг қарорига мувофиқ халқ депутатлари Кенгаши аъзолари ва бошқа ташкилотлардан бўлган вакиллар ҳам кириши мумкин.

Конституцияга биноан, маҳаллий ҳокимият органлари ваколатига қуйидагилар киради:

-қонунийликни, ҳуқуқий тартиботни ва фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлаш;

-ҳудудларни иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожлантириш;

-маҳаллий бюджетни шакллантириш ва уни ижро этиш, маҳаллий солиқлар, йиғимларни белгилаш, бюджетдан ташқари жамғармаларни ҳосил қилиш;_

маҳаллий коммунал хўжаликка раҳбарлик қилиш;

-атроф муҳитни муҳофаза қилиш;

-фуқаролик ҳолати актларини қайд этишни таъминлаш;

-норматив ҳужжатларни қабул қилиш ҳамда Конституцияга ва қонунларга зид келмайдиган ваколатларни амалга ошириш.

Вилоят, туман ва шаҳар ижроя ҳокимиятига **ҳоким** бошчилик қилади. Ҳоким Вазирлар Маҳкамаси белгиладиган миқдорда биринчи ўринбосари ва ўринбосарларга эга бўлади. Маҳаллий ижроя ҳокимияти органлари **бошқармалар, бўлимлар ва бўлинмалардан** иборат бўлиб, уларнинг тузилиши ва ташкил этилиш тартиби, фаолият юритиш асослари Вазирлар Маҳкамаси тасдиқладиган тегишли низомлар билан белгиланади. Ҳокимнинг фаолиятини тўғри ташкил этишда ҳокимнинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарлари фаолиятини ташкил этиш ўта муҳимдир.

Туман таркибидаги шаҳар ва шаҳарчаларда Кенгашлар тузилмайди.

Шаҳар тартибидаги туман ҳокими шаҳар ҳокими томонидан тайинланади ва шаҳар Кенгаши томонидан тасдиқланади. Шаҳар таркибига кирувчи туман ҳокимлари шаҳар ҳокимини расмий вакили ҳисобланади ва унга ҳисоб бериб туради. Туманлар таркибига кирувчи шаҳар ҳокимларининг тайинланиши ҳам шу тартибда амалга оширилади._

3.Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари. 1993 йил 2сентябрда бўлиб ўтган Олий Кенгашнинг ўн иккинчи чақириқ учунчи сессиясида “Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги Қонун қабул қилинди бу ҳужжат **қишлоқ, шаҳарча ва овуллар** таркибида тузиладиган фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларининг тузилиши ва уларнинг ҳуқуқий ҳолатини белгилаб берди.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари давлат ва жамият ишларини бошқаришда фуқароларга кўмаклашадилар. Улар ўз ҳудудларидаги ижтимоий-хўжалик вазифаларни ҳал этиш, оммавий-маданий тадбирлар ўтказиш, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларига Республика раҳбарияти ва ҳукуматининг қарорларини бажариш мақсадида фуқароларни бирлаштиради. Конституцияда белгилаб кўйилганидек, “шаҳарча, қишлоқ ва овулларда, шунингдек, улар таркибидаги маҳаллаларда ҳамда шаҳарлардаги маҳаллаларда **фуқароларнинг йиғинлари** ўзини-ўзи бошқариш органлари бўлиб, улар икки ярим йил муддатга раис (оқсоқол)ни унинг маслаҳатчиларини сайлайди. Ўзини-ўзи бошқариш органларини сайлаш тартиби, фаолиятини ташкил этиш ҳамда ваколат доираси қонун билан белгиланади”.

Фуқаролар йиғинини раис (оқсоқол) тегишли халқ депутатлари Кенгаши ёки ҳоким билан келишилган ҳолда заруратга қараб чақиради. Фуқаролар йиғини шунингдек, халқ депутатлари Кенгаши, ҳоким томонидан ёки шу ҳудудда яшайдиган фуқароларнинг учдан бир қисми ташаббуси билан чақирилиши мумкин.

Юқорида эслатилган Қонунда фуқаролар йиғини **раиси (оқсоқол)** ва унинг маслаҳатчиларини сайлаш тартиби белгиланган бўлиб, уларни фуқароларнинг йиғини (йиғилиши) тегишли туман, шаҳар ҳокими билан келишган ҳолда сайлайди.

Фуқаролар йиғинларда қатнашиш ҳуқуқига эга бўлган барча аҳолининг ярмидан кўпроғи иштирок этган тақдирда йиғинлар ваколатли деб ҳисобланади, вакиллар йиғилишлари эса вакилларнинг камида учдан икки қисми келганда ваколатли ҳисобланади. Фуқаролар йиғини (йиғилиши)ни олиб бориш учун раёсат сайланади. Йиғинни раис (оқсоқол) ёки унинг маслаҳатчиларидан бири олиб боради. Барча масалалар бўйича қарорлар очик овоз бериш орқали ва оддий кўпчилик овоз бериш билан қабул қилинади.

Ўзини-ўзи бошқариш органлари ўз-ўзларига берилган ваколатлар доирасида қарорлар қабул қиладилар. Бу қарорларни тегишли ҳудудда яшайдиган барча фуқаролар бажаришлари шарт.

V. ГЛОССАРИЙ

Zamonbobo	– Buxoro viloyati Qorako’l tumanidagi Zamonbobo ko’li bo’ylarida miloddan avvalgi II mingyillikda yashagan chorvador va dehqonlarning qadimiy madaniyati.
ishlab chiqaruvchi xo’jalik –.	ancha vaqt urug’ni o’simlik va hayvon yegulik mahsulotlari bilan ta’minlab kelgan ziroatchilik va chorvachilikdir. Ziroatchilik termachilikdan boshlangan, chorvachilik esa ov va hayvonlarni qo’lga o’rgatishdan kelib chiqqan
matriarxat –	yeng qadimgi tuzum rivojidadagi bir bosqich bo’lib, qarindoshlik munosabatlari ona tomonga qarab belgilangan, urug’ga va oilaga ayol kishi sardorlik qilgan.
patriarxal oila –.	ota tomonidan yaqin qarindoshlarning bir necha avlodlaridan tashkil topgan oiladir
patriarxat –.	eng qadimgi jamoa tuzumining bir davri bo’lib, unda erkak kishi jamiyat hayotida yetakchi mavqeyega ega bo’lgan, qarindoshlik munosabatlari ham ota tomonga qarab belgilangan
Sopollitepa –	O’zbekiston janubidagi bronza asri dehqonlari manzilgohidir (mil.av. II mingyillikda).
so’nggi paleolit -	bu davr miloddan avvalgi 40-12 ming yilliklarni o’z ichiga oladi.
urug’chilik –	o’zaro qon-qarindosh bo’lgan kishilardan iborat dastlabki odamlar uyushmasi.
sivilizasiya -	(lotincha «sivilis»-fuqaroviy, ijtimoiy, ya’ni harbiylar va dindorlar hukmronligisiz) — jamiyatning o’z taraqqiyoti jarayonida yaratgan moddiy va ma’naviy boyliklarining hamda ularni yanada ko’paytirib takomillashtirib borish usullarining majmui.
eng qadimgi urug’chilik tizimi -	insoniyat tarixining barcha mehnat qurollari umumiy bo’lgan, hamma odamlar hamkorlikda mehnat qilgan bir davridir.
ark –	shaharning devor bilan o’ralgan mustahkam qismi; ichki qal’a. Unda podsho va uning oilasi, shuningdek, davlat muassasalari joylashgan.
Afrosiyob –	hozirgi Samarqandning sharqiy qismida

	joylashgan shahar.
Baqtriya –	Afg'onistonning shimoli-sharqiy qismi, Janubiy Tojikiston va Surxondaryo viloyati
vaysa –	“uy quli”. O'rta Osiyoda qadimgi qulchilik shakllaridan biri, ular dehqonchilik, uy chorvachiligi va boshqa ishlab chiqarish vazifalarini bajarganlar.
varzana –	“vis”lar birikuvidan vujudga kelgan yirik qo'shni jamoa
vis –	“nmana”lar birikuvidan hosil bo'lgan urug' jamoasi
daxyu	– qabilalar ittifoqi
Dovon -	Farg'ona vodiysining qadimgi nomlaridan biri
Yerqo'rg'on	– hozirgi Qashqadaryo viloyati hududidagi qadimgi shahar.
Janubiy So'g'diyona –	Qashqadaryo vohasi
zanti –	qabilalar uyushmasi
Zulqarnayn	– Aleksandr Makedonskiyning laqabi. O'rta osiyoda u shu laqab bilan atalgan. Bu laqab – “ikki shoxli , “ikki tomonni tutuvchi” degan ma'nolarni anglatgan.
Ko'zaliqir -	hozirgi Xorazm viloyati hududida joylashgan shahar.
Marokanda –	Samarqandning yunoncha nomi.
Marg'iyona	– Murg'ob daryosi vodiysidagi qadimiy viloyat. Yozma manbalarda Marg'iyona Marv viloyati va vohasi nomi bilan tilga olinadi.
Marv	- hozirgi Turkmaniston hududida joylashgan shahar.
massagetlar	– hozirgi Amudaryoning quyi oqimlari va unga tutash bo'lgan yerlarda yashagan qabilalar.
nmana	– katta patriarxal oila
Parkana	– Farg'ona vodiysining qadimgi nomlaridan biri
Politimet	- Zarafshonning qadimgi nomi
saklar	– hozirgi Sirdaryo bo'ylarida, Toshkent viloyati va janubiy Qozog'iston yerlarida, Farg'ona vodiysida yashaganlar.
saka tigraxauda	– “tigra”- bu “o'tkir”, “xauda”- “bosh kiyim”.
saka-xaumovarka	– “xaoma muqaddas ichimlikni ulug'lagan saklar”
saka tiay para so'g'dam	– “so'g'dlarning narigi yog'idagi saklar”.
saka tiay darayyo	– “daryo, dengiz narigi yog'idagi saklar”

Sangirtepa	– hozirgi Qashqadaryo va Surxondaryo viloyati hududida joylashgan qadimgi shahar
satrap	– viloyat boshlig'i.
satrapiya	– harbiy-ma'muriy hudud.
So'g'diyona.	– Qashqadaryo va Zarafshon daryolari havzasida joylashgan qadimiy o'lka
so'g'dlar	– hozirgi Zarafshon va Qashqadaryo vodiylarida hayot kechirganlar.
Tanais	– Sirdaryoning qadimiy nomlaridan biri.
Uzunqir	- hozirgi Qashqadaryo viloyati hududidagi qadimgi shahar.
Xorazm	– Amudaryoning o'rta va quyi qismidagi yerlarni o'z ichiga olgan.
Ershi shahri	– Dovon davlati poytaxti
Yaksart	– Sirdaryoning qadimgi turkcha nomi.
O'kuz	– Amudaryoning qadimgi nomi.
Qal'aliqir	- hozirgi Xorazm viloyati hududida joylashgan shahar.
Qang'diz	– Qang' davlatining (ikkita) poytaxtlaridan biri. Oqqo'rg'on tumani hududiga to'g'ri keladi.
Qiziltepa.	- hozirgi Qashqadaryo va Surxondaryo viloyati hududida joylashgan qadimgi shahar
qal'a	– mudofaa maqsadida qurilgan, strategik jihatdan qulay va mustahkam tayanch punkti.
Abbosiylar	– arab xalifalari sulolasi bo'lib (749-1258 yy.), bu sulolaga Muhammad Payg'ambarning amakivachchasi Abu-ul Abbas as-Saffoh (749-754 yy.) asos solgan. Abbosiylar sulolasi besh asr, ya'ni 749 yildan 1258 yilgacha hukm surgan. Abbosiylardan 38 kishi xalifa bo'lgan.
ajam	– arablar o'zlari bosib olgan hududlardagi boshqa xalqlarni, jumladan, Yaqin, O'rta Sharq hamda O'rta Osiyo xalqlarini shunday ataganlar.
amir al-mo'minin –	mo'minlarning hukmdori. Ilk islom davrida xalifalarning keng qo'llanilgan unvoni. Bu unvonni dastlab xalifa Umar olgan. Keyingi barcha xalifalar ham shu unvon bilan yuritilgan.
amir ul-umaro	– harbiy ishlarni boshqargan
bantak	– qul
biy	– urug' va qabila oqsoqoli

buxorxudot	– Buxoro mahalliy hukmdorlari, yirik yer sohiblari
vazir ul-vuzaro	– ulug' vazir
vaqf	– masjid, madrasa va muqaddas joylar uchun ajratilgan mulk bo'lib, ular soliqdan ozod etilgan.
vag'n	– ibodatxona
vag'npat	– kohin, ibodatxona ruhoniysi
vag'nze.	– ibodatxona tasarrufidagi yer va mulklar
guvokor	– savdogar
devon ad-dar.	– kengash, u o'z navbatida uchga bo'lingan
doya	– cho'ri
dehqon	– “qishloq hokimi”, zamindor
ixshid	– viloyat hokimi, xon yoki amir avlodlari
iqta.	– davlat yerlari xalifa tomonidan harbiy yo'l boshchilar va amaldorlarga umr bo'yi yoki merosiylik tariqasida berilgan
kadivar	– yirik zamindorga mute qishloq aholisi
kashovarz	– ziroatkor
korikor	– xizmatkor
ko'shk	– istehkomli baland qo'rg'on
mulk	– xususiy yer egalari qarashli yerlar
mufatih	– vaqf ishlarini amalga oshiruvchi shaxs
naf	– ilk o'rta asrlarda Sug'dda shahar va qishloq aholisi shunday nomlangan.
ozod	– mulkdor
ozodkor	– shahar hunarmandi
tudun	– turk xoqonligining viloyat hokimliklaridagi vakili
Ummaviylar	– arab xalifalari sulolasi (661-750 yy.). Asoschisi makkalik yirik savdogar va qurayshiyar zodagoni Abu So'fyonning o'g'li Muoviyadir. Muoviya xalifa Ali hokimiyatini tan olishdan bosh tortib, Damashqda o'zini xalifa deb e'lon qilgan.
ushr	– musulmon mamlakatlarida natura shaklida undirilgan soliq. Ushr solig'i har yili dehqonchilik, chorvachilik, baliqchilik mahsulotlari va boshqalardan olingan.
xiroj	– yer solig'i; Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarida, jumladan, O'rta Osiyoda davlat tomonidan undirilgan yer solig'i. Xiroj O'rta Osiyoda VII asrda arablar tomonidan

	joriy qilingan; hosilning 20-25% hisobida olinadigan qishloq xo'jalik solig'i;
xoqon	– hukmdor, podsho
xutba	– juma va ulug' ayyom kunlari masjidida imom xatib tomonidan aytiladigan oyatu hadislar, pand-nasihatlar. Shuningdek, o'rta asrlarda xalifa va mahalliy hukmdor nomini tilga olib imom tomonidan o'qiladigan duo ham xutba deyilgan.
Chag'oniyon	– O'rta asrlarda Movarounnahrda qadimiy viloyat. Uni hozirgi Surxondaryo viloyati hamda qisman Tojikiston Respublikasi hududida joylashgan bo'lgan.
shayx ul-islom	– eng yuqori pog'onada turuvchi huquqshunos shaxs
shod	– Turk xoqonligidagi tuman – o'n minglik lashkar boshlig'i
yabg'u, jabg'u o'rda	– el-yurt hokimi, mahalliy hokim
	– 1. Turkiy va mo'g'ul xalqlarida harbiy-ma'muriy tashkilot, manzilgoh. O'rta asrlarda oliy hukmdorlar qarorgohi, poytaxti; 2. Podshoh, xon yoki biror oliy martabali shaxsning harami.
qasr	– saroy
qo'rg'on, qo'rg'oncha	– atrofi baland paxsa devor bilan o'ralgan darvozali turar joy
g'azavot –	din uchun kurash. Islomda g'ayridinlarga qarshi musulmonlarning muqaddas urushi.
akkorlar	– ijaraga ishlovchilar
amid ul-mulk	– davlat hujjatlari va elchilik aloqalari vaziri
amiri-oxur yoki miroxur	– otxona boshlig'i lavozimi bo'lib, bu amaldor sultonga qarashli minib yuriladigan otlarga egallik qilgan.
amiri-shikor	– sultonning ov ishlarni tashkil qiluvchi amaldor
ariz	– qo'shin ta'minoti bilan shug'ullanuvchi vazir
ark	– ichki qal'a, podshohning shahar ichidagi qo'rg'on-saroyi, qarorgohi.
“arslonxon” va “bug'roxon”	– oliy daraja hukmdori ma'nosini anglatgan.
band	– toshlardan bino qilingan suv omborining to'g'oni; suv ombori; to'g'on.
barzikor	– qo'shchi, ziroatkor, qishloqning mehnatkash aholisi

vazir	– devonxona boshlig'i
vaqf yerlari	– machit, madrasa, xonaqoh va maqbaralarga vaqtincha yoki abadiy foydalanish uchun beriladigan yerlar
devon	– vazirlar mahkamasi
jamoat yerlari	– qishloq jamoalari tasarrufida bo'lgan ma'lum hajmdagi yer maydonlari
juybon	– suv taqsimlovchi mirob
ilikxonlar	– Movarounnahrni 999 yildan 1212 yilgacha idora qilgan qoraxoniylar hukmdorlarining unvoni.
iqta'	– Saljuqiylar davrida yer parchasi, chek, uni hokim o'z vassallariga vaqtincha berardi, yer meros qolmasdi. Iqto'ning bir ko'rinishi.
iqto'	– o'rta asrlarda Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarida hukmdor tomonidan feodalga katta xizmatlar evaziga in'om qilingan chek yer. Odatda, iqto' umrbod berilmay, hukmdor uni istagan vaqtida qaytarib olib, boshqa kishiga tortiq qilishi mumkin bo'lgan.
iqtodor	– mulkdor
koriz	– yer osti suv inshooti
Marv	– O'rta Osiyoning eng qadimgi shaharlaridan biri. Turkmanistonning Bayramli shahri yaqinida, Murg'ob daryosi qirg'og'ida joylashgan.
muzora'a	– ijaraga beriladigan yerlar
mustavfiy	– moliya vaziri
muxtasib	– tosh-tarozu, narx-navo va mafkura nazoratchisi
otaliq	– dastlab saljuqiylar sulolasi davrida (1038-1194 yy.) xon e'tiborini qozongan kishilarga berilgan mansab. O'taliq. –“Ota o'rniga ota” degan mazmunga ega bo'lib, uning vazifasi shahzoda yoki xonzodalarni tarbiyalash va ular ixtiyoridagi ulusni balog'atga yetgunlariga qadar boshqarishdan iborat bo'lgan.
poykor	– kichik mirob, qishloq mirobi
rabod	– musulmon Sharqidagi o'rta asr shaharlarining savdo va hunarmandchilik do'konlari joylashgan qismi. Rabodlar VII-VIII asrlarda paydo bo'lib, shaharlarning arki yoki shahristonning atrofiga qurilgan.

rabot	– g’oziylarga mo’ljallanib qurilgan maxsus binolar. Rabot faqat qo’rg’on, istehkomgina emas, shu bilan birga mehmonxona (karvonsaroy) ma’nosida ham tushunilgan.
sardoba (obdon)	– pishiq g’ishtdan qurilgan gumbazli hovuz; suvxona.
safforiylar	– Safforiylar davlatida hukmronlik qilgan sulola. Safforiylar nomi uning asoschisi Yoqub ibn Lays al-Saffor nomidan olingan.
saljuqiylar	– XI-XIV asr boshida Yaqin va O’rta Sharqdagi bir necha davlatlarda hukmronlik qilgan sulola. Sulola nomi ko’chmanchi turk-o’g’uz qabilasi boshlig’i Saljuq nomidan olingan.
sohibi shuhrat	– harbiy vazir
sulola	– bir urug’dan yoki avloddan tarqalgan podshohlar yoki xonlar nasli. Masalan, somoniylar, ahamoniylar, g’aznaviylar va h.k.
takin	– viloyat noiblari
“tamg’achxon”	– xonlar xoni
tashtdor	– sultonning yuvinishida zarur bo’lgan ashyo va narsalarni saqlovchi shaxs.
tohiriylar	– Tohiriylar davlatini boshqargan sulola. Asoschisi – Tohir ibn Husayn.
ustozdor	– barcha xo’jalik ishlari: otxona, oshxona, novvoy, saroy xizmatkorlari ustidan idora ishlarini amalga oshirgan saroy a’yoni.
ushur	– hosilning 1/10 hisobidagi solig’i
xiroj	- hosilning 1/3 hisobidagi solig’i
shayxulislom	– din va ilm peshvosi
shahriston	– o’rta asrlarda Sharqdagi shaharlarning markazi, ya’ni mudofaa devori bilan mustahkamlangan shaharning asosiy qismi. Shahristonda saroy, jome masjidi, yopiq yoki ochiq bozor, bosh maydon – registon, muhim ma’muriy binolar, hukmdor va uning yaqinlarini qo’rg’onlari, shuningdek, oddiy aholi xonadonlari va boshqalar bo’lgan.
xatib	– din peshvosi
eloqxon	– elning oq xoni; yurtning kichik hukmdori, viloyat hokimi.
“qoraxon”	– ulug’ xon
g’oziylar	– ko’chmanchilar hujumiga qarshi

	ko'ngillilardan tuzilgan qurolli maxsus guruh, adolat kurashchilari
hojib	– harbiy boshliq
hojib ul-hujob	- qo'mondon
hojib ul-buzruk	– bosh qo'mondon
hojib ul-Kabir	- hukmdor shaxsi bilan bog'liq masalalar, marosimlarning nazorati bilan aloqador ishlarga javobgar shaxs.
hojib ulbob	– Saljuqiylar saroyi eshikog'asi
hojibi buzurg	(ulug' hojib) – XI-XIV asrlarda Movarounnahrda mavjud bo'lgan amallardan. Hojibi buzurg Saljuqiylar davrida nohiyalarga hokim etib tayinlanishi mumkin bo'lgan.
mutafakkir	– chuqur falsafiy fikrlash iste'dodiga ega bo'lgan kishi, tafakkur egasi.
muftiy.	– fatvo beruvchi, qaror chiqaruvchi, sud ishlarini amalga oshiruvchi oliy martabali shaxs
muhaddis.	– islom dunyosida hadis ilmi bilan shug'ullanadigan olim
renessans	- so'zi fransuzchada «qayta tug'ilish, yangi ruhda o'sish» ma'nolarini bildiradi va o'zbekchada ba'zan, «uyg'onish», deb ham yuritiladi.
ulamo	– islom ilohiyotchilari va huquqshunoslari, shuningdek, diniy muassasalarga, qozilik mahkamalariga, o'quv yurtlariga mutasaddi bo'lgan barcha musulmon dindorlari ulamolar deb yuritilgan.
shayx ul-islom	– eng yuqori pog'onada turuvchi huquqshunos shaxs
qozi	– sud ishlarini amalga oshiruvchi, sharhlovchi shaxs
g'oziy	– Islom dini uchun g'ayridinlarga qarshi muqaddas urush – g'azavot ishtirokchisi. Shariatga ko'ra, bunday urushda oti va qurol-yarog'i bor har bir musulmon erkak qatnashishi shart bo'lgan. Kambag'allar, qullar, nogironlar va keksa kishilar bundan ozod etilgan.
barot	– ijaraga olish; soliqlar mahalliy xonlar tomonidan barot tartibida avvaldan to'planib, aholidan yig'ib olish paytlarida ular shubhasiz rasmiylashtirilgan miqdordan oshirib

	undirilgan.
bosqoq	– mo'g'ullar hukmronlik qilgan XIII – XIV asrlarda mahalliy hokim
dinor	– bir misqol (4,8 gr) og'irlikda so'qilgan oltin yoki kumush tanga.
dirham.	– mayda kumush tanga
yom	– savdo yo'llarida joylashgan bekat; ularning xizmati va xarajati ham aholiga yuklatilgan edi.
iqto	– yirik mansabdorga hadya etilgan yer va mulk.
iqtodor	– barcha soliq va to'lovlardan ozod etilgan yirik mansabdor, harbiy ma'mur
kadivar	– yirik zamindor va ularning xo'jaliklariga qaram bo'lib qolgan dehqon.
kalon	- XIII asrdagi yer solig'i; hosilning 1/10 qismi hajmida
keshik	- XIII asrda mo'g'ullar qo'shinidagi zaxira qism; maxsus gvardiya
muzoriy	– ziroatkor dehqon, polizkor
mulki devon	– davlat yerlari
mulki inju-xon	– noiblar va ularning avlodlari tasarrufidagi yerlar
mulki vaqf	- machit, madrasa, xonaqoh va maqbaralar ixtiyorida yerlar.
mulklar	– xususiy yerlar
no'yon	– bir tuman (10 ming) qo'shin qo'mondoni. Qadimgi turk va mo'g'ul qo'shinlarida shahzoda va sultonlar no'yon deb atalgan. XIV- XVI asrlarda eng nufuzli amirlargina no'yon bo'lgan.
Oltin O'rda	– tarixiy manbalarda Jo'chi ulusi deb ham yuritiladi. XSh asrning 40-yillarida Chingizxonning nabirasi Jo'chixonning o'g'li Botuxon (1208-1255 yy.) tomonidan bosib olingan Sharqiy Yevropa Jo'chi ulusiga qo'shilgach, tashkil topgan davlat Oltin O'rda deb atalgan.
payza	- yorliq
suyurg'ol	– oliy tabaqa zodagonlarga in'om qilingan yer-mulk
tuman	– 1) o'n ming degan ma'noni anglatadi. O'n ming aholisi bo'lgan yoki o'n ming kishilik

	qo'shin yetkazib berishga qodir bo'lgan okrug. Shuningdek, o'n ming otliqdan tashkil topgan qo'shin ham tuman deb atalgan; 2) Oktyabr inqilobiga qadar O'rta Osiyoda ma'muriy-hududiy bo'linish; uyezd.
ulus	– tor ma'noda ma'lum bir urug', qabila yashab turgan sarhadni ifodalagan; kengroq ma'noda esa xon va uning oila a'zolariga tegishli yerlar va ularga bo'ysunuvchi hamda shu yerda istiqomat qiladigan aholini qamrab olgan ma'lum bir sarhad tushunilgan.
xoqon yoki qog'on	- hukmdor, podsho
xoqon	– turk, xitoy, mo'g'ul hukmdorlari unvoni.
xon	– turkiy xalqlar va mo'g'ul hukmdorlarining unvoni. Dastlab qabila boshlig'i, keyinchalik oliy hukmdorni anglatgan.
Xo'jand	– hozirgi Tojikiston Respublikasidagi davlat.
chig'atoy ulusi	– Chingizxon tomonidan Chig'atoy va uning avlodlariga meros qilib berilgan viloyatlarning umumiy nomi (1224 yildan boshlab). Hududi Movarounnahr, Yettisuv va Qashqardan iborat bo'lgan.
chig'atoylar	- Chig'atoy ulusini idora etgan sulola (1224-1370 yy.). Chingizxonning ikkinchi o'g'li Chig'atoy (1242 yil vafot etgan) nomidan kelib chiqqan.
shulen.	– XIII asrda olingan oziq-ovqat solig'i; har bir podadan ikki yashar qo'y, qimiz uchun har ming otdan bir biya hisobida olingan
yaso (Yosoq)	– Chingizxon zamonida joriy etilgan qonun-qoida. Fuqarolar yasoga, ya'ni qonun-qoidalarga qanday amal qilayotganini nazorat qilib turuvchi kichik mansabdor yasovul deb aytilgan.
yasovul	– o'rta asrlarda Mo'g'uliston, O'rta Osiyoda podshoh yoki xon saroyidagi kichik mansabdor. Oliy hukmdorning amru-farmoyishlarini bajaruvchi shaxsiy xizmatkori.
O'tror	– Sirdaryoning o'ng sohilida, Aris daryosi bo'yida joylashgan yirik o'rta asr shahri.
qopchur	– mo'g'ullar davrida chorvadan olinadigan soliq; 100 bosh chorvadan 1 bosh olingan.
G'azna	– Afg'onistonning yirik shaharlaridan. Qobulning janubida, Hindistonga olib

	boradigan karvon yo'li ustida joylashgan.
amir ul-umaro	– amirlar amiri, oliy amir degan ma'noni anglatgan. Oltin O'rda, Chig'atoy ulusida butun harbiy ishlar uning tasarrufida bo'lgan. Bundan tashqari, Amir ul-umaroga hukumatning barcha bosh ijroiya idoralari ham bo'ysungan. Amir Temur va temuriylar davrida amir ul-umaro faqat oliy bosh qo'mondon, ayrim hollarda, hukmdorning xudoychisi bo'lgan.
ayl	– o'nlik qo'shin
banno	– g'isht teruvchi binokor
begor	– hashar ishlari
dorug'a	– harbiy ma'mur
dorug'ona	– dorug'alar foydasiga to'planadigan to'lov
jeta	– qoroqchi
zakot	– chorva mollarining 1/40 miqdoridagi soliq
izofa	– zahira qo'shinlar
koriz	– yer ostidan o'tkazilgan ariq.
muzoriy	– qo'shchi; ziroatkor, ekin ekuvchi
riyoziyot	– matematika
rasadxona	– osmon jismlarining holati va harakatini kuzatadigan maxsus joy.
sarbadorlar	– XIV asrda Eron va O'rta Osiyoda mo'g'ullar hamda mahalliy zodagonlarga qarshi ko'tarilgan xalq ozodlik harakati qatnashchilari. So'zma-so'z ma'nosi “o'z boshini dorga tikkanlar”.
sanad	– shahodatnoma, hujjat
Sohibqiron	– 1) Quyosh tizimidagi katta sayyoralardan ikkitasining bir-birini to'sishi paytida tug'ilgan odam. Rivoyatlarga qaraganda, Amir Temur ikki sharofatli yulduz – Zuhro va Mushtariy sayyoralari bir-biriga yaqinlashgan paytda tug'ilgan ekan. Sohibqiron so'zining asl ma'nosi “baxtiyor podshoh”, “qudratli podshoh” demakdir.
sudsi faxriy	– sekstant (astronomik uskuna)
suyurg'ol	– oliy tabaqa zodagonlarga in'om qilingan yer-mulk.
tabl	– katta nog'ora
tamg'a	– savdo boji, savdogarlardan olinadigan soliq
tarxon	– yorliq; ushbu yorliqni yirik mulk egalari

	birov xizmati uchun berilib, unga binoan mulkdor barcha soliq, to'lov va majburiyatlardan ozod qilingan.
ushr	– mulk yerlarining bir qismidan, ya'ni hosilning 1/10 miqdorida olinadigan soliq
fulus	– mayda mis chaqa
xiroj	– sug'orma dehqonchilik yerlaridan olinadigan asosiy soliq
yalov	– bayroq
qoravul	– Temur va temuriylar davrida hamda ko'chmanchi o'zbek xonlari davrida qo'shinning oldida borgan otryad. Qoravulning asosiy vazifasi qo'riqchilik xizmatini o'tash hamda harakatdagi qo'shinning old tomonida nimalar bo'layotganini kuzatib, undan doim xonni xabardor qilib turishdan iborat bo'lgan. Qoravul birinchi bo'lib jangga kirgan. Shuningdek, xon va sultonning qarorgohini qo'riqlovchilar ham qoravul deb atalgan. Ammo ular bilan qo'shin tarkibidagi qoravul o'rtasida juda katta farq bor. Xon va sultonlar qarorgohini qo'riqlovchi qoravullar xon va sultonlarning mayda xizmatkorlari bo'lib, ular doimo xon va sultonning xavfsizligini ta'minlash hamda ularni qo'riqlash bilan shug'ullangan.
hazora	– minglik qo'shin
ho'shun	– yuzlik qo'shin
amin	– 1. Buxoro amirligida tuman yoki qishloq oqsoqoli; 2. Bozorda sotuvchilardan soliq undiruvchi mansabdor;
aminona	– Buxoro amirligi hududida, Samarqand va Farg'ona bozorlarida XVIII-XX asr boshlarida chorva va oziq-ovqat mollarini sotuvchi kishilardan undiriladigan maxsus bozor haqi. Shuningdek, O'rta Osiyo hududidagi aminlar foydasiga yig'ib olinadigan soliq ham aminona deyilgan.
amirlik	– musulmon mamlakatlarida amir tomonidan boshqarilgan mamlakat. XVIII asrning ikkinchi choragidan boshlab Buxoro xonligi Buxoro amirligi deb yuritilgan.
amiri	shikor – ov boshlig'i yoki sohibi. XV-XVI asrlarda ko'chmanchi o'zbek xonlari davrida

	mavjud bo'lgan davlat mansablaridan biri. Bu mansabni olgan amirlar zodagonlar hayotida, ayniqsa, xonlar va sultonlar hayotida muhim bo'lgan xon ovini tashkil qilar edilar.
amllok	– 1. XVI-XX asr boshlariga qadar O'rta Osiyo xonliklarida mavjud bo'lgan davlatga qarashli yer egaligi; mulklar, yer-suv, kishi tasarrufidagi narsa va buyumlar amlok deyilgan.
dasturxonchi	– amir huzurida uyushtiriladigan ziyofatlar uchun mas'ul amaldor.
devonbegi	- davlatning moliya-xazina ishlarini boshqargan. Soliqlar undirishni ustidan nazoratni ham devonbegi olib borgan. Devonbegi Ark etagida yashagan.
dodxoh	– fuqarolarning arz va shikoyatlarini tinglovchi, hal etuvchi amaldor
inoq	– bu lavozimda ishlagan amaldorning vazifasi amir farmoyishlarini beklardan boshqa tabaqaga yetkazishdan iborat bo'lgan.
ko'kaldosh	– butun amirlik hududida do'stona yoki dushmanlik munosabatida bo'luvchilar haqida ma'lumot to'plagan.
mingboshi	– harbiy va ma'muriy unvon. Qo'qon xonligida xondan keyingi mansab.
mirshab.	– tungi shahar soqchilari boshlig'i vazifasini bajargan
mirob	– Buxoro amirligi va Qo'qon xonligida suv taqsimoti va sug'orish tizimi ustidan nazorat qiluvchi shaxs.
miroxo'r	– amir otxonasining boshlig'i bo'lgan.
muftiy.	– qazikalon murakkab deb hisoblagan turli diniy-huquqiy masalalar bo'yicha shariatga asoslanib fatvo chiqargan. Bu fatvo uning yoki bir necha muftiyning muhri bilan tasdiqlangach, qoziga berilar edi. Qozi bu fatvoga asoslangan holda hukm chiqargan
mushrif	– lavozimida ishlagan amaldorlar xonga inom etgan buyumlarni hamda harbiy anjomlarni ro'yxatga olgan. Soliq tushumlarini yozib borgan.
muhtasib	(rais ham deyilgan) – musulmonlar tarafidan shariat qonunlarining bajarilishini kuzatgan, masjidlarga borib nomoz o'qishga keluvchilar

	ro'yxatini, bozorlardagi tosh-tarozining to'g'riligini tekshirgan. Ayni paytda u ichkilikbozlik, sudxo'rlikka ham qarshi kurashgan.
no'yon	– bir tuman (10 ming) qo'shin qo'mondoni. Qadimgi turk va mo'g'ul qo'shinlarida shahzoda va sultonlar no'yon deb atalgan. XIV- XVI asrlarda eng nufuzli amirlargina no'yon bo'lgan.
oftobachi	– O'rta Osiyo xonliklarida hukmdor saroyida hukmdorning qo'lga suv quyuvchi shaxs bo'lib, yuqori mavqyega ega bo'lgan lavozimlardan biri.
parvonachi	– XVII-XVIII asrlarda Buxoro xonligida mavjud bo'lgan mansab; vazir muovini, farmon ijro qiluvchi. Biror bir shaxs biror lavozimga tayinlanganida, bu haqdagi yorliqni o'sha shaxsga va boshqalarga yetkazuvchi amaldor.
kitobdor	– amir kutubxonasi va barcha viloyatlar kitobdorlari boshlig'i.
sadr	– Buxoro amirligida XIX-XX asrlarda amalda bo'lgan, diniy ilohiyot ilmida erishgan yutuqlariga qarab beriladigan unvon bo'lib, avval “o'roq”, “sudur” va ulardan keyin oxirgi, uchinchi unvon “sadr” bo'lgan.
sadrlar	- vaqf mulklarini boshqaruvchilari bo'lib, vaqf muassasasining boshliqlari bo'lgan mutavallilar sadrlarga bo'ysunganlar. Sadrlarning vazifa va huquqlari vaqf yorlig'i shartlarida qayd etib qo'yilgan. Ular vaqf xo'jaligi daromadining ma'lum qismini olardilar.
suyurg'ol	– biror hukmdor tomonidan alohida xizmat ko'rsatgan shaxslarga berilgan in'om. Suyurg'olga berilgan yer nasldan-naslga meros bo'lib o'tgan.
soliq	– ma'lum tartibda aholidan davlat foydasiga to'planadigan pul, mablag'.
tanho	– O'rta Osiyoda mavjud bo'lgan suyurg'olning bir ko'rinishi bo'lib, u faqat harbiylarga berilgan. Tanho ham suyurg'olga o'xshab pul, mol-mulk, yer-suv tariqasida berilgan.
tarxon	– O'rta Osiyo xonliklarida feodallarning davlat

	solliqlaridan ozod qilingan yer-suv, mol-mulkleri.
tug'begi	– Buxoro xonligidagi harbiy mansablardan biri. Tug' (tuq)– bayroq. U xon qo'shinining asosiy bayrog'ini qo'riqlovchi va yurish vaqtida uni ko'tarib yuruvchilarga boshchilik qilgan harbiy mansabdor.
to'qsobo	– harbiy unvon bo'lib, XVI-XVIII asrlarda O'rta Osiyo xonliklarida xon bayrog'ini qo'riqlagan maxsus harbiy qism boshlig'i.
ellikboshi	– harbiy-ma'muriy unvon. O'rta Osiyo xonliklarida yuzboshidan keyingi mansab. 50 nafar askardan iborat harbiy qism qo'mondoni yoki 50 nafar askar ajrata oluvchi mahalla, qishloq yoki ovul rahbari. Ellikboshi mingboshi tomonidan tayinlangan.
shayxulislom	– musulmon jamoasi boshlig'i; qozilik ishlarida hamda kundalik hayotda qonunlarga rioya etilishini ta'minlovchi, hukmdorning eng yaqin kishisi. Bu lavozim avloddan-avlodga meros bo'lib ham o'tgan.
shag'ovul	– xonlikda ikkinchi ma'muriy shaxs bo'lgan mehtar moliya, soliq va hashar ishlariga mutassadiylik qilishdan tashqari u bosh vazir sifatida davlatning tashqi munosabatlariga ham rahbarlik qilgan. Bu sohada shag'ovul bevosita uning yordamchisi hisoblangan. Shag'ovul ajnabiy elchilarni qabul qilish va ularning ta'minoti bilan shug'ullangan.
qozi	– shariatda sudya, huquqiy ishlarni hal etuvchi vazifasini bajaruvchi mansabdor. Qozi shuningdek, vasiylikka, vasiyatning bajarilishiga, meros taqsimotiga tegishli ishlarni amalga oshirgan. Vaqf ham qozi nazoratida bo'lgan.
qozikalon	– Buxoro amirligida dindorlar va mullalarning boshlig'i, ya'ni raisi bo'lgan. Shu bilan birga, bu davrda barcha musulmon davlatlarida bo'lgani kabi, Buxoroda ham huquq masalalari dinga qarashli bo'lib, dindorlar qo'lida ekanligi sababli qozikalon barcha huquq masalalari va lashkar ma'muriyatining ham raisi hisoblangan. Bosh qozi ham diniy, ham adliya ishlarini boshqargan.

qozi urdu	– Xiva xonligida qozi askar shunday atalgan. Amalda u harbiy xizmatdagilarning qozisi-sudyasi bo'lgan.
qozi-ul-quzzob	– qozikalon o'rinbosari.
qoravulbegi	– O'rta Osiyo xonliklarida qoravullik xizmatini bajaruvchi harbiy qismlarning boshlig'i.
qal'abon	– Qo'qon xonligida xonlikning chegara hududlarida joylashgan qal'a va istehkomlarning hokimi. Ushbu vazifaga, odatda, harbiy maqsadlardan kelib chiqqan holda dodxohdan qo'shbegigacha bo'lgan shaxslar tayinlangan.
qalachi	– xiva xonligida rus shaharlaridan mol keltiruvchi savdogarlarni shunday deb atashgan.
qutidor	– 1. Sarmoyador; 2. Qo'qon xonligida: soliqlardan to'plangan pullarni qabul qilib oluvchi, saqlovchi va xon xazinasiga topshiruvchi saroy amaldori.
qushchi, qushbegi	- XV-XVI asrlarda podshoh va xonlar qushxonasining mutasarrufi bo'lgan. Uning zimmasiga ovni tashkil qilish va o'tkazish vazifalari yuklatilgan.
qo'shbegi	– qo'sh, harbiy lager, qarorgohning boshlig'i. XIX asrdan boshlab Xiva xonligi, Qo'qon xonligida xonning birinchi vaziri hisoblangan. Buxoro amirligida esa qo'shbegi mansabi oliy mansab (vaziri buzruk) hisoblangan. Mang'itlar sulolasi davrida qo'shbegiga barcha viloyatlarning hokimlari, beklari bo'ysungan hamda amirning poytaxtda bo'lmagan vaqtida xonlikning barcha ishlarini boshqargan. Qo'shbegi mansabidan keyin Otaliq mansabi turgan.
amin	– Rossiya imperiyasi davrida Farg'ona vodiysi, Samarqand, Kattaqo'rg'on uyezdlarining ayrim volostlarida xalq tomonidan saylanib bir yoki bir necha kichik qishloqni boshqaruvchi amaldor. Buxoro amirligida amin amlokdonga, Turkiston general gubernatorligida esa volost boshlig'iga itoat etgan.
jadid	– jadidchilik tarafdori, jadidchilik harakatining qatnashchisi.
jadidchilik	– usuli jadid, ya'ni “yangilik uchun”

	iborasidan kelib chiqqan bo'lib, yangilik uchun kurashganlar va ularning g'oyasi shunday deb atalgan.
jadid maktablari	– eski musulmon diniy maktablarini isloh qilib, yangicha usulda ta'lim bergan va jadidchilik g'oyalari ilgari surgan maktablar. Bu maktablarda diniy darslar bilan bir qatorda dunyoviy ilmlar ham o'qitilar edi.
jandarmeriya	– Rossiya imperiyasida siyosiy muhofaza, tintuv ishlari olib borish, davlatga qarshi siyosiy chiqishlarga qarshi kurash uchun xizmat qiladigan maxsus polisiya qo'shinlari.
yosh buxoroliklar	– Buxoro jadidlarining so'l oqimidan tashkil topgan partiya bo'lib, taraqqiyparvar va mahalliy burjuaziya vakillari mavjud tuzumga qarshi demokratik islohotlar o'tkazish tarafdori bo'lganlar.
yosh xivaliklar	– Xiva jadidlarining so'l oqimidan tashkil topgan partiyayu Ularning maqsadi xon hokimiyatini cheklab, konstitusion monarxiyaga o'tish.
ko'nka	– to'rt yoki oltita ot bilan harakatlantirilgan bir vagonli, tor izli shahar transporti. Toshkentda ko'nka XIX asr oxirlarida qurilib, Xadra bilan temir yo'l vokzali orasida qatnagan. Undan 1915 yilgacha foydalanilgan.
oxranka	– Turkiston o'lkasida Podsho Rossiyasi hukmronligi davrida yashirin polisiya tashkiloti shunday atalgan.
to'ra	– Turkiston o'lkasida podsho ma'murlari nomiga hurmat yuzasidan qo'shib aytilgan atama.
uyezd	– Podsho Rossiyasi hukmronligi davrida Turkiston o'lkasida joriy etilgan ma'muriy-hududiy bo'linma.
eshon	– lug'aviy ma'nosi “ular”, “u kishi” degani. Ulug' avlodlarning va sufiylik oqimida diniy rahnamolarning faxriy unvoni. Eshonlar musulmonlar jamoasining boshlig'i, murabbiysi, shuningdek, darvishlarning ham diniy murabbiysi hisoblangan.
BXSR	- Buxoro Xalq Sovet Respublikasi
Skobelev	- hozirgi Farg'ona
Perovsk	-hozirgi Qizilo'rda

muvaqqat	– vaqtinchalik, doimiy bo'lmagan.
muxtoriyat	– o'ziga mustaqil; avtonomiya.
TASSR	- Turkiston Avtonom Sovet Sosialistik Respublikasi
XXSR	– Xiva Xalq Sovet Respublikasi
MIK	- Markaziy Ijroiya Komiteti
RSFSR	– Rossiya Sovet Federativ Sosialistik Respublikasi
nozir	– o'rta asrlarda O'rta Osiyo xonliklarida saroy ta'minoti va uni xarj qilinishini nazorat qilib turuvchi mansabdor. XX asr boshlarida Buxoro va Xorazm Xalq Respublikalarida savdo, sanoat, harbiy va boshqa sohalar bo'yicha xalq nozirlari tayinlangan bo'lib, ular o'sha soha bo'yicha ishning borishiga javobgar shaxs hisoblanganlar.
sovxo'zlar	- davlat xo'jaliklari
kolxo'zlar	- jamoa xo'jaliklari
jamoalashtirish –	kollektivlashtirish
«Quloqlar» sifatida ro'yxatga olingan badavlat xo'jaliklar	- mol-mulki to'liq musodara qilinib, oilalari Ukraina, Shimoliy Kavkaz, Sibir, Qozog'iston, Uzoq Sharq kabi o'zga yurtlarga surgun qilingan badavlat xo'jaliklar.
«staxanovchilik harakati» -	«sosialistik» musobaqa
MTSlar	- mashina-traktor stansiyalari
RTS	- remont texnika stansiyalari
TSR	- Turkiston Sovet Respublikasi
NEP	– Yangi iqtisodiy siyosat (novaya ekonomicheskaya politika)
tanazzul	– orqaga qarab ketish; inqiroz, tushkunlik.
qaramlik	— mamlakat va hududlarni bosib olish yoki boshqa xil yo'llar bilan ularning ustidan boshqa davlat va guruhlarining hukmronligi o'rnatilishi oqibatida davlat hokimiyatining oliylik va suverenlik belgilaridan mahrum bo'lishi. Qaram davlatlar metropoliya davlatlariga siyosiy, iqtisodiy va huquqiy jihatdan qaramlik zanjirlari bilan bog'langan bo'ladilar.
«qizil imperiya	» - 1917-1991 yillarda mavjud bo'lgan sobiq sho'ro davlatiga nisbatan ishlatiladigan atama. «Imperiya» so'zi lotincha bo'lib, mutlaq hokimiyatga ega hokimni, mahkumlar, mazlumlar ustidan cheklanmagan huquqqa

	ega, jabr-zulm va ezishga asoslangan idora etish va boshqarish usulini, mustamlakalarga egalik qiluvchi va qaram xalqlarni asoratga solib shafqatsiz ekspluatasiya qiluvchi yirik tajovuzkor davlatni bildiradi.
tanazzul	– orqaga qarab ketish; inqiroz, tushkunlik.
korenizasiya – mahalliyashtirish	
hokimiyatning uch asosiy tarmog’i	- davlat hokimiyatining taqsimlanishi tamoyili, ya’ni davlat hokimiyatining qonun chiqaruvchi, ijroiya va sud hokimiyatiga bo’linishi demokratik huquqiy davlatga xosdir.
huquqiy demokratik davlat	- jamiyat taraqqiyoti va davlat shakllarining rivojlanishi jarayonida yuzaga kelgan, davlatni tashkil qilishning eng mukammal shakli va mazmuni. Huquqiy demokratik davlat uchun kurash bundan to’rt-besh asr muqaddam boshlanib, faqat XX asrning ikkinchi yarmida haqiqatga aylana boshladi.
fuqarolarning o’zini-o’zi boshqarish organlari	- O’zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 105-moddasi va «Fuqarolarning o’zini-o’zi boshqarish organlari to’g’risidagi Qonunning 1-moddasiga binoan, shahar, qishloq va ovullarda, shuningdek, ular tarkibidagi mahallalarda hamda shaharlardagi mahallalarda fuqarolarning yig’inlari o’zini-o’zi boshqarish organlari.
O’zbekistonda sud hokimiyati	- mamlakatimiz davlat hokimiyatining uch mustaqil tarmoqlaridan biri hisoblanib, qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatlardan, shuningdek, siyosiy partiyalar va boshqa jamoat tashkilotlaridan mustaqil ish yuritadi. Sud hokimiyatini mamlakatimizda Konstitusiyaviy sud, Oliy sud, Oliy xo’jalik sudi, Qoraqalpog’iston Respublikasi Oliy sudi, Qoraqalpog’iston Respublikasi Xo’jalik sudi, Toshkent shahar sudi, viloyat sudlari, shahar va tuman sudlari amalga oshiradi.
to’rtinchi hokimiyat	- jamiyatdagi ommaviy axborot vositalari (OAV)ning, ya’ni gazetalar, jurnallar, radio, televideniye va ommaviy axborot tarqatishning boshqa vositalarining jamiyat a’zolariga ta’sir kuchiga aytiladi.
GKChP	- Favqulodda holat Davlat Komiteti
MDH	- Mustaqil Davlatlar Hamdo’stligi

BMT	- Birlashgan Millatlar Tashkiloti
YeXHT	- Yevropa Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkiloti
YeTTB	- Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki
milliy qadriyatlar	— millat uchun muhim va jiddiy ahamiyatga ega jihatlari, xususiyatlar, moddiy va ma'naviy boyliklar. Milliy qadriyatlari bo'lmagan millat yoki elat yo'q. Millat — milliy qadriyatlarning sohibi; millatning tanazzuli — milliy qadriyatlarning tanazzulidir. Milliy qadriyatlar millatning tarixi, yashash tarzi, kelajagi, uni tashkil etgan avlodlar, ijtimoiy qatlamlar, milliy ong, til, ma'naviyat hamda madaniyat bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi.
qadriyatlar	— borliq, jamiyat, narsalar, voqeaalar, hodisalar, inson hayoti, moddiy va ma'naviy boyliklarning ahamiyatini ko'rsatish uchun qo'llaniladigan tushuncha. Qadriyatlar bilan bog'liq masalalar hayotning eng asosiy mavzulari bo'lib hisoblanadi.
BIRLASHGAN MILLATLAR TASHKILOTI	(BMT) - Yer yuzida tinchlikni va xavfsizlikni ta'minlash, davlatlarning va millatlarning o'zaro hamkorligini rivojlantirish maqsadida 1945 yilda Ikkinchi jahon urushida fashizm ustidan g'alaba qozongan mustaqil davlatlarning ixtiyoriy birlashishi asosida tuzilgan xalqaro tashkilot.
ShANXAY HAMKORLIK TASHKILOTI	- tinchlik, xavfsizlik va barqarorlikni mustahkamlash, o'zaro savdo-iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish maqsadida tuzilgan xalqaro hukumatlararo tashkilot. 2006 yil boshlanishida oltita davlatni — Xitoy, Rossiya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston va O'zbekistonni o'z ichiga oladi.
YevrAzES	— Yevropa—Osiyo Iqtisodiy hamjamiyati, 2000 yil oktyabr oyida Belorussiya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Rossiya va Tojikiston mustaqil davlatlari rahbarlari imzo chekkan Shartnoma asosida tuzilgan xalqaro tashkilot.
globalashuv	(globalizasiya) — lotincha «glob» so'zidan olingan bo'lib, aynan uni «dumaloqlashuv», «kurralashuv» deb tarjima qilish mumkin. Yer sharining, Yer kurrasining fan-texnika yutuqlari tufayli insoniyat ixtiyoridagi xuddi

	bir butun sharga, kurraga aylanishini tushuntirish uchun ishlatiladi.
<p>VOTUM (<i>lot. votum — xohish, iroda</i>) – saylov jamoasi yoki vakillik muassasasining ko'pchilik ovozi bilan ifodalangan yoki qabul qilingan fikri yoki qarori. Masalan, saylov votumi — prezident, parlament, munisipalitet va boshqalarga saylovlarda saylov kampaniyasining natijasi. Boshqaruvning parlamentar shaklidagi davlatlar parlamenti amaliyotida votum — qoidaga ko'ra, quyi palataning hukumat yoki alohida vazirning siyosiy yo'li, muayyan xatti-harakati yoki qonun loyihasini ma'qullashi (ishonch votumi) yoki ma'qullamasligidir (ishonchsizlik votumi). Ishonch votumi to'g'risidagi masalani qo'yish tashabbuskori hukumatning o'zi, parlament fraksiyasi yoki deputatlar guruhi bo'lishi mumkin. Hukumatga ishonchsizlik bildirilishi amaliyotda shu hukumatning iste'fo berishiga va yangi hukumatni tuzishga (hukumat tangligiga) yoki parlamentni (quyi palatani) tarqatib, parlamentga muddatidan oldin saylovlar o'tkazishga olib kelishi mumkin. Ikkinchi variant hukumatga parlamentni muddatidan oldin tarqatib yuborishni po'pisa qilish va shu orqali noma'qul qonun loyihalarini parlamentdan o'tkazish imkonini beradi. Ko'plik (plyural) votum – ayrim mamlakatlarda bunday votumga ko'ra saylovchilarning ayrim toifasi saylovda ikki yoki undan ortiq ovozga ega bo'ladi.</p>	

<p>Bilvosita (eventual) votum – mutanosib saylovlar tizimida ovoz berish natijalarini aniqlash tartibi, unga ko'ra ma'lum nomzodga berilgan va saylov kvotasidan ortiqcha bo'lgan ovozlar shu partiya ro'yxatidagi boshqa nomzod hisobiga o'tkaziladi.</p> <p>Majburiy votum - ayrim mamlakatlarda barcha yuridik salohiyatli fuqarolarning davlat hokimiyati organlariga saylovlarda ishtirok etish bo'yicha yuridik majburiyati (bu tartibni buzganlarga jarima solinishi mumkin).</p>	
<p>VAZIR</p>	<p>(arab. yuk ko'taruvchi) – o'rta asrlarda O'rta va Yaqin Sharq davlatlarida, shu jumladan, O'rta Osiyo xonliklarida hukumat idorasi yoki kengashi (devon) boshlig'i. Yuqori mansabdor shaxs. V. hukumat a'zosi hamda ma'lum bir vazirlikni boshqaruvchi yuqori mansabdor shaxsdir.</p>
<p>VAZIRLAR MAHKAMASI</p>	<p>– Isroil, Latviya, Yaponiya, Shri-Lanka, Qozog'iston, Turkmanistonda va qator boshqa mamlakatlarda hukumatning rasmiy nomi. O'zbekiston Respublikasida hukumat "Vazirlar Mahkamasi" deb nomlangan bo'lib, "O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi to'g'risida"gi Qonunga binoan, u O'zbekiston Respublikasida iqtisodiyotning, ijtimoiy va ma'naviy sohaning samarali faoliyatiga rahbarlikni, O'zbekiston Respublikasi qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qarorlari va farmoyishlari ijrosini ta'minlovchi ijro etuvchi hokimiyat organidir.</p>
<p>VAZIRLAR MAHKAMASINING FARMOYISHLARI</p>	<p>- Vazirlar Mahkamasining tezkor va boshqa joriy masalalar bo'yicha qarorlari. O'zbekiston Respublikasining Prezidenti O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 89-moddasi va 93-moddasiga asoslangan holda Vazirlar</p>

	Mahkamasi vakolatiga kiruvchi masalalar yuzasidan qarorlar qabul qilishga, Vazirlar Mahkamasi qarorlari va farmoyishlarini hamda Bosh vazir farmoyishlarini bekor qilishga haqli. Vazirlar Mahkamasining qarorlari va farmoyishlari, agar ularda boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, imzolangan kundan boshlab kuchga kiradi.
DEPUTAT	(lotincha deputatus – “vakil”) – qonunchilik yoki davlatning boshqa vakillik organiga saylangan shaxs, aholining ma'lum qismi – o'z saylov organi saylovchilarning yoki butun millatning vakili.
INSON HUQUQLARI	– insonning davlatga munosabati bo'yicha huquqiy maqomini, uning iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va madaniy sohalardagi imkoniyat va da'volarini ifodalovchi tushuncha. Inson huquqlarini erkin va samarali amalga oshirilishi huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatining asosiy belgilaridan biri hisoblanadi.
INSON HUQUQLARI BO'YICHA MILLIY MARKAZ	– inson huquqlari va erkinliklarini muhofaza qilishning ta'sirchan mexanizmlarini yanada kengaytirish, xalqaro va huquqni muhofaza qilish tashkilotlari bilan hamkorlikni kengaytirish, davlat muassasalari xodimlari va barcha aholining inson huquqlari bo'yicha madaniyatini oshirish maqsadida tashkil etilgan markaz.
	KO'PPARTIYAVIYLIK – hozirgi demokratik davlatlarda siyosiy hayotni tashkil etishning asosiy konstitusiyaviy prinsiplaridan biri, siyosiy va mafkuraviy plyuralizmni ancha umumiyroq bo'lgan prinsipining ifodasi hisoblanadi. K. P. prinsipi yuridik jihatdan davlat fuqarolarning o'z dunyoqarashlariga muvofiq tarzda siyosiy partiyalarga birlashish huquqini, barcha siyosiy partiyalarning qonun oldida tengligini, ular faoliyati erkinligini tan olishi va kafolatlashini anglatadi.
MAHALLIY O'ZINI O'ZI BOSHQARISH	– mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan masalalarni aholining manfaatlari, uning tarixiy, ijtimoiy-etnik va boshqa xususiyatlaridan kelib chiqib, shu davlat konstitusiyasi va qonunlari asosida

	<p>mustaqil (mas'uliyatni zimmasiga olib) hal qilish uchun fuqarolar faoliyatini tashkil etish tizimi. Mahalliy o'zini o'zi boshqarishni aholi hokimiyat vakillik organlari (munisipal majlis, kengashlar, qo'mitalar va boshqalar), muvofiq keluvchi boshqaruv organlari, mahalliy referendumlar, fuqarolar kengashlari, bevosita demokratiyaning boshqa hududiy shakllari, shuningdek, aholining hududiy ijtimoiy o'zini o'zi boshqarish organlari orqali amalga oshiradi.</p>
<p>NODAVLAT NOTIJORAT TASHKILOTI TUSHUNCHASI</p>	<p>– nodavlat notijorat tashkiloti - jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan ixtiyoriylik asosida tashkil etilgan, daromad olishni o'z faoliyatining asosiy maqsadi qilib olmagan hamda olingan daromadlarni o'z qatnashchilari o'rtasida taqsimlamaydigan o'zini o'zi boshqarish tashkilotidir. Nodavlat notijorat tashkiloti jismoniy va yuridik shaxslarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini, boshqa demokratik qadriyatlarni himoya qilish, ijtimoiy, madaniy va ma'rifiy maqsadlarga erishish, ma'naviy va boshqa nomoddiy ehtiyojlarni qondirish, xayriya faoliyatini amalga oshirish uchun hamda boshqa ijtimoiy foydali maqsadlarda tuziladi.</p>
<p>OMBUDSMAN</p>	<p>– O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Inson huquqlari bo'yicha vakili (ombudsman) mansabdor shaxs bo'lib, unga davlat organlari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va mansabdor shaxslar tomonidan inson huquqlari hamda erkinliklari to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishi ustidan parlament nazoratini ta'minlash vakolatlari berilgan.</p>
<p>OMMAVIY AXBOROT VOSITALARI</p>	<p>– ommaviy axborot vositalari fuqarolik jamiyatining muhim institutlaridan biri bo'lib, u demokratiyani chuqurlashtirish va aholining siyosiy faolligini oshirishda, fuqarolarning mamlakat siyosiy va ijtimoiy hayotdagi voqyelikka nisbatan dahldorlik xissini shakllantirishda, davlat hokimiyati va boshqaruv organlari faoliyati, shuningdek jamiyatda yuz berayotgan barcha o'zgarishlar, bo'layotgan jarayonlar xususida keng</p>

	<p>jamoatchilikka yetkazishda muhim ahamiyat kasb etadi. Qonunchilikka muvofiq ommaviy axborotni davriy tarqatishning doimiy nomga ega bo'lgan hamda bosma tarzda (gazetalar, jurnallar, axborotnomalar, byulletenlar va boshqalar) va elektron tarzda (tele, radio, video, kinoxronikal dasturlar, umumfoydalanishdagi telekommunikasiya tarmoqlaridagi veb-saytlar) olti oyda kamida bir marta nashr etiladigan yoki efirga beriladigan shakli hamda ommaviy axborotni davriy tarqatishning boshqa shakllari ommaviy axborot vositasi sifatida e'tirof etiladi.</p>
PARLAMENT	<p>(ingl. parlament, frans. raglyeg — gapirmoq) — demokratik davlatlarda oliy vakillik va qonunchilik organining nomi. Buyuk Britaniya, Fransiya, Italiya, Kanada Belgiya, Moldova, Qozog'iston va boshqa mamlakatlarda oliy vakillik organi "parlament" deb yuritiladi; AQShda va Lotin Amerikasining ko'pgina mamlakatlarida p. kongress deb, Rossiya Federasiyasida – Federal Majlis – Rossiya Federasiyasi P. deb, Litva va Latviyada – Seym deb ataladi. Tuzilishiga ko'ra p. bir palatali yoki ikki palatali bo'ladi (qarang: Ikki palatali tizim, Bir palatali tizim). Tarixda uch palatali p. ham bo'lgan (masalan, JARda 1984-1994 yillarda). P. birinchi marta XIII asrda Angliyada tabaqalarning vakillik organi sifatida tashkil qilindi.</p>
SAYLOV	<p>– demokratiyaning asosiy belgisi bo'lib, ovoz berish yordamida davlat hokimiyatining vakillik organlarini yoki mansabdor shaxsini, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarini, jamoat birlashmalarini va boshqalarni bevosita xalqning xohish-irodasiga asoslangan holda, ular tomonidan yoki boshqa organ tomonidan shakllantirish bilan bog'liq jarayondir. Saylov tushunchasi ko'proq davlat hokimiyatining vakillik organlari va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarini saylashga nisbatan qo'llaniladi.</p>
SAYLOV TIZIMI	<p>– demokratik jamiyat siyosiy tizimining</p>

	<p>muhim qismi bo'lib, fuqarolarning saylash va saylanishdan iborat huquqini amalga oshirish jarayonida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlar yig'indisini anglatadi. Ushbu tushuncha davlatning saylab qo'yiladigan organlarini shakllantirish tartib-tamoyillarini ham o'z ichiga qamrab oladi.</p>
SIYO SIY PARTIYA	<p>– O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining qarashlar, manfaatlar va maqsadlar mushtarakligi asosida tuzilgan, davlat hokimiyati organlarini shakllantirishda jamiyat muayyan qismining siyosiy irodasini ro'yobga chiqarishga intiluvchi hamda o'z vakillari orqali davlat va jamoat ishlarini idora etishda qatnashuvchi ko'ngilli birlashmasidir (O'zbekiston Respublikasining “Siyosiy partiyalar to'g'risida”gi Qonuni 1-moddasi).</p>
TADBIRKORLIK FAOLIYATI (TADBIRKORLIK)	<p>- tadbirkorlik faoliyati subyektlari tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladigan, tavakkal qilib va o'z mulkiy javobgarligi ostida daromad (foйда) olishga qaratilgan tashabbuskor faoliyat.</p>
TAKRORIY OVOZ BERISH	<p>– saylovda nomzodlar yetarli ovoz to'play olmaganda takroriy ovoz berish o'tkaziladi. Takroriy ovoz berishda ishtirok etgan saylovchilarning ovozini boshqa nomzodga nisbatan ko'proq olgan deputatlikka nomzod saylangan deb hisoblanadi. Takroriy ovoz berishda saylovchilarning ishtirok etishi foizi hisobga olinmaydi.</p>
TAKRORIY SAYLOV	<p>– “O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to'g'risida”gi Qonunning 46-moddasiga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi deputatining takroriy saylovi quyidagi hollarda o'tkaziladi: a) agar saylov okrugida saylov o'tmagan yoki haqiqiy emas deb topilgan bo'lsa; b) agar takroriy ovoz berish Qonunchilik palatasiga deputat saylanganligini aniqlash imkonini bermagan bo'lsa; v) agar saylov okrugi bo'yicha deputatlikka ko'pi bilan ikki nomzod ovozga qo'yilgan va ulardan biron-tasi ham saylanmagan bo'lsa.</p>
TENG SAYLOV HUQUQI	<p>– saylov o'tkazishning asosiy prinsiplaridan</p>

	<p>biri sifatida saylovlarda ishtirok etuvchi saylovchilar huquqlarining tenglik tamoyili asosida himoyalaniishi, ya'ni har bir saylovchi bir ovozga ega ekanligi, barchaga saylov talablari bir xilda joriy etilishi, hamma uchun bir xil tashkiliy-huquqiy sharoit yaratilishida namoyon bo'ladi. Shuningdek, ushbu prinsip O'zbekiston Respublikasining barcha fuqarolari jinsi, irqiy va milliy mansubligi, tili, dinga munosabati, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeyi, ma'lumoti, mashg'ulotining turi va xususiyatidan qat'iy nazar, teng saylov huquqiga ega ekanliklarini ham anglatadi.</p>
TO'G'RIDAN-TO'G'RI SAYLOV HUQUQI	<p>– saylov o'tkazishning asosiy prinsiplaridan biri bo'lgan mazkur huquq orqali fuqarolar ovoz berishda bevosita, hech qanday qo'shimcha vositalarsiz ishtirok etadi. Har qanday saylovda saylovchilar to'g'ridan-to'g'ri saylov uchastkalarida ovoz beradi.</p>
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI MARKAZIY SAYLOV KOMISSIYASI	<p>– O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovini, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylovni, shuningdek O'zbekiston Respublikasi referendumini tashkil etish va o'tkazish uchun O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan tuziladigan hamda o'z faoliyatini doimiy asosda amalga oshiradigan, davlat hokimiyati vakolatiga ega maxsus kollegial organ. Markaziy saylov komissiyasi o'z faoliyatida O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasiga, O'zbekiston Respublikasining saylov to'g'risidagi hamda referendum to'g'risidagi qonunlariga va boshqa qonunlarga amal qiladi.</p>
UMUMIY SAYLOV HUQUQI	<p>– saylov o'tkazishning asosiy prinsiplaridan biri bo'lib, ushbu prinsip ma'lum yoshga yetgan, to'la muomala layoqatiga ega bo'lgan O'zbekiston Respublikasi barcha fuqarolarining saylovda (saylash va saylanishda) ishtirok etish huquqiga ega ekanligini anglatadi.</p>
FUQAROLAR YIG'INI	<p>– shaharchalar, qishloqlar va ovullar, shuningdek shaharlar, shaharchalar, qishloqlar va ovullardagi mahallalar fuqarolarining yig'inlari fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish</p>

	organlaridir.
Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari mahalliy davlat hokimiyati organlari tizimiga kirmaydi va qonun bilan berilgan o'z vakolatlarini tegishli hududda amalga oshiradi.	
FUQAROLIK	JAMIYATI – har bir inson manfaatini ustuvor biluvchi, huquqiy an'ana va qonunlarga hurmat muhiti shakllantirilgan, umuminsoniy qadriyatlar e'zozlanadigan, inson huquqlari va erkinliklari so'zsiz ta'minlanadigan, davlat hokimiyatining samarali jamoatchilik nazorati mexanizmlari vujudga keltirilgan, insoniy munosabatlar chuqur ma'naviy-madaniy qadriyatlarga tayanadigan erkin, demokratik huquqiy jamiyat.
FUQAROLIK JAMIYATI INSTITUTLARI	– fuqarolik jamiyatini shakllantirish uzoq davom etadigan murakkab jarayon bo'lib, bu bevosita jamiyatda fuqarolik jamiyati institutlarining nechog'lik rivojlanganiga bog'liq bo'ladi. Fuqarolik jamiyati institutlari orqali fuqarolar davlat va jamiyat siyosiy hayotida bevosita ishtirok etadi. Fuqarolik jamiyatining eng muhim institutlari sirasiga nodavlat-notijorat tashkilotlari, jamoat birlashmalari, OAVlari, mahalla, oila kabilar kiradi.
XUSUSIYLASH TIRISH	– “jismaniy shaxslarning” va davlatga taalluqli bo'lmagan yuridik shaxslarning ommaviy mulki obyektlarini yoki davlat aksiyali jamiyatlarining aksiyalarini davlatdan sotib olishidir.
HISOB PALATASI	– davlatdagi oliy moliyaviy (moliyaviy-iqtisodiy) nazorat organining dunyoda eng keng tarqalgan nomi. Xuddi shu nomda Vengriya, Gresiya, Ispaniya, Portugaliya, GFR, RF va qator boshqa mamlakatlarda ishlatiladi. AQShda Bosh hisobot boshqarmasi, Braziliya, Jazoir, Fransiya, Ruminiyada – hisob sudi deb ataladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002 yil 27 iyunda “Hisob palatasini tashkil etish to'g'risida”gi Farmoni qabul qilindi. Bu

	farmonga ko'ra, Hisob palatasi o'zining faoliyati to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va Oliy Majlisga hisobot beradi. Hisob palatasining asosiy vazifasi davlat byudjeti ijrosini nazorat qilish, davlat aktiv va passivlarni holati va harakatini nazorat qilish kabi vakolatlarni amalga oshiradi
HUQUQIY DAVLAT	– davlat konstitusiyaviy-huquqiy maqomining tavsifi sifatida amal qiladi va davlatning quyidagi tamoyillarga so'zsiz bo'ysunishini nazarda tutadi: xalq suvereniteti, inson huquqlari va erkinliklarining davlat tomonidan buzilmasligi, davlatning konstitusiyaviy tuzum bilan bog'liqligi, konstitusiyaning boshqa barcha qonunlar va qonunosti hujjatlaridan ustunligi, hokimiyatlarning bo'linishi, huquqiy davlatning tashkiliy negizi bo'lgan hokimiyatning organlari va davlat xizmatchilarining javobgarligi instituti, milliy huquq normalaridan xalqaro huquq normalarining ustunligi.
ChET EL INVESTISIYALARI	– chet ellik investorlar asosan daromad (foyda) olish maqsadida tadbirkorlik faoliyati va qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa turdagi faoliyat obyektlariga qo'shadigan barcha turdagi moddiy va nomoddiy boyliklar va ularga doir huquqlar, shu jumladan intellektual mulkka doir huquqlar, shuningdek O'zbekiston Respublikasi hududida chet el investisiyalaridan olingan har qanday daromadga aytiladi.
EKOLOGIK NAZORAT	–tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ekologik xavfsizlikni ta'minlash qoida-talablarini barcha vazirlik, davlat qo'mitalari va idoralari, korxonalar, tashkilotlar, muassasa, mansabdor va jismoniy shaxslar tomonidan bajarilishini tekshirish, tabiiy muhit holatini o'rganish va kuzatish, chora-tadbirlarni qo'llash bilan bog'lik siyosiy-huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy-ma'rifiy chora-tadbirlar yig'indisini o'z ichiga oladi.

VI. Фойдаланилган адабиётлар

I. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 592 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. Т.: “Ўзбекистон”, 2018. – 507 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. 3-жилд.– Т.: “Ўзбекистон”, 2019. – 400 б.
5. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-жилд.– Т.: “Ўзбекистон”, 2020. – 400 б.

II. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

6. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2018.
7. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПФ-4732-сонли Фармони.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 4947-сонли Фармони.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909-сонли Қарори.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги 2018 йил 21 сентябрдаги ПФ-5544-сонли Фармони.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 майдаги “Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5729-сон Фармони.
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 июндаги “2019-2023 йилларда Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетида талаб юқори бўлган малакали кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4358-сонли Қарори.
14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сонли Фармони.
15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 августдаги 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш

концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли Фармони.

16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майдагидаги “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2995-сонли Қарори.

17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 19 декабрдаги “Моддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4068-сонли Қарори.

Ш. Махсус адабиётлар

1. Allison S. (Ed.). History of Europe: Series B: Middle ages. – Oxford: Oxford University Press, 2020. – 1243 p.
2. Allison S. (Ed.). History of Europe: Series C: New Era. – Oxford: Oxford University Press, 2020. – 1243 p.
3. Avery P. The Cambridge History of Iran. – Cambridge: Cambridge University Press, 2020. – 871 p.
4. Bayly S. The Cambridge History of India. – Cambridge: Cambridge University Press, 2020. – 1093 p.
5. Bose S. The New Cambridge History of Asia. – Cambridge: Cambridge University Press, 2 part. 2020. – 2062 p.
6. Brundage A. Going to the Sources: A Guide to Historical Research and Writing. – Oxford: John Wiley & Sons, 2017.
7. Bunch B., Hellemans A. The history of science and technology. – Boston – New York, 2004.
8. Burton A. (Ed.). History of the world from ancient to modern times: Europe. – Cambridge: Harvard University Press, 2019. – 1487 p.
9. Burton A. (Ed.). History of the world from ancient to modern times: North and South America. – Cambridge: Harvard University Press, 2019. – 1084 p.
10. Collins R. The Arab Conquest of Spain, 710–797. – Oxford: Blackwell Publishing, 2018.
11. David Spencer “Gateway”, Students book, Macmillan 2012.
13. English for academics. Cambridge University Press and British Council Russia, 2014. Book 1,2.
12. Grant E. A Source Book in Medieval Science. – Cambridge: Harvard University Press, 2016. – 587 p. (Reprint).
13. H.Q. Mitchell, Marileni Malkogianni “PIONEER”, B1, B2, MM Publications. 2015. 191.
14. Haskins C. H. Studies in the History of Mediaeval Science. – New York: Frederick Ungar Publishing, 2019. (Reprint).
15. Haskins C. H. The Renaissance of the Twelfth Century. – Cambridge: Harvard University Press, 2018. (Reprint).
16. Huntington S.P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. – New York: Simon and Schuster, 2017. – 358 p.
17. Mahmudov O. The beginning of the European renaissance // International Journal of

- Research and Development. 2020. – Vol. 5 (7). Pp. 104-108. DOI: <https://doi.org/10.36713/epra4787>
18. Makhmudov O.V. The Toledo School – early center of investigation of the works Central Asian scholars in the Europe. – Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2017. – p. 193.
14. Natalie Denmeade. Gamification with Moodle. Packt Publishing - ebooks Account 2015. - 134 pp.
19. Roberts J.M., Westad O.A. The History of the World. – Oxford: Oxford University Press, 2020. – 1260 p.
20. Sarton G. Introduction to the History of Science. – Vol. 1. From Homer to Omar Khayyam. – Oxford: John Wiley & Sons, 2019. (Reprint).
21. Sarton G. Introduction to the History of Science. – Vol. 2. From Rabbi ben Ezra to Roger Bacon, Parts I-II. – Baltimore: Carnegie Institution of Washington, 2020. (Reprint).
22. Starr F. Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane. – Princeton: Princeton University Press, 2015.
23. Watt W. M. The influence of Islam on medieval Europe. (Islamic Surveys 9). – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020. (Reprint).
15. William Rice. Moodle E-Learning Course Development - Third Edition. Packt Publishing - ebooks Account; 3 editions 2015. - 350 pp.
24. Айдын Ариф оглы А. Хроники мусульманских государств I – VII веков хиджры. – Москва: Умма, 2018. – 448 с.
25. Алимova Д.А. История как история, история как наука. Т. I. История и историческое сознание. – Т.: Узбекистон, 2008.
26. Белогуров А.Ю. Модернизация процесса подготовки педагога в контексте инновационного развития общества: Монография. — М.: МАКС Пресс, 2016. — 116 с. ISBN 978-5-317-05412-0.
27. Большаков О. Г. История Халифата. – Т. 4. Апогей и падение арабского Халифата. – Москва: Восточная литература, 2018. – 368 с.
28. Габриэлян С. И. История стран Азии и Африки в новое время. – Ташкент, 2012.
29. Гулобод Кудратуллох қизи, Р.Ишмухамедов, М.Нормухаммедова. Анъанавий ва ноанъанавий таълим. – Самарқанд: “Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази” нашриёти, 2019. 312 б.
30. Европа мамлакалари ва АҚШ 1640–1918 йилларда. / А.Холлиев таҳрири остида. – Тошкент: Университет, 2010.
31. Ибраймов А.Е. Масофавий ўқитишнинг дидактик тизими. методик қўлланма/ тузувчи. А.Е. Ибраймов. – Тошкент: “Lesson press”, 2020. 112 бет.
32. История новейшего времени стран Европы и Америки в 1945 – 2000 гг. / под ред. Е.Языкова. – Москва: Наука, 2015.
33. История новейшего времени стран Европы и Америки в 1945 – 2000 гг. II часть / под ред. Н.А.Родригес. – Москва: Наука, 2014.
34. История средних веков. / под ред. С.П.Карпова. – 1-2 ч. – Москва: МГУ, 2018.

35. Ишмухамедов Р.Ж., Мирсолиева М. Ўқув жараёнида инновацион таълим технологиялари. – Т.: «Fan va texnologiya», 2014. 60 б.
36. Лученкова Е., Мядель А. История науки и техники. – М.: Litres, 2017. – 431 с.
16. Матёқубов Х.Х. Хоразм воҳаси бронза асри ва илк темир даври тарихи. – Тошкент. 2017.
37. Моммзен Т. История Рима. – М.: Litres, 2020. – 591 с.
38. Муслимов Н.А ва бошқалар. Инновацион таълим технологиялари. Ўқув-методик кўлланма. – Т.: “Sano-standart”, 2015. – 208 б.
39. Немировский А., Никишин В., Ладынин И., Новиков С. История древнего мира. Восток, Греция, Рим. – М.: Litres, 2020. – 786 с.
40. Проблемы истории и междисциплинарного синтеза. – М.: Litres, 2019. – 561 с.
41. Ртвеладзе Э.В. История государственности Узбекистана. – Тошкент: Узбекистан, 2009.
42. Русина Ю.А. Методология источниковедения. – Екатеринбург, 2015.
43. Усмонов Б.Ш., Ҳабибуллаев Р.А. Олий ўқув юртларида ўқув жараёнини кредит-модуль тизимида ташкил қилиш. – Т.: “ТКТИ” нашриёти, 2019.
44. Ханников А. Техника: от древности до наших дней. – М.: Litres, 2020. – 384 с.
45. Холиқулова Х. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда имконияти чекланган шахсларни ҳимоя қилиш сиёсати. – Тошкент. Mumtoz so’z, 2017.
46. Шейпак А. История науки и техники. – М.: Litres, 2020. – 513 с.

IV. Интернет сайтлар

47. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги: www.edu.uz.
48. Бош илмий-методик марказ: www.bimm.uz
49. [www. Ziyonet. uz](http://www.Ziyonet.uz)
50. Ўзбекистон Республикаси Президентининг расмий сайти: www.gov.uz
51. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг расмий сайти: <http://www.edu.uz/modules/wfchannel>
52. “Халқсўзи” газетаси – [wwwinfo XS. Uz](http://wwwinfo.XS.Uz).
53. “Туркистон” газетаси – [wwwturkistonsarkor. uz](http://wwwturkistonsarkor.uz).
54. “Маърифат” журнали – [wwwma'rifat – inform](http://wwwma'rifat-inform).
55. “Жамият ва бошқарув” журнали – wwwrzultacademyfreenetuz.
56. “Мозийдан садо” журнали – [www moziy dostlink. Net](http://wwwmoziydostlink.Net)